

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
імені Т. Г. ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ПОДЛЕВСЬКИЙ СВЯТОСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 904:930.2:003.072(477.51)

ДИСЕРТАЦІЯ
ГРАФІТІ ЧЕРНІГОВА У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ Х – XVII СТ.

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Науковий керівник: Олена Євгенівна Черненко,
кандидат історичних наук, доцент

Чернігів–2018

АНОТАЦІЯ

Подлевський С.В. Графіті Чернігова у соціокультурному просторі X–XVII ст. На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. Чернігів, 2018.

Дисертація є комплексним міждисциплінарним дослідженням пам'яток епіграфіки Чернігова у соціокультурному контексті X–XVII ст. У роботі з сучасних методологічних позицій систематизовано, проаналізовано та інтерпретовано сукупність продряпаних надписів та зображень символічного змісту, виявлених у Чернігові в ході археологічних розкопок та під час натурних досліджень пам'яток архітектури. На конкретному матеріалі визначено час розповсюдження та специфіку використання головних типів писемності, які у різні історичні періоди використовувались містянами. Простежено появу, розвиток та зміни у традиції побутування кириличних графіті протягом досліджуваного часу. На основі залучення широкої джерельної бази висвітлені основні тенденції у розвитку кириличної епіграфіки Чернігова. Окрім зразків грецької та латинської писемностей, що побутували у місті за часів середньовіччя та ранньомодерної доби, досліджений масив руноподібних знаків, котрі активно використовувалися впродовж X–XIII ст. Ці знаки не можуть бути визначені як писемність та, ймовірно, є рефлексією на рунічне письмо скандинавів і тюрків, які перебували у Чернігові та його окрузі. Уперше у вітчизняній історіографії розглянутий та проаналізований загальний масив епіграфічного матеріалу X–XVII ст., який походить з окремо взятого міста та є відображенням культурних традицій, світогляду та релігійних вірувань місцевого населення.

Ключові слова: Чернігів, міське середовище, соціокультурний простір, епіграфіка, писемність, графіті, середньовіччя, ранньомодерна доба.

SUMMARY

Podlevsky S. V. Chernihiv's graffiti in the socio-cultural space of X-XVII centuries. Manuscript.

Dissertation towards obtaining the degree of candidate of historical sciences in specialty 07.00.01. – History of Ukraine. Chernihiv National pedagogical university named after Taras H. Shevchenko, Chernihiv, 2017.

This dissertation is a complex interdisciplinary study of epigraphic monuments of X-XVII centuries from Chernihiv. With use of modern methodological positions in this work were systematized, analyzed and interpreted complexes of graffiti inscriptions and images. They were discovered in Chernihiv during archaeological excavations and during other studies of architectural monuments. On particular material were determined time of spread and the use specifics of the main types of writing, which in different historical periods existed in this city. Was observed appearance, development and changes in the tradition of the Cyrillic graffiti during the studied time.

The main tendencies in the development of Chernihiv's Cyrillic epigraphy was highlighted on the basis of involving a wide source base. In addition to samples of Greek and Latin writing that existed in the city during the middle ages and early modern era, an array of rune-like symbols, which was actively used during the X-XIII centuries, was explored. These symbols cannot be defined as writing system and they are, probably, a reflection of the runic writing of Scandinavians and Turk's who were in Chernihiv and its district at this period. Probably for the first time in Ukrainian historiography a general array of epigraphic material from the tenth to eighteenth centuries, which originates from one city and reflects the cultural traditions, world outlook and religious beliefs of the local population, was analyzed.

Key words: Chernihiv, urban environment, epigraphy, writing, graffiti, middle ages, early modern era, socio-cultural space.

Список публікацій здобувача:

Праці в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Подлевський С. Нові знахідки пряслиць з надписами на території Чернігово-Сіверщини // *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць* / ред. кол. : О.Д. Савицький та ін. К.-Глухів, 2016. Вип. 9. С. 166–169.
2. Подлевський С. Епіграфічні знахідки в Михайлівській церкві з Остра // *Сіверянський літопис*. 2017. № 1–2. С. 72–78.
3. Подлевський С. Комплекс графіті в нартексі Успенського собору в Чернігові // *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць* / ред. кол.: О.Д. Савицький та ін. К.–Глухів, 2016. Вип. 10. С. 45–50.
4. Подлевський С. Латинські графіті XVII ст. в Чернігові // *Сіверянський літопис*. 2017. №4. С. 14–21.
5. Подлевський С. Графіті Спасо-Преображенського собору в Чернігові // *Сіверянський літопис*. 2017. №5-6. С. 62–72.
6. Подлевський С. Гребінь з руноподібними знаками з розкопок на Чернігівському Дитинці // *Древности Средне-Западной России и сопредельных территорий* / ред. кол. : В.Н. Гурьянов и др. Брянск: Курсив, 2012. С. 73–74.
7. Подлевский С. Граффити-рисунки из Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове // *Studia internationalia* / ред. кол. : С.И. Михальченко и др. Брянск, 2017. С. 36–43.
8. Подлевський С. Латинські графіті XVII ст. у Чернігові // *Forum wschodnie. Rocznik interdyscyplynarny*. Warszawa, 2017. NR 5. С. 19–33.

Праці апробаційного характеру:

9. Подлевський С. Гребінь з руноподібними знаками з розкопок на Чернігівському Дитинці // *Середньовічні Старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції* / ред. кол.: В. О. Дятлов та ін. Чернігів, 2012. С. 139 – 140 .

10. Подлевський С. Руноподібні графіті та рунічні надписи на пряслицях з Чернігова (за матеріалами розкопок 2006 – 2011 рр.) // *Середньовічні Старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції* / ред. кол.: В. О. Дятлов та ін. Чернігів, 2013. С.121 – 123.

11. Подлевський С. Руноподібні надписи Чернігова // *Дні науки Історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції молодих учених* / ред. кол.: Б.М. Гончар та ін. Київ, 2013. С. 28.

12. Подлевський С. Давньоруські пряслиця з графіті з території чернігівського посаду // *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XIII міжнародної студентської наукової археологічної конференції (м. Чернігів), 11 – 14 квітня 2014 р.* / ред. кол.:

В.О. Дятлов та ін. Чернігів, 2014.С. 94 - 95.

13. Подлевський С. Поминальний надпис з апсиди Успенського собору // *Матеріали Чотирнадцятої міжнародної наукової конференції «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії»* (25 травня – 3 червня 2016 р.) / відповід. редактор К.К. Крайній. Київ, 2016 р. С. 115 – 116.

14. Подлевський С. Символічні графіті з Успенського собору в Чернігові // *Матеріали П'ятнадцятої міжнародної наукової конференції «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії»* (29 травня – 3 червня 2017 р.) / відповід. редактор К.К. Крайній. Київ, 2017 р. С. 282 – 283.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЇ	2
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА	4
ЗМІСТ	6
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Історіографія дослідження.....	12
1.2. Джерельна база.....	27
1.3. Методологія та методика дослідження.....	31
РОЗДІЛ 2. КИРИЛИЧНІ ГРАФІТИ ЧЕРНІГОВА ХІ–ХVІІ СТОЛІТТЯ	45
2.1. Кириличні графіти ХІ ст.....	46
2.2. Кириличні графіти ХІІ–ХІІІ ст.....	50
2.3. Пам’ятки епіграфіки ХІV – першої половини ХVІІ ст.....	72
2.4. Надписи другої половини ХVІІ ст.....	101
РОЗДІЛ 3. ПАМ’ЯТКИ НЕКИРИЛИЧНОЇ ПИСЕМНОСТІ Х–ХVІІ СТОЛІТТЯ	110
3.1. «Некириличні» знаки та символи Х–ХVІІ ст.....	111
3.2. Пам’ятки грецької та латинської епіграфіки ХІ–ХVІІ ст.....	130
ВИСНОВКИ	152
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	156
ДОДАТКИ	181

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Важливе значення для подальшого поглибленого вивчення вітчизняної історії доби середньовіччя та ранньомодерного часу має нарощування джерельної бази. У цьому контексті набуває особливого значення запровадження до наукового обігу комплексу епіграфічних матеріалів, що являють собою своєрідний симбіоз наративних і зображальних джерел. Їх систематизація та критичний аналіз відкривають нові можливості для вивчення минулого. Перспективність пам'яток епіграфіки Чернігова X – XVII ст. як історичного джерела обумовлена їх автентичністю – вони є безпосередніми «повідомленнями» конкретної історичної епохи, тісно пов'язаними з місцем, предметом та часом створення, культурним середовищем. Графіті дозволяють не лише отримати інформацію про певні події, але і скласти уявлення про світогляд місцевого населення, поширені ментальні стереотипи та релігійні вірування.

Масив графіті Чернігова представлений не лише кирилицею, але і латиницею, грецькою та нетиповим для регіону рунічним письмом. Таке розмаїття потребує напрацювання нових підходів, які в перспективі можуть слугувати основою для здійснення аналогічних досліджень в інших містах та регіонах України. Важливість дослідження графіті Чернігова для вивчення суміжних територій, також зумовлено його усталеним статусом значного адміністративного, релігійного та культурного центру. Усе це визначає актуальність проблематики дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертаційне дослідження «Графіті Чернігова X–XVII ст. у соціокультурному просторі» виконувалося в межах реалізації науково-дослідної роботи «Середньовічні монументальні пам'ятки Північного Лівобережжя в контексті актуальних проблем дослідження, збереження, охорони та популяризації історико-культурної

спадщини України», за грантової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень (номер державної реєстрації 0116U000902).

Метою роботи є виявлення, прочитання графіті Чернігова Х–XVII ст. та їх інтерпретація у контексті соціокультурної історії міста.

Для реалізації цієї мети визначено наступні дослідницькі **завдання**:

- схарактеризувати стан розробки проблеми в історіографії, інформаційний потенціал джерельної бази та теоретико-методологічні засади дослідження;
- визначити та схарактеризувати типи писемності, представлені в епіграфіці Чернігова Х–XVII ст.;
- виокремити головні етапи побутування графіті в місті у досліджуваний період та сфери їх вживання, традиційні формули, смислове та символічне навантаження;
- окреслити події в історії Чернігова та зміни у світогляді його населення, що знайшли відображення у змісті та формі графіті;
- визначити інформаційний потенціал корпусу графіті Чернігова.

Об'єктом дослідження є соціокультурний простір Чернігова.

Предметом дослідження є графіті Чернігова Х–XVII ст.

Наукова новизна дослідження визначається тим що:

вперше:

- здійснено комплекс заходів по виявленню, фіксації, систематизації, прочитанню, датуванню та інтерпретації чернігівських графіті Х–XVII ст.;
- у науковий обіг запроваджено значний масив епіграфічних джерел;
- визначено типи писемності, представлені в епіграфічному матеріалі Чернігова;

узагальнено:

- відомості щодо вивчення графіті Чернігова протягом XVIII – початку XXI ст.;
- інформацію епіграфічних пам'яток Чернігова Х–XVII ст. в соціокультурному просторі міста;

набуло подальшого розвитку:

- вивчення традиційних формул сакральних та світських графіті Х–XVII ст.;
- дослідження культури та світоглядних уявлень населення міста Чернігова;
- дослідження регіональних та транскордонних зв'язків Чернігова у Х–XVII ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють час від появи та поширення пам'яток писемності в Х ст. до затвердження графіки і практики письма сучасного типу наприкінці XVII ст.

Територіальні межі роботи охоплюють міський простір Чернігова Х–XVII ст.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що виявлені та систематизовані графіті можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць, лекційних курсів і навчальних посібників з історії України та історичної регіоналістики. Наведені у дисертації відомості знайдуть застосування при укладанні довідників, путівників, створенні музейних експозицій та розробці екскурсійних маршрутів.

Апробацію результатів дослідження здійснено у вигляді доповідей на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: XIII міжнародній студентській науковій археологічній «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи» (Чернігів, 2014); Науковій, присвяченій 1000-річчю від дня смерті Володимира Великого (Чернігів-Любеч, 2015); III науковій «Карнабідівські читання» (Чернігів, 2016); XIV міжнародній науковій «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (Київ – Чернігів, 2016); XV науково-практичній «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2016); XV міжнародній науковій «Церква-наука-суспільство: питання взаємодії» (Київ-Чернігів, 2017); IV науковій «Самоквасівські читання», присвяченій 125-річчю від дня народження П. І. Смолічева (Чернігів, 2017); XVI науково-практичній «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2017); IX міжнародній науково-практичній «Софійські читання» (Київ, 2017); Міжнародній науковій «Дослідження старожитностей Чернігово-Сіверського краю» (Чернігів, 2017).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображено у 14 статтях, 5 з яких вміщено у фахових та 3 у зарубіжних виданнях.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох науково-дослідницьких розділів, висновків (загалом 155 сторінок), списку використаних джерел та літератури (85 позицій джерел та 211 позицій літератури), а також двох додатків (загалом 123 сторінки). Загальний обсяг роботи складає 304 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Епіграфічні пам'ятки – це надписи або малюнки, виконані (продряпані, прорізані або вибиті) на твердому матеріалі. У європейській історичній науці подібні матеріали вже давно є предметом окремих напрямків досліджень, однак на вітчизняних теренах лише у ХХ ст. почали з'являтися окремі наукові праці, що досліджували виключно епіграфічні знахідки тих чи інших часів. Загальна кількість таких робіт по відношенню до інших напрямків історичних досліджень все ще є малою, а основну масу наукових праць складають поодинокі публікації матеріалів.

Щодо епіграфічних пам'яток Чернігова, то вони довгий час залишалися лише допоміжним матеріалом для історичних досліджень. Із наявних у місті комплексів графіті до наукового обігу було запроваджено відомості тільки про кілька окремих написів. Ще менше стало об'єктом спеціального розгляду та наукового аналізу. На сьогодні для подальшого вивчення вітчизняної історії доби середньовіччя та ранньомодерного часу все більшого значення набуває нарощування джерельної бази. У цьому контексті має особливе значення запровадження до наукового обігу комплексу епіграфічних матеріалів, які являють собою своєрідний симбіоз наративних і зображальних джерел. Їх систематизація та критичний аналіз відкривають нові можливості для вивчення минулого. Перспективність пам'яток епіграфіки Чернігова Х–XVII ст. як історичного джерела обумовлена їх автентичністю – вони є безпосередніми «повідомленнями» конкретної історичної епохи, тісно пов'язаними з місцем, предметом та часом створення, культурним середовищем. Масив графіті Чернігова представлений переважно кирилицею, а також латиницею, грецькою та нетиповим для регіону рунічним письмом. Таке розмаїття потребує напрацювання

нових підходів, які в перспективі можуть слугувати основою для здійснення аналогічних досліджень в інших містах та регіонах України.

1.1. Історіографія дослідження

Відкриття та вивчення чернігівських графіті Х–XVII ст. відбувалося, в основному, у контексті загального розвитку вітчизняної історичної науки та епіграфіки в Східній Європі. Це обумовлює необхідність розглядати історіографію дослідження у контексті загального розвитку епіграфіки Східної Європи. Слід також відзначити, що з самого початку інтерес до чернігівських графіті був обумовлений можливістю трактувати їх як джерело з історії міста та використовувати для ілюстрації тих чи інших історичних подій.

Умовно історію вивчення епіграфічних пам'яток Чернігова можна розділити на чотири етапи, відмінні за змістом та відповідні головним тенденціям розвитку наукової думки в цій галузі: 1) XVIII ст. – поява інтересу до епіграфічних матеріалів як допоміжного історичного джерела та свідчення давнини; 2) XIX ст. – початок накопичення та осмислення епіграфічного матеріалу; 3) XX ст. – систематичне виявлення графіті та спроби їх палеографічного аналізу; 4) початок XXI ст. – комплексне вивчення, аналіз та запровадження чернігівських графіті до наукового обігу.

Прояви інтересу до різноманітних епіграфічних пам'яток з'являлися, безперечно, набагато раніше за XVIII ст. Втім конкретних відомостей щодо цього немає. Таким чином, за початкову точку відліку можна взяти появу інтересів до збереження старожитностей в Російській імперії у XVIII ст. [203, с. 10].

У випадку надписів це до деякої міри пов'язано із наказом Петра I від 1718 р. духовній владі долучитися до збирання «старых подписей на камнях, железе или на меди, оружия, посуды и прочие, все что вело старо и необыкновенно» [88, с. 6]. Однак для Чернігова зацікавленість стародавніми надписами проявилася дещо пізніше – у другій половині XVIII ст.

Саме у цей час з'являються перші згадки про легендарне графіті зі Спасо-Преображенського собору, у якому бачили запис дати грецькими літерами.

Мова йде про дві грецькі літери **φϛ**, які, згідно місцевій літературній традиції, прокреслені на одній з мармурових колон храму. Одна з перших згадок про це графіті міститься у доповідній записці А.С. Милорадовича, датованій 1783 р. [187, с. 23–26]. Графіті, згідно неї, розташовувалось на колоні з правої сторони та повідомляло дату закладення собору – 1003 р. від Різдва Христового [187, с. 24].

Дещо пізніше у праці М.Є. Маркова «О достопамятностях Чернигова» (М., 1816) також було відзначено, що цей надпис знаходився на колоні перед вівтарем, з правої сторони [184, с. 32]. Автор подав і свою трактовку надпису. На його думку, це запис грецькими літерами дати, у якій бракувало першої цифри: 6510 р. від Створення Світу (1002 р. н.е.). Показово, що М.Є. Марков сприймав цю дату як свідчення історії Чернігова та саме таким чином намагався її трактувати. Він вважав, що графіті визначало час заснування собору. Це пояснення невдовзі спростував М.А. Маркевич, хоча й не заперечував самого факту існування графіті [185, с. 35–36].

Іншу гіпотезу висунув І.І. Єленев у своїй праці «Исторические сведения о храме святого Спаса в Чернигове», яка була опублікована посмертно у 1841 р. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» [124, с. 67–72]. На його думку, грецькі літери, викарбувані на одній з внутрішніх колон храму, означали звання майстра або місце створення цих стовпів, а не рік заснування собору [124, с. 69].

Згадка про грецьке графіті у Спасо-Преображенському соборі зустрічається у місцевих авторів упродовж всього XIX ст. Традиційно його вважали записом числа грецькими літерами: 510. Як відзначав М.М. Бережков, це число трактували не лише як рік заснування храму, а як запис кількості робітників, номер партії, вартість каміння або навіть дату взяття самого матеріалу [103, с. 3–4].

Можна погодитись з висновком М.М. Бережкова, згідно якому більшість згадок про дане графіті були необгрунтованими [103, с. 3]. Дійсно, побачити надпис на колоні можна було тільки до того, як її обклали цеглою. Як відомо, це сталося під час ремонту після пожежі 1750 р. Цей ремонт тривав досить довго і завершився у 1798 р. [264, с. 14].

Не виключено, що на час складання опису 1783 р. графіті ще не було перекрито цегляною закладкою, але на кінець XVIII ст. воно вже стало недоступним, автори XIX ст. ніяк не могли його побачити.

Ймовірно, саме в XIX ст. епіграфічні пам'ятки починають привертати увагу дослідників в Російській імперії. Існує думка, що поява досліджень кириличних графіті пов'язана зі знахідкою Тмутараканського каменя і оприлюдненням першого повідомлення про цю знахідку О.М. Оленіним у 1806 р. [194, с. 7–8]. Саме тоді для розгляду кириличного графіті вперше було використано палеографічний метод – порівняно написання літер епіграфічної пам'ятки з написанням у інших писемних пам'ятках.

Загальна кількість епіграфічних знахідок у Чернігові та пов'язаному з ним регіоні у XIX ст. не була значною. Відомі лише окремі згадки про предмети з графіті. Це, наприклад, знахідка бронзових арок з надписами у Вщижі, котрі відомі за публікацією графа О.С. Уварова [256].

Причиною такої ситуації могли слугувати: 1) мала кількість предметів з надписами із археологічних досліджень у місті та регіоні, що тоді тільки розпочинались; 2) перекриття давньоруських фресок з графіті в монументальних спорудах пізнішим масляним живописом, що запобігало фіксації надписів.

Втім, для Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. спостерігається інша ситуація. З'являються перші дослідження, які закладають основи майбутньої кириличної епіграфіки. Серед них слід відзначити праці І.І. Срезневського, І.П. Сахарова, І.О. Шляпкіна та В.М. Щепкіна. Загальним для них було залучення епіграфічних матеріалів, у тому числі – кириличних графіті у контекст мовознавчих та палеографічних студій.

Як відзначає А.О. Мединцева, саме у працях І.П. Сахарова та І.О. Шляпкіна вперше з'являється виділення «речової» або «археологічної» палеографії як окремого напрямку досліджень писемності. Хоча фундаментальні праці цих авторів не були завершені і відомі нині лише за нотатками або у вигляді записів лекцій [194, с. 7–8].

Слід також відзначити дослідження В.М. Щепкіна [283; 284]. У 1902 р. він дослідив 40 надписів – графіті із собору Софії у Новгороді Великому, які були випадково зафіксовані під час ремонту будівлі. Публікація цих знахідок викликала значний інтерес у наукових колах, хоча даний напрямок досліджень тоді так і не отримав продовження. Вважається, що це було зумовлено проблемами, пов'язаними з виявленням та фіксацією надписів під шарами тиньку та масляних розписів у діючих церквах Російської імперії [115, с. 6–7].

На другу половину XIX – початок XX ст. припадає також і поява у Російській імперії перших досліджень рунічних надписів – скандинавських та тюркських. Основи вивчення скандинавських рунічних пам'яток було закладено працею Ф.О. Брауна, який показав можливість використання рунічних текстів в якості історичних джерел на конкретному прикладі [112].

Трохи раніше за публікацію Ф.О. Брауна, у 1894 р. В.В. Радлов опублікував перший переклад одного із тюркських графіті, що започаткувало дослідження тюркської рунічної писемності [168, с. 3–5].

Паралельно посилювався інтерес до латинської та грецької епіграфіки з території Причорномор'я. Серед найбільш ґрунтовних робіт у цьому напрямку досліджень слід назвати працю В.В. Латишева «Древние греческие и латинские надписи северного побережья Понта Эвксинского» [258, с. 25]. Вона була розпочата в 1879 р. і передбачала видання чотирьох томів. Серед іншого, у ній було систематизовано значний об'єм раніше невідомих графіті: перший том (1885 р.) включав 250 надписів грецькою та латиною, зібраних із античних міст на узбережжі Чорного моря (Тіри, Ольвії та Херсонеса) [258, с. 25]. Слід відзначити, що і надалі основна увага дослідників у галузі латинської та грецької епіграфіки, спочатку в Російській імперії, а пізніше – у СРСР, традиційно зосереджувалася саме на пам'ятках античної доби.

Закономірним свідченням розвитку цікавості до давніх надписів стало те, що на початку XX ст. деякі знайдені під час розкопок у Чернігові предмети зі знаками були визначені як пам'ятки місцевої дохристиянської слов'янської писемності. Це, перш за все, знахідка з розкопок Д.Я. Самоквасова в урочищі Берізки у

Чернігові в 1908 р. – обгорілий фрагмент баранячої кістки з поховання за обрядом тілоспалення у кургані № II [234, с. 11–12]. Починаючи від Д.Я. Самоквасова, вчені вказують на існування на ній неідентифікованих надписів, які можна ототожнити з докириличною писемністю слов'ян. Одним з прикладів цього є праця М.Ю. Брайчевського, присвячена походженню слов'янської писемності [110, с. 31–32]. У ній автор не лише відзначив наявність на кістці графіті, але й виділив у ньому окремі кириличні літери.

Перша світова війна та наступні політичні колізії не сприяли розвитку епіграфічних досліджень. Відновлення інтересу до графіті відбулося у 20–30-х рр. ХХ ст. Як і раніше, це були переважно побіжні зауваження щодо наявності надписів, виявлених у ході архітектурних чи археологічних досліджень. Для Чернігова такими стали дослідження місцевих монументальних пам'яток, здійснені М.О. Макаренком та І.В. Моргилевським у 20-х рр. Саме тоді були започатковані розчистки давніх тинькованих поверхонь стін монументальних споруд Чернігова, що зробило доступними для вивчення нанесені на них графіті. Так, при дослідженнях Спасо-Преображенського собору у 1923 р. на висоті колишніх хорів після зняття тиньку XVIII–XIX ст. поряд із малюнками-дипінто, що зображали святих та хрести, на поверхні стіни давньоруського часу були зафіксовані прорізані надписи [182, с. 77–78].

У цей же час з'являється перше повідомлення про графіті Успенського собору Єлецького монастиря. Вони були відкриті після розчистки залишків давньоруського фрескового розпису з-під пізніх нашарувань у 1924 р. М.Л. Бойчуком (історія реставрації найбільш детально розглянута Ю.С. Коренюком) [170, с. 101–107].

У датованій 1927 р. «Доповідній записці» В.В. Дубровського, опублікованій А.А. Карнабедом, вперше згадані автографи-графіті XVII ст., виявлені під час досліджень 1924–1926 рр. у хрещальні Успенського собору. У цій записці В.В. Дубровський приписував їх авторство відомим історичним особам модерної доби (Радзівілу, Сулімі, Осевичу та іншим), тобто розглядав їх як джерела особового змісту [153, с. 109].

Наскільки це відповідає істині, сьогодні сказати важко. Під час новітніх натурних досліджень такі надписи виявити не вдалось, а у 20-х рр., на жаль, графіті не привернули увагу фахівців та не були зафіксовані. Можливо, вони були втрачені за минулі роки. У публікаціях І.В. Моргілевського, який керував дослідженням Успенського собору, про них взагалі немає жодних згадок [201, с. 197–204]. Це свідчить, серед іншого, про те, що східноєвропейська епіграфіка на той час ще не сформувалась як окремий напрямок досліджень, а інтерес науковців до давніх надписів, продряпаних на твердих матеріалах, був опосередкованим.

Для розвитку епіграфіки у СРСР велике значення мала праця О.С. Орлова 30-х рр. – бібліографічний довідник, що містив інформацію про 303 надписи XI–XIV ст., виявлені на різних предметах.

Довідник був виданий з метою широкого наукового впровадження відомих на той час графіті. При цьому детального аналізу надписів там не було, а лише зібрана інформація про їх місцезнаходження та подана коротка їх інтерпретація [208]. Проте, як відзначала А.О. Мединцева, сама по собі публікація значного масиву епіграфічного матеріалу зробила його доступним для використання у історичних дослідженнях та була запорукою подальшого розвитку робіт у даному напрямку [194, с. 9]. Завдяки публікації довідника дослідники почали уважніше ставитись до можливої наявності графіті на давніх предметах та на стінах древніх споруд. Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. спостерігається зростання інтересу до епіграфічної спадщини, пов'язане із загальною інтенсифікацією наукових історичних досліджень. У цей період з'являється цілий ряд нових публікацій, автори яких безпосередньо чи опосередковано аналізували епіграфічні пам'ятки. Серед них були такі відомі дослідники, як Б.О. Рібаков, Л.В. Алексєєв, А.В. Арциховський, В.В. Сєдов.

Одним із ключових моментів для розвитку давньоруської епіграфіки стало відкриття берестяних грамот у Новгороді Великому в 1951 р. [93, с. 3–9]. Використання для датування грамот стратиграфічного методу створило

можливість для розробки методики позастратиграфічного датування, яка сьогодні є базовою в кириличній епіграфіці.

Вагомим внеском у розвиток епіграфічних досліджень стали роботи Б.О. Рибаківа. Саме його публікації «Іменні написи XII ст. в Київському Софійському соборі» (М., 1947) та «Ремесло древней Руси» (М., 1948), започаткували у Східній Європі дослідження епіграфічних пам'яток як повноцінних джерел, що доповнюють і розширюють історичні дослідження [226, с. 53].

Розвиток епіграфічних студій у Чернігові у цей період так само пов'язаний з іменем Б.О. Рибаківа. Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. здійснювався ряд археологічних досліджень під його керівництвом як в самому Чернігові, так і у регіоні. У ході цих робіт були відкриті унікальні зразки давньоруської епіграфіки в Любечі та Вщижі [220, с. 33–41]. Відкриті надписи стали об'єктом палеографічного аналізу, були інтерпретовані та опубліковані Б.О. Рибаківим. Безумовно, що з точки зору сучасної науки його висновки не завжди можна визнати об'єктивними, однак важливим був сам факт спроби ґрунтового вивчення та популяризація надписів як окремого історичного джерела.

Зростання інтересу до пам'яток епіграфіки знайшло свій прояв і у накопиченні інформації щодо наявності графіті. У 1948–1950 рр. під час архітектурно-археологічних досліджень Ю.С. Асеевим та Г.Н. Логвиним вперше була здійснена спроба зафіксувати комплекс надписів XVII ст. на північному фасаді Іллінської церкви [95]. Авторами було проаналізовано та опубліковано ряд надписів, у тому числі – замальовку одного графіті та малюнку. На підставі побіжного лінгвістичного аналізу графіті дослідники віднесли частину з них до кінця XVI – початку XVII ст., частину – до другої половини XVII – початку XVIII ст. [95, с. 36–37]. Однак які саме надписи відносяться до того чи іншого періоду, у матеріалах робіт не відзначалось. Це було обумовлено тим, що вчені мали на меті дослідження архітектури, а графіті використали лише як ілюстрації до своєї роботи та для обґрунтування визначеного ними датування суміжних Іллінській церкві прибудов та архітектурних конструкцій Антонієвих печер.

Реставраційні роботи, спрямовані на відновлення та підготовку до музейного використання пам'яток давньої чернігівської архітектури, призвели у 60-х рр. до відкриття найвідоміших чернігівських графіті. Вони були відкриті під час реставрації М.В. Холостенком Спасо-Преображенського собору. Це, перш за все, мощениця, датована автором її відкриття початком XI ст. (за його припущенням, надпис на ній міг бути найдавнішим кириличним текстом Давньої Русі) та велике графіті на південному фасаді храму [260; 264]. Окрім цього, під час реставрації Борисоглібського собору дослідник зафіксував ряд графіті модерного часу на хорах [263]. На жаль, ці знахідки (за винятком мощениці) знайшли відображення переважно у звітах про роботи та стали об'єктом наукових досліджень лише через багато років. Дещо пізніше, у 1972–1973 рр., під час спелео-археологічних досліджень комплексу Антонієвих печер було зафіксовано графіті XVI–XVII ст. [20]. У 1976 р. фрагменти тиньку із залишками графіті вдалось виявити під час розкопок поблизу Іллінської церкви [22, с. 44–45]. Але ці матеріали не були оприлюднені.

Серед загальних тенденцій у розвитку радянської епіграфіки 60–70-х рр. XX ст. варто відзначити появу перших комплексних досліджень епіграфічних пам'яток. У цей час публікується одна з ключових праць Б.О. Рібакова – зведення «Русские датированные надписи XI–XIV ст.» (М., 1964) [224]. Не дивлячись на досить вільні інтерпретації окремих текстів, слід віддати належне автору, який здійснив спробу виокремлення графічних особливостей написання літер в епіграфічних пам'ятках різного часу та створення на цій основі палеографічних таблиць.

Продовженням та новим рівнем розвитку східноєвропейської епіграфіки стали ґрунтовні публікації надписів Києва та Новгород Великого. Систематичну публікацію надписів київського Софійського собору започаткували фундаментальні праці С.О. Висоцького (1966, 1977 рр.) [115]. Ідентичні за змістом дослідження та відповідні публікації авторства А.О. Мединцевої були присвячені надписам Софійського собору Новгород Великого (1978 р.) [191].

У цих виданнях не тільки був введений у науковий обіг значний масив пам'яток середньовічної кириличної епіграфіки, але і подані відповідні методики дослідження графіті, напрацьовані авторами. Сформований у той час метод первинної фіксації графіті, яким нині користуються дослідники епіграфіки на усьому пострадянському просторі, був розроблений С.О. Висоцьким [116, с. 7]. Цей метод включає декілька етапів роботи: 1) знаходження графіті; 2) його прочитання; 3) фотофіксація при боковому освітленні; 4) промальовка по фотографії. Детальніше цю методику буде розглянуто пізніше, однак відразу слід відзначити факт її оприлюднення у вже згаданих працях другої половини 60–70-х рр. Це стало запорукою подальшої інтенсифікації досліджень пам'яток епіграфіки та забезпечило їх відповідний науковий рівень.

У двох публікаціях С.О. Висоцького (1966, 1977 рр.) було оприлюднено, систематизовано та проаналізовано двісті дев'яносто два графіті, а у праці А.О. Мединцевої (1978 р.) – двісті п'ятдесят три. Це був значний пласт епіграфічного матеріалу, який доповнювали публікації берестяних грамот. Останніх на той час лише у Новгороді Великому вже було виявлено п'ятсот тридцять дев'ять. Всі вони репрезентували період XI–XV ст. [94]. Завдяки запровадженню у науковий обіг даного масиву матеріалів, давньоруська епіграфіка оформилась та була визнана як наукова дисципліна. Були напрацьовані та апробовані методи датування, розшифровки надписів тощо, а історія кириличної писемності разом з лінгвістичним джерелознавством отримали своєрідне джерело, що мало масовий характер та було пов'язане з провідними культурними центрами Давньої Русі [230, с. 8].

Слід також відзначити, щодо досліджень кириличної епіграфіки ранньомодерної доби, крім вище згаданих праць, у яких частково розглядалися окремі надписи цієї доби, з'являлися дослідження виключно ранньомодерних графіті. Це, наприклад, публікація надписів московських могильних плит XIV–XVII ст. [121; 122]. З іншого боку, пам'ятки писемності цього часу не лише з Чернігова, але і з України в цілому, залишалися майже невивченими. Чи не єдине виключення становлять палеографічні дослідження документів та книг [210].

Дослідження епіграфіки скандинавських та тюркських рун також набули розвитку в 60–70-х рр. Для вивчення тюркських рун важливе значення мали напрацювання О.М. Щербака, а у галузі вивчення скандинавських рунічних надписів слід відзначити праці Е.А. Макаєва (1965 р.) та О.О. Мельникової (1977 р.) [281; 282; 180; 197]. Ці роботи були одними з перших досліджень рунічних пам'яток на території Східної Європи. Відносно невелика кількість таких пам'яток дозволила авторам узагальнити, проаналізувати та систематизувати відомості щодо більшості відкритих на той час надписів. Це стало підставою для висновків щодо специфіки і відмінностей двох рунічних писемностей Європи.

На відміну від достатньо нового напрямку дослідження рунічних графіті, латинська та грецька епіграфіка в СРСР продовжувала розвиватись майже виключно у тому напрямку, що був започаткований за часів Російської імперії. Зусилля фахівців були спрямовані на виявлення та систематизацію античних надписів з території Північного Причорномор'я. У цьому зв'язку можна пригадати роботу Е.І. Соломонік «Новые эпитафические памятники Херсонеса» (1974 р.) або узагальнюючі праці Е.В. Федорової «Латинская эпитафика» (1969 р.) і «Введение в латинскую эпитафику» (1982 р.), у яких лише побіжно було приділену увагу пізньосередньовічним пам'яткам з території Східної Європи.

У 80–90-х рр. ХХ ст. з'являється ряд окремих спеціальних публікацій, присвячених чернігівським епіграфічним пам'яткам. У деяких з них розглядалися графіті відомі вже досить давно, інші присвячувались надписам, котрі були відкриті у ході тогочасних археологічних досліджень.

Так, у 1982 р. В.В. Німчук опублікував перші відомості щодо відкритого М.В. Холостенком надпису на південному фасаді Спасо-Преображенського собору [205]. У цій публікації дане графіті згадувалось побіжно, у загальному контекст статті, присвяченої розвитку літературної мови Давньої Русі. Лише у 1984 р. С.О. Висоцький здійснив більш детальне дослідження пам'ятки [118]. Графіті було визначено ним як пам'ятне та датоване XII–XIII ст.

Слід наголосити, що фундаментальні праці, присвячені графіті Софії Київській, зробили С.О. Висоцького найавторитетнішим з дослідників давньоруської епіграфіки (окрім вже згаданих робіт, у 1985 р. ним було опубліковано третій том корпусу київських графіті XI–XVII ст.) [117]. З огляду на це, його висновки щодо змісту та часу створення графіті Спасо-Преображенського собору довгий час не викликали жодних сумнівів. Лише недавні натурні дослідження дали підстави їх переглянути. Як виявилось, надпис був прочитаний та датований неточно, оскільки автор невірно визначив окремі графеми та навіть пропустив деякі з них. Скоріше за все, так сталося через те, що С.О. Висоцький особисто не бачив пам'ятки, а користувався не дуже якісною фотографією часів реставрації, тому причиною неточностей у його публікації була невірна методика фіксації надпису.

На відміну від графіті Спасо-Преображенського собору, інші чернігівські знахідки не привернули уваги фахівців у галузі епіграфіки, археологів та істориків, хоча дані щодо місцевих надписів продовжували накопичуватися. Можливо, так сталося через те, що це переважно були надписи періоду, пізнішого за давньоруський або ж незначні фрагменти графіті, які давали обмаль інформації.

У 80-х рр. XX ст. на території Чернігова та Чернігівській області внаслідок інтенсифікації археологічних розкопок вдалось відкрити значну кількість різноманітних предметів з графіті. Це, наприклад, могильна плита з надписом XVI ст., знайдена під час археологічних досліджень Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського собору у 1981 р., срібні чаші з кириличними та руноподібними графіті, зафіксовані у складі скарбу у 1985 р. в Чернігові та інші предмети [10; 14]. Характерною рисою підходу до вивчення цих речей із надписами стало те, що автор знахідок – В.П. Коваленко, залучив до їх вивчення відомих профільних спеціалістів, які мали необхідні фахові знання та підготовку: А.О. Мединцеву та О.О. Мельникову. Саме вони здійснили дослідження та публікацію графіті, виявлених на чашах зі скарбу 1985 р. [160; 158; 192]. Слід відзначити, що В.П. Коваленка ці надписи цікавили, перш за все як свідчення, пов'язані з

відомою історичною особою (князем Ігорем Святославичем) та докази перебування скандинавів у складі населення Чернігова.

У 1981–1984 рр. А.А. Карнабедом були зафіксовані основні категорії надписів в Успенському соборі, відкриті на той час у результаті розчистки залишків давньоруського фрескового розпису [153]. Пізніше ним також була опублікована одна з груп графіті на фресці «Три отроки в печі вогняній», відкритій у південній наві собору. На жаль, автор не використав для вивчення графіті вже поширеної на той час методики та не здійснив їх відповідної фіксації. Його висновки базувались переважно на спостереженнях у ході натурних досліджень. Публікації не містили зображень пам'яток та їх розгорнутого аналізу. Вони були оприлюднені у регіональних виданнях та не привернули уваги фахівців.

Пізніше, у 1990 р., А.А. Карнабедом була досліджена територія навколо Успенського собору, на місці втраченої північної прибудови. У ході розкопок було зафіксовано понад 5 000 фрагментів фрескового розпису. На значній частці фрагментів збереглись графіті XII–XIII ст. Втім, інформація про ці знахідки знайшла відображення фактично лише у науковому звіті про розкопки [15].

Слід відзначити, що у 1991 р. було здійснено останню на сьогодні розчистку фрескового розпису Успенського собору [27]. У ході цих робіт на розписах, переважно у нартексі, було зафіксовано раніше невідомі комплекси графіті. Однак вони також не були опубліковані, що, вірогідно, зумовлювалось іншим спрямуванням досліджень. Не відображені вони і в матеріалах реставраційного звіту [27].

Нові комплекси та окремі графіті продовжували фіксувати під час археологічних досліджень у Чернігові та протягом 90-х рр. XX ст. Так, під час розкопок 1995 р., недалеко від дзвіниці Іллінської церкви, було відкрито кілька підземних приміщень, датованих кінцем XI – початком XIII ст. У них було зафіксовано ряд надписів та малюнків графіті, які Т.Г. Новик у пізнішій публікації віднесла до давньоруського часу [204]. Цікавою є також знахідка рідкісного для Давньої Русі зразка середньовічної епіграфіки – амфори з надписом грецькою.

Амфору виявили під час розкопок на території чернігівського посаду під керівництвом А.Л. Казакова у 1997–1998 рр. (сучасна вул. Кирпоноса, 24). На жаль, знахідка, як і інші подібні до неї, не була опублікована і до сьогодні не увійшла до наукового обігу.

Загалом, у наукових дослідженнях в області східноєвропейської епіграфіки у цей час спостерігаються тенденції, що продовжували традиції радянської доби. Час від часу з'являлись роботи, які мали на меті публікацію графіті із різних регіонів Давньої Русі. Їх автори намагались поєднати видання корпусу надписів із дослідженням окремих аспектів їх створення. Прикладом такої роботи може слугувати монографія Т.В. Рождественської «Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI–XV вв.» (Спб., 1992) [230]. До цієї праці дослідниця включила не лише огляд давно відомих надписів з Києва та Новгород Великого, але і детальний опис нововиявлених графіті. Основний акцент при цьому був зроблений на лінгвістичному аспекті вивчення кирилических текстів.

На початку ХХІ ст. у епіграфічних дослідженнях відбувся ряд важливих якісних змін. Це обумовлювалось появою нових методів вивчення пам'яток кирилическої епіграфіки. Новий палеографічний метод позастратиграфічного датування надписів був оприлюднений у Х томі видання корпусу новгородських берестяних грамот В.Л. Яніна та А.А. Залізняка [290]. Метод базувався на дослідженні всього відомого на той час корпусу берестяних грамот (близько тисячі екземплярів). На основі стратиграфічного датування та виділення характерних ознак окремих літер у певні періоди часу А.А. Залізником було створено новгородські палеографічні матриці. Як показали наступні дослідження, використання цих матриць (з незначними корективами) було можливим і для інших регіонів Давньої Русі. Це підтверджує, наприклад, апробація даного методу Т.А. Бобровським під час дослідження графіті київських печер [106; 107]. Втім, відразу слід відзначити, що для вивчення графіті Чернігова даний метод донедавна не використовувався.

Починаючи з 2000-х рр., спроби здійснити узагальнення, систематизацію та аналіз давньоруських кирилических надписів у історико-культурному контексті

продовжились. Це можна побачити на прикладі праці А.О. Мединцевої «Грамотность в Древней Руси» (М., 2000) [194]. У цьому дослідженні були не лише розглянуті досить важливі питання розвитку кириличної писемності та її поширення серед окремих верств населення, але й проаналізовано проблематику докириличної писемності східних слов'ян. У цей же час перевидається суттєво доповнена праця О.О. Мельникової «Скандинавские рунические надписи» (М., 2001) [197]. У даній роботі піднімається проблематика руноподібних надписів, як найбільш поширених у Східній Європі. До зведення таких надписів були включені і графіті з території Чернігова та регіону, знайдені переважно під час археологічних досліджень під керівництвом В.П. Коваленка протягом останніх десятиліть ХХ ст.

Слід відзначити, що у наш час дослідження чернігівських епіграфічних пам'яток триває, однак його зміст за останні роки лишається незмінним. Це так само поодинокі публікації окремих графіті, без розгляду цілісних комплексів, або ж повідомлення про їх знахідку. Прикладом таких робіт може слугувати публікація Ю.О. Артамонова 2012 р., де розглянуто окрему категорію надписів (поминальні) з північного фасаду Іллінської церкви [91].

Тим не менш, подібні публікації слід визнати дуже важливими, оскільки вони створили умови для створення узагальнюючої роботи, присвяченої графіті Чернігова. Слід відзначити, що на сьогодні подібні регіональні розробки не втратили своєї актуальності. Вони дозволяють запровадити до наукового обігу нові матеріали, раніше не задіяні дослідниками.

Прикладом цього є праця І.Л. Калечиц «Эпіграфіка Беларусі X–XIV ст.» (Мінськ, 2011), яка фактично започаткувала окремий білоруський напрямок епіграфічних досліджень [150]. Ця робота базується переважно на вивченні комплексу надписів полоцького Спасо-Преображенського собору, що почав досліджуватись порівняно недавно, після розчистки давнього фрескового розпису пам'ятки від пізнішого масляного розпису. Окрім того, в праці були розглянуті зразки рунічних та руноподібних графіті з території Білорусі.

Разом з тим слід відзначити, що сучасний етап розвитку епіграфічних досліджень не обмежується регіональними розшуками та зверненням до нових пам'яток. У цьому зв'язку можна згадати подальше дослідження корпусу надписів із Софії Київської, яким займається В.В. Корнієнко [171; 172; 173; 206]. У своїх роботах цей дослідник загалом притримується методики, розробленої С.О. Висоцьким, і методу позастратиграфічного датування на підставі таблиць А.А. Залізняка [172, с. 3–5]. Загальна кількість зафіксованих автором надписів у Софії Київській значно перевищила опублікований корпус С.О. Висоцького. Однак критику з боку багатьох фахівців викликав підхід В.В. Корнієнка до датування графіті собору, як недостатньо обґрунтований [186].

З'явилося також декілька новітніх досліджень, присвячених окремим графіті з території України. Це, наприклад, деякі роботи, що увійшли у надруковане 2016 р. колективне видання, присвячене писемності Галицько-Волинського князівства [215]. До неї увійшли переважно роботи філологічного змісту. Однак була задіяна і певна кількість епіграфічного матеріалу. Серед інших, до складу цього видання увійшла публікація О.О. Гіппіуса, у якій висвітлювались результати сучасних досліджень надписів-актів, відкритих у церкві св. Пантелеймона в Галичі [215, с. 49–64].

Окремо слід відзначити нинішні дослідження грецької епіграфіки. Так, варто згадати публікацію О.О. Євдокимовою ряду грецьких графіті із Софії Київської [135; 136]. Їх аналіз та систематизація значно доповнили інформацію щодо розповсюдження грецької писемності в Давній Русі. Дане дослідження та поява праці Л.Л. Звонської «Грецька епіграфіка і палеографія» засвідчує поступовий розвиток даного напрямку досліджень в Україні [146].

На жаль, не дивлячись загальний розвиток епіграфічних досліджень в Україні за останні роки, графіті Чернігова досі не стали предметом спеціального дослідження. Їм присвячували тільки окремі невеликі публікації або побіжно згадували у матеріалах архітектурно-реставраційних, археологічних та історичних досліджень.

Зважаючи на кількість відомих на сьогодні графіті різного часу та різної традиції письма, зафіксованих на території Чернігова, постає необхідність їх систематизації та аналізу. В перспективі досвід такої роботи може стати методологічною та джерельною основою для подальшого вивчення пам'яток епіграфіки X–XVII ст. не тільки Чернігова, але й інших регіонів України.

1.2. Джерельна база

Вивчення епіграфічних пам'яток базується, у першу чергу, на результатах натурних досліджень рухомих та нерухомих об'єктів, що дозволяє зафіксувати графіті та використовувати його як окреме історичне джерело.

Також на різних етапах для аналізу графіті залучаються речові, писемні, зображальні лінгвістичні джерела, які використовуються для доповнення чи уточнення окремих аспектів надписів. Відповідно, основну базу даного дослідження можна розділити на такі категорії джерел: речові джерела (використовуються результати натурних досліджень рухомих та нерухомих об'єктів), зображальні джерела (світлини, замальовки, креслення пам'яток давньої архітектури тощо), писемні джерела (перш за все – самі пам'ятки епіграфіки та матеріали наукових археологічних та реставраційних звітів).

Отримання результатів натурних досліджень відбувається шляхом дослідження графіті, виявлених у ході обстеження рухомих об'єктів (у даному випадку – археологічних знахідок) та первинних поверхонь монументальних пам'яток (храмів та інших споруд), переважно – із рештками тиньку або фрескового розпису. По-суті, це – фотофіксація, обміри та попереднє прочитання графіті, а також подальший епіграфічний та палеографічний аналіз, які надалі забезпечують використання графіті у якості писемного джерела.

Як речові джерела таким чином виступають: 1) предмети з графіті; 2) поверхні стін та архітектурні деталі давніх монументальних пам'яток, а також первинні поверхні стін печерних комплексів.

У першому випадку це досить широкий спектр об'єктів: починаючи від оброблених кісток з нанесеними на них насічками, закінчуючи кириличним

надписом на срібляній скринці-мощевику з розкопок чернігівського Спасо-Преображенського собору. Переважно – це різні побутові предмети (пряслиця, посуд тощо). Слід відзначити, що кількість графіті, наявних на об'єктах різних категорій, дуже різниться. Найбільше їх на пірофілітових пряслицях (як правило, близько 10% від загальної кількості давньоруських пряслиць, виявлених у ході розкопок тієї чи іншої пам'ятки).

Уламки давнього тиньку (у тому числі, з рештками фрескового розпису), знайдені під час археологічних розкопок, складають досить значну частку загальної джерельної бази. Вони дозволяють зафіксувати якщо не конкретні графіті та час їх створення, то, принаймні, їх наявність як таку на монументальних пам'ятках, де давнє оформлення стін не збереглось. У Чернігові ці матеріали мають винятково важливе значення, оскільки первинне тинькування на стінах давніх споруд дійшло до нашого часу лише у виняткових випадках.

Останнє досить яскраво ілюструється знахідками фрагментів фресок з рештками графіті під час археологічних розкопок Єлецького Свято-Успенського монастиря та Троїцько-Ілінського комплексу [15, с. 12; 22, с. 44–45]. Кількість залишків графіті на знайдених фрагментах, як правило, незначна – до 1% від загальної кількості уламків тиньку зі слідами розпису.

Досліджені у ході виконання роботи речові джерела зберігаються переважно у двох установах: Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів Стародавній» і Чернігівському обласному історичному музеї імені В.В. Тарновського. Це колекції матеріалів, які походять з археологічних розкопок Чернігова, здійснених у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Утім, на території Чернігова основна маса графіті була виявлена не на рухомих об'єктах, а на об'єктах давньоруської архітектури.

Як відомо, монументальне будівництво у час від монгольської навали до ХVІІ ст. в Чернігові не здійснювалось, тому давні муровані споруди зберігали своє значення атрактивних об'єктів аж до ранньомодерної доби. При цьому слід відзначити, що на пам'ятках архітектури ХVІІ ст. у Чернігові давні графіті до сьогодні не виявлені, що може бути пов'язане з їх сприйняттям мешканцями міста

(як нових та незвичних-?) або ж з їх збереженістю (стіни вкривала обмазка чи побілка, яка не збереглась).

Давні тиньковані поверхні та архітектурні деталі збережених пам'яток, за двома винятками, були відкриті у ХХ ст. під нашаруваннями пізнього тиньку в демонстраційних зондажах у ході вивчення давнього мурування (Спасо-Преображенський собор) та розчистки фрескового розпису (Спасо-Преображенський собор, Успенський собор, П'ятницька церква). Лише в одному випадку (північний фасад Іллінської церкви) вони знаходилися у відкритому доступі з давніх часів до сьогодення.

Первинні поверхні стін комплексу Антонієвих печер були відкриті внаслідок спелео-археологічних досліджень у другій половині ХХ ст. [20]. Слід відзначити, що натурне дослідження цих об'єктів з метою виявлення та фіксації епіграфічних пам'яток за допомогою сучасних методик здійснювалось автором протягом 2014–2017 рр. Паралельно здійснювались пошуки графіті на уламках фрескового розпису, знайдених під час археологічних розкопок в різні роки.

Це перший досвід виконання подібного дослідження для Чернігова. У ході роботи вдалось виявити, зафіксувати відповідно до сучасних методик та проаналізувати: 54 графіті в Успенському соборі Єлецького монастиря (36 кириличних, 16 латинських, 2 неідентифіковані фрагменти; малюнки у складі надписів); 192 уламки фресок з графіті (161 кириличні, 31 – малюнки) знайдених поряд з Успенським собором; 31 графіті на північному фасаді Іллінської церкви (29 кириличні, 2 латинські, 5 – малюнки); 8 уламків фресок з графіті, знайдених поряд з Іллінської церквою (6 кириличні, 2 – малюнки); 5 графіті в Антонієвих печерах (3 кириличні, 2 латинські); 5 графіті в Спасо-Преображенському соборі (усі кириличні, 2 із зображенням хрестів); 4 графіті в Борисоглібському соборі (3 кириличні, 1 латинське); 41 графіті на предметах з археологічних розкопок (12 кириличні, 29 псевдорунічні).

Цей перелік, звісно, не вичерпує загальну кількість всіх чернігівських графіті. Деякі надписи в Успенському соборі, наприклад, не піддаються інтерпретації через значні пошкодження та перекриття тиньком. Через це вони не

були задіяні у дослідженні. Тим не менше, вони були по можливості повно зафіксовані з огляду на те, що: 1) відбувається постійна втрата тиньку і невдовзі вони можуть бути втрачені остаточно; 2) існувала необхідністю визначити їх місцезнаходження для розуміння розміщення читабельних надписів.

Слід також зауважити, що зі згаданих кириличних графіті Чернігова лише 14 раніше були оприлюднені у наукових виданнях та тільки 3 стали об'єктом спеціального наукового аналізу [91; 118; 192]; серед псевдорунічних графіті тільки 2 раніше були опубліковані.

Також слід згадати, що паралельно автором проводилися розшуки регіонального контексту, який би дозволив розглядати феномен графіті Чернігова не як окреме соціокультурне явище, а як притаманне певній території та часу. В ході цих розшуків вдалось вперше зафіксувати окремі графіті в регіоні: 5 у Юр'євій божниці в Острі (усі – кириличні); 10 із розкопок в Новгороді Сіверському (усі – кириличні) тощо.

У якості зображальних джерел були задіяні, в основному, фотографії та замальовки тих графіті, які на сьогодні втрачені. Такі зображення містяться у наукових звітах, публікаціях, монографіях та часто є єдиними свідченнями існування графіті у тих чи інших пам'ятках. Як наприклад, графіті в Борисоглібському соборі або надпис у одній з печер Троїцько-Ілінського комплексу [1; 204]. Також значна кількість предметів з графіті доступна для вивчення лише за зображеннями.

Писемні джерела представлені, перш за все, самими надписами. Іншу частину складають записи та публікації, що описують графіті, але не дають ілюстративного матеріалу. Як наприклад, ряд публікацій ХІХ ст., що згадують графіті на колоні в Спасо-Преображенському соборі, або звіти археологічних досліджень, де зафіксовані необхідні дані щодо місця знахідки та наявності предметів з графіті [184]. В окремих випадках залучались документи відповідних епох для підтвердження особи автора графіті або виявлення тих чи інших граматичних рис написання. Використовувались, наприклад, документи Чернігівського воєводства за період 1618–1648 рр. для пошуку відомостей щодо

осіб, прізвища яких зафіксовані у латинських графіті в Успенському та Борисоглібському соборах та факсимільне видання праці Лаврентія Зизанія «Грамати́ка» (1596 р.), яке дає змогу проаналізувати графіку писемності XV–XVII ст. [30; 296; 84; 80].

Таким чином, джерельна база є достатньо змістовною та різноманітною і забезпечує виконання поставлених у роботі дослідницьких завдань. Слід відзначити, що значна кількість виконаних у ході виконання роботи джерел вперше стали об'єктом наукового аналізу.

1.3. Методологія та методика дослідження

Дана робота базується на наукових принципах історизму та об'єктивності висвітлення результатів дослідження. Під час її виконання застосовувався комплексний підхід. Поряд із загальнонауковими методами (аналітичним, синтетичним, логічним, систематичним, емпіричним) та загальноісторичними (хронологічним, історико-порівняльним), були використані джерелознавчі методи дослідження (критичний, текстологічний, палеографічний, лінгвістичний), соціологічні (соціокультурний підхід) та методи археологічних досліджень (переважно – типологічний).

Використання конкретних методів базувалось на сприйнятті комплексів графіті як цільних структур. В основі такого підходу – сприйняття графіті як надпису або малюнку, зробленого з конкретною метою. У своїй сукупності подібні надписи мають специфічні, часто різнобічні, змістові навантаження. Це найчастіше пояснюється різним часом створення кожного окремого графіті та обумовлено історичними змінами у світосприйнятті та світогляді давнього населення Чернігова. У той же час, доступність попередніх графіті для прочитання наступними авторами обумовлювала можливість рефлексії на тексти, які існували раніше. Це дозволяє умовно об'єднувати групи надписів у комплекси, які потрібно розглядати цілісно. У протилежному випадку ми виключаємо можливість проведення паралелей чи порівняння з сучасним

розумінням надписів «на чомусь», та з іншими явищами письма, що не належать до даної епохи чи території.

Враховуючи відмінні обставини (мислення, релігійні традиції, зміни ідентичностей) кожної історичної епохи, не можна робити спрощені узагальнюючі інтерпретації графіті. Застосовуючи хронологічний та палеографічний методи, слід поєднувати окремі надписи в комплекси, притаманні конкретному історичному періоду та території.

Використання загальнонаукових та загальноісторичних методів дозволяє виділити характерні риси місцевої епіграфіки того чи іншого періоду. У той же час, залишається проблематичним вичерпне визначення смислового навантаження окремих молитовних формул, символічних малюнків тощо, оскільки повного спектра джерел для реконструкції уявлень минулих епох не існує. У загальній сукупності це дозволяє найбільш точно визначити предмет даного дослідження як феномен епіграфічних пам'яток Чернігова у період X–XVII ст.

Вивчення феномену епіграфічних пам'яток Чернігова передбачає розгляд досить складних питань, пов'язаних, перш за все, з їх аналізом як пам'яток письма (епіграфіки).

Епіграфіка є дисципліною, що досліджує надписи, нанесені на твердий матеріал гострим знаряддям без використання фарбуючого пігменту [120, с. 97]. Етимологія її назви зазвичай виводиться з грецьких термінів *epigraphēin* (писати на чомусь, викарбовувати) та *epigraphē* (надпис) [295]. У епіграфіці виділяють такі напрямки досліджень, як вивчення техніки та знарядь письма, змісту текстів в надписах; систематизація надписів за видами епіграфічного матеріалу (надписи на культових спорудах, побутових предметах, печатках), графічною та мовною ознаками, часовим та територіальним принципом, рівнем соціально-культурного розвитку суспільства [248, с. 223]. На відміну від спорідненої з нею палеографії, предметом епіграфіки є не лише зовнішня критика, але й зміст надписів.

Дана дисципліна досліджує писемні джерела як відображення стародавніх культур у їх самовияві [295].

Для визначення надписів на твердих матеріалах в епіграфіці найчастіше використовується термін графіті (від італійського *graffiti* – продряпане) [115, с. 5–6]. Існує деяка розбіжність у використанні цього терміну, оскільки паралельно побутують форми: графіто (в однині) та графіті (у множині) і окремо графіті (в однині та множині). Переваги останнього інколи аргументуються співзвуччям «графіто» до інших специфічних понять [206, с. 68]. З огляду на це, термін графіті є більш поширеним [294]. Варто також зазначити, що терміни «надпис» та «епіграфічна пам'ятка» найчастіше використовуються як аналоги терміну графіті. При цьому до графіті прийнято відносити не лише надписи, але і продряпані малюнки чи знаки, що не є писемними.

Слід підкреслити, що письмо та писемність не слід розглядати як синоніми. Письмо є додатковим до звукового мовлення засобом спілкування, що виникає на основі мови. Воно слугує, головним чином, для передачі мовлення на значній відстані та його закріплення у часі за допомогою зображувальних знаків чи власне зображень. Ці знаки та зображення, зазвичай, слугують для фіксації тих чи інших елементів мовлення – морфем, складів чи звуків [141, с. 13]. Писемність, натомість, є результатом використання письма, тобто, сукупністю документів (пам'яток писемності), виконаних письмом тієї чи іншої системи (наприклад: рунічної, кириличної), того чи іншого народу [141, с. 57].

Як відзначає В.О. Істрін, під системою письма найчастіше розуміють історично складене і впорядковане письмо того чи іншого народу [141, с. 31]. Кожна така система характеризується її призначенням (для передачі тієї чи іншої мови), типом (наприклад: складовий чи літерно-звуковий), а також складом, значенням, формою і основними принципами застосування письмових знаків.

У літературі досить давно закріпився поділ систем письма на три групи: піктографічне («малюнкове»), ідеографічне та фонетичне. Така класифікація є загальноприйнятною і не потребує окремого розгляду. Втім, можна погодитись з В.О. Істріним, який вважає її недостатньо обґрунтованою.

Більш доцільною, на його думку, є класифікація систем письма відповідно до передачі окремими знаками конкретних елементів мови. Всього в такій

класифікації виділяють 5 категорій: 1) фразограми – знаки чи зображення, які передають цілі повідомлення і графічно майже не розділені на окремі слова; 2) логограми – нарисні знаки, які передають окремі слова; 3) морфемограми – нарисні знаки, які передають найменші частини слів – морфеми; 4) силлабограми, або складові знаки, які передають фонетичні частини слів – склади; 5) фонограми (фонемограми), чи літеро-звукові знаки, які передають найдрібніші фонетичні елементи мови – окремі звуки чи фонеми [141, с. 36]. При цьому, як відзначає О.С. Аврутина, в окремих випадках поняття фонограми як знаку, що відображає звуковий відрізок різної довжини, може включати логограму, силлабограму та фонемограму [89, с. 46].

Серед графіті Чернігова в період з XI по XVII ст. кількісно переважають пам'ятки кириличної писемності. Це зумовлено її статусом як укоріненої протягом останнього тисячоліття (з часів хрещення).

Із визначенням кириличних надписів, як таких, не існує специфічних ускладнень. До них можна віднести усі графіті, створені з використанням кириличних знаків. Водночас у Чернігові зафіксовані також нечисленні пам'ятки інших систем письма, перш за все, грецького та латиниці. Такі пам'ятки в сукупності можна розглядати як «некириличні» (відмінні від кириличних). Безумовно, дане розділення має узагальнено-формальний характер. Некириличні надписи – це досить різномірний масив. У випадку графіті Чернігова до нього входять не лише зразки латиниці та грецької писемності, але й не ідентифіковані знаки, які не можна віднести до будь-якої відомої писемності.

Як відзначає Є. Добльхофер, знаки мають підстави вважатися писемністю у тому випадку, коли вони мають її головні ознаки: є зображальними у самому широкому розумінні; їх створення мало на меті повідомлення іншим особам чи збереження інформації для самого автора [132, с. 23]. При цьому не завжди подібне повідомлення чи інформацію можна розкрити вичерпно.

Це стосується і досить поширених знаків, які зовні подібні до відомих систем писемності, однак не піддаються тлумаченню, нечитабельні. Такі знаки прийнято визначати як несправжні, удавані, додаючи до назви писемності словоутворюючу

одиницю «псевдо». Наприклад, О.О. Мельникова визначає як «псевдорунічні» ті знаки, які зовні подібні до рунічної писемності, але нечитабельні [197, с. 79]. Існує думка, що подібні знаки могли слугувати піктограмами, ідеограмами тощо та передувати фонетичній писемності [132, с. 23–26]. Вони також могли бути рефлексією на фонетичні системи письма.

У цілому ж, у випадку з системами письма, представленими на території Чернігова, переважну більшість надписів можна віднести до фонемограм, де окремий знак позначає окремий звук. Такими за своєю суттю є пам'ятки кириличної, латинської та грецької писемностей. Скандинавські чи тюркські руни дають приклади логограм та силлабограм. Однак на сьогодні у Чернігові можна засвідчити лише наявність псевдорунічних знаків, смислове навантаження яких неможливо чітко визначити.

Вивчення зображальних знаків неминуче пов'язане з проблемою інтерпретації їх графіки. Під графікою розуміють спосіб накреслення фонологічних одиниць (знаків), а типову форму конкретного знаку, пов'язану з його значенням, прийнято визначати як графему [141, с. 50–51; 89, с. 47].

Існує значна кількість варіантів визначення терміну графема, проте найчастіше вживають її найперше визначення [144]. Воно було сформульоване ще на початку ХХ ст. І.А. Бодуеном де Куртене. Згідно нього, графема – це мінімальна одиниця письмової мови, відмінна від інших, синонімічних і зовні споріднених варіантів письмового знаку, яка слугує для накреслення слів та словоформ [104, с. 213–215; 105]. Якщо звести це до більш простої формули, то графема – будь який графічний символ, котрий репрезентує хоча б в одному контексті частину лінгвістичного матеріалу [292, с. 4].

На сьогодні в епіграфіці існує кілька підходів до класифікації надписів та символів на твердих матеріалах. При цьому вони охоплюють не лише графіті, але й надписи прорізані, відкарбовані тощо. Одною з перших для пам'яток кириличної епіграфіки була їх класифікація за матеріалом і способом нанесення надписів, розроблена Б.О. Рибаківим [224, с. 6–7]. Вона включає 11 типів надписів: 1) написані «писалом» по м'якому матеріалу (сира глина, віск, береста);

2) продряпані конічним вістрям (тиньк, обпечена глина, цегла, камінь, метал, дерево); 3) різані (метал, кістка, дерево); 4) гравійовані різцем по металу; 5) видовбані і відкарбовані (камінь, метал, ливарні форми); 6) вирізані в дереві; 7) випукло-різані (камінь, дерево, кістка, матриці для набійки); 8) випукло-накладні (воскові моделі ливарних виробів); 9) шиті; 10) дотові напаяні; 11) писані золотом на міді. Водночас, Б.О. Рибаків використовував розподіл власне графіті за контекстом їх виникнення (авторством, призначенням тощо) та змістом: надписи, пов'язані з історичними особами; надписи майстрів; надписи жінок, які займались прядінням; надписи на амфорах-корчагах; надписи на срібному посуді; надписи з цифровими розрахунками; надписи з феодалською титулатурою; тайнопис; церковні графіті-закляття; побутові надписи; графіті літописного характеру; графіті-автографи [223].

О.О. Мединцева запропонувала класифікацію пам'яток епіграфіки, в основу якої були покладені як способи накреслення літер, так і категорії предметів, на яких вони зображувались [194, с. 14–15]. Дослідниця виділила такі типи та підтипи надписів: I. Надписи-графіті на твердому матеріалі: 1) на амфорах; 2) на пряслицях; 3) на срібних зливках; 4) на ливарних формах; 5) на стінах будівель; 6) на плінфі та будівельному тиньку. II. Надписи на предметах прикладного мистецтва: 1) світського призначення: а) зброя; б) дорогоцінний посуд; 2) предмети християнського культу: а) ковчеги, оклади ікон, церковний посуд; б) хрести, іконки, зміювики. III. Надписи на дереві. IV. Монументальні надписи: 1) мозаїки, фрески, кам'яне різьблення; 2) камені та хрести.

С.О. Висоцьким під час досліджень надписів на фресках Софії Київської було розроблено класифікацію графіті на стінах храмових споруд [115, с. 12]. В основу цієї класифікації він поклав принцип розподілу даного типу пам'яток епіграфіки (5-й та 6-й підтипи I типу, за О.О. Мединцевою) за їх змістом. Відповідно, С.О. Висоцьким було виділено: 1) пам'ятні графіті або надписи, які містять свідчення про військово-політичну історію Давньої Русі; 2) поминальні надписи, споріднені з літописними; 3) благопожальні надписи; 4) автографічні надписи; 5) надписи, які відносяться до фресок; 6) символічні малюнки;

7) побутові малюнки. Дослідник також вважав, що у разі зв'язку різних за групами надписів (наприклад, одне авторство), їх потрібно розглядати спільно, як один комплекс [115, с. 12].

Таким чином, у практиці досліджень графіті найчастіше використовують їх розподіл за способами накреслення літер, за категоріями предметів, на яких вони нанесені, а також за змістом. Враховуючи, що всі ці показники є важливими, найперспективнішим здається їх комплексне використання. Подібний підхід не так давно був успішно застосований І.Л. Калечиц при дослідженні епіграфічних пам'яток Білорусі [150, с. 27–28].

У даному дослідженні також використано схожий підхід. Як вже відзначено, епіграфічні пам'ятки розділені на дві головні категорії: кириличні та некириличні. Їх наступний розгляд відбувається за хронологічним методом, і вже далі надписи розглядаються в межах класифікацій за матеріалом і категорією предметів, змістом та ціллю створення самого надпису. Такий розгляд графіті в їх сукупності, як феномену чи явища, дає можливість отримати інформацію з широким соціокультурним контекстом.

Сутність соціокультурного контексту має значну кількість варіантів визначення. Вони значною мірою залежать від явища, на яке спрямований соціокультурний погляд: місто, село, суспільство в конкретний історичний період тощо [123; 245; 286]. У простішому варіанті таку сутність можна визначити як «особистість, суспільство та культура як нерозривна тріада» [246, с. 218]. У ній виділяються компоненти, які можуть існувати тільки у взаємодії: 1) особистість як суб'єкт взаємодії; 2) суспільство як сукупність взаємодіючих індивідів з його соціокультурними відношеннями та процесами; 3) культура як сукупність значень, цінностей та норм, якими володіють взаємодіючі особи і сукупність носіїв, які об'єктивізують, соціалізують та розкривають дані значення [246, с. 218]. Тобто, під культурою розуміється сукупність способів і результатів діяльності людини (матеріальних і духовних: ідеї, цінності, норми, зразки і т.п.), а під соціальністю – сукупність стосунків кожної людини чи іншого соціального

суб'єкта з іншими суб'єктами: економічних, соціальних, ідеологічних, політичних відношень, які формуються в процесах діяльності [176, с. 3–4].

Місто у цьому контексті розглядається як окреме соціокультурне явище, або, інакше кажучи, організм, який впорядковує у значній мірі дії суспільного механізму в репродукції всіх відносин суспільства на всіх етапах розвитку соціальності [123, с. 20].

Графіті, або надписи, в цій площині є матеріальними проявами конкретної культури певного періоду в історії Чернігова. Крім того, вони репрезентують прояви ідентичності окремих особистостей (авторів графіті), що включає їх релігійні погляди, освіченість тощо. Саме тому в даному дослідженні більшу увагу буде приділено надписам на стінах монументальних споруд. Це обумовлено тим, що надписи на рухомих предметах могли бути створені поза межами Чернігова, у той час, як авторами графіті на монументальних спорудах достеменно виступали особи, які перебували у місті. Саме надписи на монументальних спорудах, перш за все, репрезентують культуру та ідентичність місцевого населення.

Основну джерельну базу епіграфічних досліджень становлять надписи, виявлені у результаті натурних досліджень рухомих та нерухомих пам'яток. При цьому епіграфічні матеріали навряд чи можна віднести до однієї з категорій джерел відповідно до загальноприйнятих класифікацій. Через те, що вони збереглись на конкретних речах (предметах, тиньку на стінах споруд тощо), що обумовлюють їхню форму та зміст, графіті можна вважати притаманними речовим джерелам. Однак, оскільки це – переважно зразки писемності (літери, слова, речення, тексти), вони відносяться до писемних джерел.

Така їх подвійна сутність обумовлює і використання досить специфічних методів, пов'язаних як з вивченням природи, так і з аналізом надписів. Найбільш старою, і нині майже не вживаною, є методика фіксації естампажем – на поверхню з графіті накладається папір та виконується протирка або накладається плівка і гострим предметом в ній робляться прорізи.

Більш об'єктивні результати дозволяє отримати методика, розроблена та застосована у другій половині ХХ ст. С.О. Висоцьким – фотофіксація під різними кутами освітлення [116, с. 7]. Її використовує в наш час переважна більшість дослідників епіграфіки на пострадянському просторі. Найбільш детально її використання було розглянуте І.Л. Калечиц [149].

Робота розпочинається із ознайомлення з об'єктом дослідження, що дозволяє визначити конкретні напрямки та об'єм необхідних робіт. У подальшій роботі, відповідно до цієї методики, можна виділити кілька головних етапів: 1) фіксація та первинне прочитання графіті; 2) фотофіксація та систематизація; 3) вторинне прочитання та промальовка; 4) аналіз та інтерпретація графіті; 5) джерелознавчий аналіз надпису.

Використання даної методики краще за все можна проілюструвати на прикладі дослідження достатньо складного епіграфічного матеріалу – графіті на залишках фрескового розпису в архітектурній пам'ятці – Успенському соборі Єлецького монастиря.

Відразу слід зауважити, що вивчення графіті на рухомих пам'ятках (знахідках з археологічних досліджень) здійснюється за такою саме методикою, але виконується значно простіше. Вивчення графіті на стінах монументальних споруд передбачає застосування елементів методики архітектурних обмірів (робота з планами пам'яток, створення схем та картограм розташування графіті) та ускладнюється необхідністю працювати якомога обережніше, уникаючи контакту з об'єктом, щоб випадково не ушкодити тонкий та крихкий фресковий шар [240].

Роботи в Успенському соборі здійснювались автором протягом 2015–2017 рр. Вони розпочалися з натурного дослідження і виділення на цій підставі умовних груп надписів. Групи виділялись візуально, відповідно до локалізації графіті на тих чи інших ділянках (збережених фрагментах) фрескового розпису; окремих скупчень графіті; важкодоступних місць, де є декілька надписів. На цій підставі була складена схема (картограма), де кожна група отримала відповідний порядковий номер.

У якості основи для схеми було використано обміри пам'ятки М.В. Холостенка (Додаток А, рис. 1). Після цього в групах були виділені, проаналізовані та пронумеровані графіті (Додаток А, рис. 2). Загальна наскрізна нумерація включає 54 графіті різного ступеню збереженості (36 кириличних, 16 латинських, 2 неідентифіковані фрагменти; малюнки у складі надписів). Найкраще фресковий розпис зберігся в самій апсиді (т.зв. «хрещальня» з фрескою Оранти). Ймовірно, це і зумовило найбільшу концентрацію надписів собору в групах №№1–3. Задля кращої фіксації розміщення надписів було зроблено три схеми-розрізи апсиди: фронтальний, з орієнтацією на схід (Додаток А, рис. 3), північна ділянка (Додаток А, рис. 4), південна ділянка (Додаток А, рис. 5). В перспективі фіксації інших надписів, під нашаруваннями тиньку або інтерпретації фрагментів, наступні графіті продовжуватимуть загальну нумерацію. Після чого вони будуть розміщуватися на картограмі та розрізах, в разі їх походження з апсиди.

Для кожної окремої локації графіті фіксувалось розташування відносно архітектурних деталей та нинішньої підлоги, з позначенням на загальному плані храму та розгортках стін. Після цього, під боковим освітленням для кожної групи були виявлені всі помітні надписи. Такий огляд був необхідний для визначення межі поширення графіті, щоб у ході фотофіксації не пропустити їх фрагменти чи рядки.

Фотофіксація починалась із загальної фотографії усієї групи, після чого кожен надпис був сфотографований окремо, під чотирма різними кутами освітлення, з використанням масштабу (як на загальному фото, так і для фото окремих графіті). Камера розташовувалась фронтально, на рівні самих графіті, щоб уникнути деформації на знімках.

Систематизація та обробка фотознімків здійснювалась за попередньо визначеним порядком. Вона починалась з перегляду фотознімків конкретного графіті. Серед них відбирався один, з найкращою якістю, для виконання промальовки та ще декілька знімків для корегування (ті, де під певним кутом освітлення вдалось зафіксувати окремі затерті літери чи специфіку накреслення).

Промальовка графіті робилась у графічному редакторі. Для цього поверх фото створювалось три шари: у першому промальовувались літери; у другому – пошкодження, що перебивають графіті; у третьому – фрагменти, що є проблематичними для визначення (дві-три літери, крапка чи вибоїна тощо). Окремо створювалась версія масштабу, що має бути ідентичним масштабу на фотознімку (зазвичай – поверх зображеного на фото). Завершенням графічної обробки зображення є створення світлини із фото та промальовки: межі «полотна» розширюються і на чисту частину переносяться усі шари промальовок разом з масштабом. Це дозволяє об'єктивно порівняти фотографію графіті з промальовкою.

Четвертий етап є найбільш складним, коли застосовуються специфічні джерелознавчі методи (критичний, текстологічний, палеографічний, лінгвістичний). На цьому етапі дуже важливим є виокремлення окремих графем, визначення їх форми та характеру накреслення. Слід враховувати, що значний пласт палеографічних напрацювань більшою мірою віддзеркалює книжкову писемність, а епіграфічний матеріал є відмінним, «деформованим» у порівнянні з книжковою писемністю. Тобто, для визначення та аналізу графем можна використовувати переважно доробок у галузі епіграфіки.

На сьогодні найбільш вживаним палеографічним джерелом у кириличній епіграфії є новгородські берестяні грамоти. На їх підставі було розроблено методику позастратиграфічного датування. Цю методику авторства А.А. Залізняка докладно схарактеризовано у X томі видання «Новгородские грамоты на бересте» [290, с. 134–288]. Самі автори визначили її як параметричний метод датування [291, с. 238]. Відштовхуючись від датування грамот за даними стратиграфії (стратиграфічного датування), на основі окремих параметрів (графіка, палеографія, мова, формули написання) був проаналізований відомий на той момент комплекс грамот. На цій підставі були розроблені палеографічні матриці. Апробація матриць здійснювалась шляхом порівняння стратиграфічного та позастратиграфічного датування окремих грамот та грамот, що містили

дати [291, с. 239]. Значний розрив між датою в тексті і визначеною за допомогою методу позастратиграфічного датування був лише у двох випадках (9 та 22 роки).

В інших випадках датування на основі використання палеографічних матриць відповідало тому, що був встановлений за стратиграфією або вказувався у тексті пам'ятки.

Як показали дослідження епіграфічних пам'яток України, дані матриці об'єктивно відображають палеографічні зміни і для цієї території. Наприклад, вони були апробовані Т.А. Бобровським на матеріалах графіті XII ст. у ближніх печерах Києво-Печерської лаври [107]. Дата, що містилася в надпису (1150 р.), у цілому відповідала результату, отриманому з допомогою палеографічних таблиць (хронологічний проміжок: 1160–1200 рр.). «Відставання» новгородської системи датування на десяток років від пам'яток Південної Русі, виявлене у ході апробації методу, може бути пояснено об'єктивними причинами та є відносно невеликою похибкою.

Можливість такої похибки відзначали і самі автори методики [290, с. 420–421]. Втім, враховуючи відсутність більш досконаліших засобів, сьогодні її можна визнати найоптимальнішою для досліджень східноєвропейської кириличної епіграфіки XI – середини XV ст.

Використання палеографічних матриць слід визнати припустимим та перспективним і для вивчення графіті Чернігова. Виходячи з цього, під час виконання дослідницької роботи здійснювався аналіз окремих кирилических графем відповідно до існуючої методики позастратиграфічного датування. Відповідно до цієї методики, надписи датуються на підставі даних зведеної таблиці. Кожному надпису відповідає окрема таблиця. Така таблиця складається з трьох стовпців: графема, датування, примітки. У першому стовпці вказується літера з відповідною ознакою; у другому – хронологічний проміжок побутування цього типу літери за новгородськими матрицями; у примітках – кількість літер з даною ознакою в графіті та, за потреби, достовірність (недостовірність) виділення даної літери. Датування визначається, виходячи з кількісного переважання ознак певного періоду.

Додатково слід зауважити щодо мови кириличних графіті. Більшість середньовічних надписів у храмах Чернігова створена літературною давньоруською мовою. Її побутування на теренах Русі визначається періодом XI–XIV ст. [278, с. 45–46]. Літературна мова Чернігівської землі в цей період принципово не відрізнялася від літературної мови інших східнослов'янських князівств [278, с. 46]. Це, в свою чергу, дає підстави для використання новгородських палеографічних таблиць для датування графіті Чернігова. Враховуючи, що переважна більшість зафіксованих у місті кириличних надписів є сталими молитовними формулами, стверджувати, що вони відображають мовні зміни або місцеві діалекти, навряд чи можливо. До того ж, давньоруська літературна мова продовжувала використовуватись православною церквою і надалі, після занепаду Давньоруської держави.

Ця літературна мова склалася на церковнослов'янській основі, церквою була санкціонована, пропагована, культивована, доглядана. Зрештою, для Середньовіччя були типові понаднаціональні, церквою плекані (але до церкви не обмежені) літературні мови, як у країнах католицької церкви – латина [277]. Відповідно, не є дивним, що графіті релігійного змісту в храмах писалися нею і пізніше, після затвердження національних мов. Це, в деякій мірі, дозволяє брати ідентичні кириличні графіті із інших регіонів Русі як аналогії до чернігівських та, відповідно, залучати дані їх палеографії.

Тим не менш, для більш обґрунтованого визначення часу створення графіті необхідно долучати усі дані, які можуть бути у розпорядженні дослідника. Найчастіше це дані мовознавства та археології. Так, у разі фіксації графіті на предметі з археологічних розкопок, велике значення має датування самого предмета методами археології, що потім корегується з палеографічними таблицями. Це дозволяє отримати більш обґрунтоване датування надпису. Паралельно з датуванням здійснюється також інтерпретація надпису, що, як правило, містить і декілька варіантів прочитання. Це веде нас до останнього, п'ятого етапу вивчення – джерелознавчого аналізу змісту графіті. Для прикладу, в одній із груп графіті з Успенського собору (група № 6) великий надпис (графіті № 1) був умовно

датований XIV ст. Надпис читався чітко, це була поминальна формула, проте її закінчення з ім'ям мало декілька варіантів реконструкції. Аналогії з подібними надписами даного часу із Полоцька та Києва дозволяли припустити, що графіті є поминальним записом по ієрею.

У разі правильного датування та реконструкції, ми отримуємо свідчення функціонування церковної структури (про це говорить наявність ієрея) Слєцького монастиря у найбільш «темний» період історії регіону – у XIV ст.

Таким чином, ми підходимо до сприйняття епіграфічних пам'яток як специфічного історичного джерела. У практиці історичних досліджень використовуються переважно наративні джерела. Окремо можна виділити мовознавчі студії, які спираються на аналізі гідронімів та антропонімів тощо, а також матеріали археологічних досліджень. У сукупності це дає достатній масив інформації, проте для деяких періодів він є дуже обмеженим. База джерел до вивчення періоду XIV–XV ст. в історії Чернігова кількісно незначна. Її збільшення (за виключенням археологічного матеріалу, накопичення та використання якого є окремим питанням) не слід очікувати у майбутньому. У такій ситуації запровадження у науковий обіг кожного нового джерела можна вважати значною подією. Враховуючи малоімовірність виявлення нових писемних джерел, тобто літописів чи інших текстів, важливим є звернення до ще не задіяних у наукових дослідженнях графіті. Особливе їх значення в якості джерел визначено тим, що у переважній більшості вони відображають місцеву культуру у її самовияві, оскільки створені особами, які безпосередньо перебували у Чернігові.

Епіграфічні пам'ятки характеризують культуру населення певного історичного періоду: письменність, знання основних релігійних канонів тощо. Написання графіті з датами чи ознаками розвинутої графіки письма (уставу, напівуставу тощо) дозволяє визначати освіченість авторів. Окремі надписи є свідченнями історичних подій, що невідомі з інших писемних джерел. Присутність кирилических та латинських графіті у пам'ятках монументальної архітектури дозволяє реконструювати, серед іншого, історію цих споруд, висвітлити події, пов'язані з переходом храмів від однієї конфесії до іншої, уточнити будівельну історію тощо.

РОЗДІЛ 2. КИРИЛИЧНІ ГРАФІТИ ЧЕРНІГОВА XI–XVII СТОЛІТТЯ

Київ, Переяслав та Чернігів складали ядро давньоруської держави і зберігали цей статус протягом всієї домонгольської доби [212, с. 37–39; 253, с. 301; 188, с. 42–43]. Закономірно, що в цей час кирилична писемність, як державна, отримала у місті широке розповсюдження. Початковий етап її поширення повинен був співпасти з християнізацією регіону та становленням Чернігова у якості адміністративного, політичного та економічного центру Північного Лівобережжя в першій половині XI ст. за часів правління Мстислава Володимировича [145, с. 57]. Однак до сьогодні не збереглося не лише жодного тогочасного чернігівського рукопису, але і взагалі жодного місцевого рукопису домонгольської доби. Лише графіті, нанесені на довговічних матеріалах, дозволяють скласти уявлення про писемну культуру давньоруського Чернігова та засвідчують час поширення тут кириличного письма. Подальша динаміка його використання населенням міста у період до початку XVIII ст. також краще за все простежується саме за пам'ятками епіграфіки.

Більшість кириличних графіті Чернігова XI–XVII ст. збереглась на стінах давніх мурованих храмів. Це прорізані або подряпані тонкими гострими предметами надписи різноманітного змісту, які вдалось виявити під час дослідження залишків середньовічного тиньку та фресок. Відомі також знахідки предметів з кириличними графіті, які доповнюють знання про місцеву епіграфіку. Серед останніх, як рідкісні, особливе значення мають всі середньовічні взірці надписів.

У цілому кириличні графіті Чернігова можна поділити на кілька хронологічних груп, відповідно до історико-культурних змін, що відбувались у у місті. Надписи цих груп мають історично обумовлені відмінності за графікою написання та змістом. До першої групи можна включити графіті XI–XIII ст., які належали давньоруській добі. Вони репрезентують тодішню місцеву культурну та

мовну традицію. До другої групи слід віднести надписи XIV – початку XVII ст., серед авторів яких могли бути і литовці чи московіти.

Графіті цього часу репрезентують найбільш «темний», майже не висвітлений в джерелах період в історії міста. Окремі групи складають кириличні надписи першої половини XVII ст., які співіснують з латинськими, та надписи, що з'явилися в період між 1648 р. та початком XVIII ст. Подальший розгляд кириличних графіті доцільно буде здійснити в хронологічному порядку, відповідно до означених груп. Це, серед іншого, дасть змогу спробувати виокремити різні традиції створення надписів та зрозуміти їхню специфіку.

Визначаючи графіті як матеріальний прояв конкретної культури певного періоду в історії Чернігова, автор свідомо робить основний акцент на пам'ятках епіграфіки виключно з цього міста. У той же час, не всі періоди в епіграфіці Чернігова однаково широко представлені. З огляду на це, уявляється припустимим доповнення існуючої інформації за рахунок аналогій – графіті з міст та поселень, безпосередньо пов'язаних з Черніговом контекстом соціокультурного простору регіону.

2.1. Кириличні графіті XI ст.

Чернігів уперше згадується у писемних джерелах досить рано, на початку X ст., в текстах договорів Візантії з Руссю. Втім, до сьогодні жодного надпису цього часу на території міста не зафіксовано. Варто зауважити, що кириличні надписи X ст. є взагалі достатньо рідкісним явищем для території Давньої Русі. Найбільш ранніми вважаються знахідки з Новгороду Великого, проте щодо них до сьогодні у науковців немає одностайної думки [194, с. 249–250]. Більш чітко датованими є легенди монет князя Володимира Великого. Проте, як вважає А.О. Мединцева, їх скоріше слід віднести не до давньоруського, а до староболгарського письма [194, с. 258]. Судячи з усього, кирилична писемність отримує широке розповсюдження на всій території Русі лише після впровадження християнства Володимиром наприкінці X ст.

Вважається, що Чернігів був хрещений у 990 чи 991 р., а у 992 р. митрополитом Леонтом сюди було призначено єпископа Неофіта [216, с. 346–347]. Однак широка християнізація населення міста розпочалася значно пізніше. Дослідники відносять початок цього процесу до XI ст. і пов'язують з діяльністю перших відомих за літописом чернігівських князів. Можливо, саме тому до сьогодні тут невідомі надписи X ст. Найбільш вірогідним здається розповсюдження кириличної писемності на місцевих теренах у зв'язку зі становленням статусу Чернігова як державного центру та формуванням Чернігівської землі як окремого князівства на початку XI ст.

Однак до сьогодні немає чітких даних і щодо чернігівських кириличних надписів XI ст. Неодноразово висловлювались припущення, що вони мають бути пов'язані з першим мурованим християнським храмом у місті – Спасо-Преображенським собором, заснованим Мстиславом Володимировичем. Різними авторами було висунуто кілька гіпотез щодо існування тут графіті XI ст.

До XI ст. спочатку відносили надпис, виявлений під час реставраційних робіт 1967 р. на південному зовнішньому фасаді Спаського собору. Цей надпис знаходиться на висоті 2,8 м від давньої поверхні, виконаний у два рядки, довжина кожного з яких складає близько 1,1 м (Додаток А, рис. 6). Вперше його опублікував у 1982 р. В.В. Німчук без супровідного зображення та промальовки. На його думку, графіті мало такий зміст:

1) **МЅЦА АПРИЛА ОУ ВІ ДНЬ ОБЪДАЛЪ ИЛЪА П... ..ГО ЮРЪА
ОУ СЕБЕ ДОМ[А]...**

2) **МВ Л[ЪТА] (?)... ЛЬ ОУ ПИР... ЗІ МЦА М... ДЪ ОУ ИМ[А]...**

Дослідник не запропонував конкретного тлумачення цього надпису, однак висловив припущення, що літери на початку другого рядка («МВ») могли мати числове значення та бути частиною позначення року від Створення Світу: «6542 = 1034 р.» [205, с. 23]. Втім, пізніше надпис був детальніше проаналізований С.О. Висоцьким, який датував його XII – початком XIII ст. [118]. Слід відзначити, що дане графіті може бути віднесено і до більш пізнього часу, про що мова піде

далі. У будь-якому випадку, характерні палеографічні ознаки дозволяють впевнено стверджувати, що його у жодному разі не можна датувати XI ст.

Прийнято вважати, що початком XI ст. може бути датований надпис на кришці скриньки-мощевика з вівтаря Спасо-Преображенського собору (Додаток А, рис. 7). Скринька була знайдена під час розкопок апсиди у ході реставраційних робіт 1966–1969 рр. [260].

У публікації знахідки М.В. Холостенко зазначав, що схованка, у якій знайшли скриньку, була зроблена в основі престолу ще при закладанні самого собору. Тобто, на його думку, вона датується часом не пізніше 1030–1031 рр.

Графіті на скриньці зазвичай інтерпретується як три імені святих, чиї моці, ймовірно, в ній знаходились:

1) **ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝ** (Пантелеймон)

2) **ΑΚΑΚΗΗ** (Акакій)

3) **ΜΑΚΚΑΒΕΗ** (Маккавей).

Вже у першій публікації було відзначено, що, хоча написання цього графіті близьке візантійському молодшому уніціалу, воно, судячи з усього, є слов'янським. Пізніше цей надпис проаналізував С.О. Висоцький [119, с. 164–164]. Він підтвердив його датування, порівнявши з графіті Софії Київської першої половини XI ст., а також те, що надпис дійсно є слов'янським. Таким чином, кириличне графіті на кришці мощевика зі Спасо-Преображенського собору можна було б вважати найбільш раннім на території Чернігівської землі. Однак є ряд обставин, які дозволяють поставити під сумнів такий висновок.

По-перше, це – обставини знахідки мощевика. У публікації М. В. Холостенка вказано, що у XVII ст. при встановленні нового престолу у вівтарі собору було розібрано залишки стародавнього престолу і понижено навколо нього рівень ґрунту [260, с. 200]. Не зрозуміло, яким чином за цих обставин могла вціліти недоторканою основа престолу XI ст. та тайник.

По-друге, в написанні імен на кришці скриньки наявні риси, нехарактерні для графіки XI ст. Так, у імені **Пантелеймон** є риска над літерою **Н**, що робить її подібною до **Й**. Для середньовічних графіті літера **Й** не є характерною, вона

з'являється лише у XVII ст., саме тоді, коли у Спасо-Преображенському соборі перебудовується престол. Тобто, надпис може виявитися пам'яткою ранньомодерної доби. Втім, якщо теза щодо близькості графіті до грецького письма є правильною, а сам надпис є зразком ще не усталеного руського письма, то позначки над літерами **Н** можуть бути діакритичними знаками наголосу, характерним для грецького (візантійського) написання [146, с. 224–225]. Підсумовуючи сказане слід відзначити, що однозначно датувати його на сьогодні неможливо.

Окремо варто згадати графіті храму-усипальні, датованого кінцем XI ст. Храм було відкрито під час археологічних розкопок на території дитинця стародавнього Чернігова у 1985–1986 рр.[13]. У науковому звіті про ці роботи зазначено, що в ході досліджень було зафіксовано 2 000 фрагментів тиньку з фресковим розписом, на деяких з яких збереглись графіті [13, с. 11–12, рис. 96–97].

Судячи зі збережених фрагментів (Додаток А, рис. 8), це – окремі літери або незначні фрагменти слів, що належали до традиційної формули «Господі, помяни...», або «Господи, допоможи», як наприклад: 1) **ПОМ...** – «помяни» або «помозі»; 2) **ГН** – скорочення під титлом від слова Господи. Їх палеографічне датування є малоймовірним, оскільки в надписах представлено графеми, котрі можна датувати в проміжку 1025–1450 рр. Враховуючи, що час завершення функціонування храму невідомий, не виключено, що більшість цих графіті є набагато пізнішими за XI ст.

У цілому кількість надписів, котрі навіть гіпотетично можна віднести до XI ст., у Чернігові є дуже малою. Однак не можна виключити можливість відкриття таких надписів у майбутньому. Непрямим підтвердженням побутування кириличних графіті XI ст. в Чернігові можуть слугувати регіонально близькі зразки епіграфіки. Це, наприклад, надписи на пірофілітових пряслицях із Любеча (Додаток А, рис. 9). Пряслиця були знайдені на Замковій горі під час розкопок Б.О. Рибаківа у 1957 р.[219]. На першому з них (№ 1) продряпана частина кириличної абетки: **АБВГДЕЖСЗ**, що читається досить чітко.

Графіті відоме по публікації Б. О. Рибаківа, датоване ним XI ст. На думку А.О. Мединцевої, надпис слід датувати кінцем XI – початком XII ст. [194, с. 56]. Головним аргументом на користь такої дати, на думку дослідниці, є архаїчність окремих літер та їх розташування. Дзеркальне відображення першої та останньої літер може бути наслідком недостатньої обізнаності автора з графікою кирилиці.

Ще на одному пряслиці (№ 2) з розкопок Б.О. Рибаківа зафіксовано графіті, інтерпретоване дослідником як присвята: **ІВАНКЪСЪЗДЪ ТЄЄ Ю ОДННАДЦ.** (Іванко зробив це тобі, єдиній дочці). За характерною графікою Б.О. Рибаківа відніс цей надпис до кінця XI – початку XII ст., А.О. Мединцева – до середини XI ст. або ж, скоріше, до його третьої чверті [219, с. 34; 194, с. 56].

Окрім цього, у Любечі в 1957 р. було виявлено ще кілька пряслиць з графіті кінця XI – початку XII ст. [194, с. 57]. Така кількість доволі ранніх кирилических надписів у Любечі дає підстави сподіватись, що в перспективі археологічних досліджень Чернігова зразки кирилическої епіграфіки XI ст. ще можуть бути зафіксовані.

Загалом же, судячи з усього, в цей час кирилиця тільки починає розповсюджуватися як в регіоні, так і у місті. Особливо важливим у цьому контексті є любецька знахідка пряслиця з частиною абетки, яке може слугувати зразком способу засвоєння знань про дану систему письма, що поступово отримувала своє поширення.

2.2 Кирилическі графіті XII–XIII ст.

В історії Чернігова XII ст. вважається періодом найбільшого розквіту міста у якості головного адміністративного, культурного та релігійного центру одного з найбільших князівств Давньої Русі. В цей час у місті зводиться цілий ряд храмів: Іллінська церква (1090-ті рр.), Успенський собор Єлецького монастиря (1090–1100 рр.), Борисоглібський собор (1115–1123 рр.) [139, с. 181–182].

Як і в інших містах Давньої Русі (Києві, Галичі тощо), разом із мурованим будівництвом поширюється традиція надписів на стінах храмів. Авторами цих надписів були мешканці міста, або особи, які деякий час перебували в ньому

особисто. Тобто, продряпані на стінах монументальних споруд графіті є найбільш достовірним відображенням писемності місцевого населення та культури містян у цілому, на відміну від надписів на мобільних предметах, які могли потрапити в Чернігів з інших територій.

Графіті наносили на тиньковану поверхню стін монументальних споруд і тільки в окремих випадках – безпосередньо на мурування. Натурні дослідження тинькованих поверхонь дозволяють виявити численні давні надписи, серед яких, як правило, значний відсоток складають графіті давньоруської доби. Однак, на жаль, у більшості існуючих до сьогодні пам'яток домонгольської архітектури Чернігова первинні тиньковані поверхні не збереглися. Відповідно, тут не могли зберегтися і тогочасні графіті. Щодо них ми маємо переважно лише дуже фрагментарні свідчення – залишки надписів на уламках тиньку з фресковим розписом, виявлені під час археологічних розкопок. Втім, у загальній сукупності і вони є інформативними та дозволяють прослідкувати основні тенденції та отримати дані щодо писемності населення міста давньоруської доби.

Стіни Іллінської церкви не зберегли до нашого часу первинного фрескового розпису. Судячи з усього, він втрачений в результаті ремонтів та перебудов XVII–XVIII ст.

Під час археологічних досліджень 70-х рр. XX ст. на території навколо церкви було знайдено значну кількість уламків збитого (під час ремонтів -?) середньовічного тиньку з розписами [22, с. 44–46]. Його фрагменти містились у перемішаному шарі, разом з плінфою XII ст. та залишками розчину і цегли XVII ст. На жаль, основна маса знайдених уламків не містила надписів.

Так, в колекції з розкопок 1972–1973 рр. (НАІЗ «ЧС» КН 585) із 931-го фрагменту тиньку з фресковим розписом лише на 4-х виявлено уривки графіті: 1) літера **М**; 2) літера **С**; 3) фрагмент малюнку; 4) літера **Б** (Додаток А, рис. 10). Палеографічне датування цих окремих літер є, звісно, малоймовірним.

Серед 10 000 уламків фрескового тиньку із археологічних досліджень 1976 р. на ділянці між входом до Антонієвих печер та стіною Іллінської церкви (НАІЗ «ЧС» КН 386) графіті зафіксовано не було [22].

У 2000 р. 16 уламків тиньку із залишками фресок було знайдено в розкопі, розбитому на схилі яру за 4,5 м від дзвіниці Іллінської церкви (НАІЗ «ЧС» КН 1601) [26, с. 4–5, 15]. Як і під час досліджень 70-х років, їх виявили під насипом будівельного сміття. З них на 4-х збереглися рештки графіті: 1) **(А) Д (?)**; 2) **се...**; 3) **...н(ж) // (?)ггт // ..ст**; 4) фрагмент малюнку (Додаток А, рис. 11). Палеографічно більшість збережених літер датується в межах XI–XV ст. Для двох фрагментів за окремими ознаками можна припустити таке датування: 1) **Д** (**Δ** – подібне): XII – початок XIII ст.; 3) **н** (нижні насічки короткі): початок XII – початок XV ст. Таким чином, досить вірогідно, що графіті могли бути зроблені в давньоруський період. Це також дає підстави припустити існування інших графіті часів Давньої Русі в Іллінській церкві.

Непрямим свідченням того, що у минулому в Іллінській церкві існували різноманітні продряпані надписи, можна вважати кілька середньовічних графіті з підземних споруд суміжних з нею Антонієвих печер. Під час розкопок 1995 р., недалеко від дзвіниці Іллінської церкви, було відкрито кілька підземних конструкцій, датованих кінцем XI – початком XIII ст. [204]. Там було зафіксовано два графіті: рівнокінцевий хрест з загостреними кінцями (у келії-«костниці») та двохрядковий кириличний надпис (у ніші сусіднього до костниці проходу) (Додаток А, рис. 12-13). Кириличний надпис зберігся не повністю, у ньому втрачений верхній рядок. Збережена частина була інтерпретована авторами розкопок як **...МД АКЪ НОВА** (... **мя яко Іова**) та датована першою половиною – серединою XIII ст. [204, с. 45–46]. Втім, це потребує деяких уточнень. Перші дві літери **МД** мають пошкодження, тому їх виділення є умовним. Крім того, це могло бути і закінчення слова у верхньому рядку.

Наступне **АКЪ** прочитується у звучанні «**як**», і може мати декілька значень: який, котрий, як [247, с. 797; 244, с. 953–954]. У разі, якщо перша частина **МД** є цілою, а не фрагментом, її можна інтерпретувати як «**мене**» [247, с. 67]. Відповідно, графіті могло звучати як «**...мене як Іова**». Найбільш імовірно, що це символічне порівняння затвірника з біблійним персонажем (Іовом), зроблене ченцем під час аскези.

За окремими ознаками даний надпис можна визнати більш давнім, ніж вважають автори знахідки: **Ѧ** (округла петля – 1025–1140 рр.), **Ѧ** (округла петля – 1025–1160 рр.) [290, с. 222, 228]. Інші ознаки літер датуються досить широко, однак підтвердженням більш давнього датування може слугувати твердження І.І. Срезневського щодо часу використання та заміни літер **Ѧ** (юс малий) і **Ѧ** (йотоване а) одне одним. Спочатку вони змішувались в однаковому значенні і могли навіть використовуватись паралельно. Проте з кінця XII ст. почало застосовуватись написання **Ѧ** на початку слова та після голосних, а **Ѧ** йшло після приголосних [249, с. 1631]. Таким чином, для графіті з «печери Іова» можна припустити датування першою половиною – серединою XII ст. Згаданими графіті комплекс кириличних надписів Іллінської церкви та Антонієвих печер не вичерпується. Тут збереглись надписи XVI–XVII ст. на північному фасаді храму та в самих печерах. Втім, вони належать до ранньомодерної доби.

Графіті в Успенському соборі Єлецького монастиря відомі науковцям достатньо давно [153]. Однак їх систематичне дослідження досі не здійснювалось. Графіті збереглись на вцілілих фрагментах фрескового розпису. Загальна площа цих фрагментів складає 144 кв. м. [137, с.89]. Під час натурних досліджень у соборі 2015–2017 рр. вдалось виявити 9 груп надписів, серед яких 54 графіті різного ступеня збереженості, сконцентрованих переважно навколо апсиди вбудованої капели в нартексі (т. зв. «хрещальня») (Додаток А, рис. 1, 2). Ще одна група графіті була зафіксована в проході на хори, однак через нерозчищені нашарування сучасної фарби їх вивчення неможливе.

Серед виявлених у соборі графіті, надзвичайно мало надписів XII–XIII ст. Збереглись лише їхні фрагменти, перекриті пізнішими надписами. Почасти так сталося через те, що кириличні надписи XII–XIII ст., як правило, за розмірами літер були значно меншими від пізніших накреслень, котрі їх знищували.

Показовою у цьому відношенні є група графіті № 6 (Додаток А, рис. 14). Під нашаруваннями накреслень XIV–XV ст. тут вдалось зафіксувати графіті XII ст., майже знищені пізнішими текстами: два фрагменти надпису чи двох різних надписів (Додаток А, рис. 15). З них лише один (права частина тексту) датується

чітко – виключно XII ст. (Додаток Б, табл. 1). Однак конкретні слова у ньому не виокремлюються.

Також слід відзначити, що значна кількість середньовічних надписів Успенського собору була втрачена разом з фресковими розписами в ході руйнувань, ремонтів та перебудов. Під час археологічних досліджень в самому соборі та навколо нього неодноразово знаходили значні скупчення уламків тиньку із залишками фресок. Тільки у 1990 р. під час розкопок у північній прибудові (галереї) Успенського собору було знайдено понад 5 000 одиниць таких уламків [15, с. 12]. Серед них вдалося виокремити 192 уламки з різноманітними графіті: фрагменти малюнків, окремі слова, літери, частини речень.

Малюнків та різноманітних насічок серед них було 31, інші – уривки кирилических надписів. Через фрагментарність матеріалу палеографічне датування цих надписів є достатньо умовним. Втім, загалом воно вкладається у межі XII–XV ст. Поміж малюнків-графіті переважали різноманітні елементи орнаменталізації та іконописні мотиви (Додаток А, рис. 16). Датування цих залишків графіті перекликається з результатами дослідження будівельної історії північної прибудови. За припущенням А.А. Карнабеда, в післямонгольський час вона була зруйнована, а у XV ст. відбувся її капітальний ремонт [15, с. 13–14]. Тоді ж з її стін могли збити рештки старого розпису. Втім, принаймні частина виявлених у 1990 р. уламків фресок може походити із внутрішнього простору самого собору.

Окремі графіті, знайдені у 1990 р., доцільно розглянути детальніше як досить рідкісні для Чернігова зразки писемності XII–XIII ст. Найбільше з них (№ 1; тут та далі – авторська нумерація) складається з чотирьох рядків:

- 1)...РА(Б)УС;
- 2)...БОГ(А)...;
- 3) ...НОУ(?)О...;
- 4) ДШЄН(?)

Ймовірно, це є фрагмент молитовного звернення: «Господь, допоможи **рабу** своєму... **убо**гому...(і подай спасіння) **душі** його...» (Додаток А, рис. 17). Палеографічний аналіз дозволяє датувати надпис XII ст. Про це свідчать: «Р»,

розташоване у рядку з петлею кутом вперед; «А», випукла, з гострою верхівкою та подовженою спинкою; «Б», з петлею зі зломом з виступом угорі; «У» – основного виду; «С» – основного виду; «О» – основного виду; «Г» – основного виду, з виступом угорі та нижньою засічкою; «Н» – основного виду, напівдіагональна, з верхньою короткою засічкою; «Д», пласка, основного виду, з верхньою засічкою та звичайними довгими ніжками; «Ш», з платформою по низу рядка; «Є», лівонаклонна; «Н» – основного виду, з верхніми та нижніми короткими засічками.

Ще одне графіті (№ 2) складається з двох рядків (Додаток А, рис. 18):

1) **ПО(М)**

2) **УЛЬА...**

Умовно його можна реконструювати як: «**Помяни, Господи, Ульяну**» та датувати часом між другою половиною XII – кінцем XIII ст. Про це свідчать: «П» – основного виду, з виступом угорі; «У» – основного виду, з перемичкою та нижньою засічкою; «Л» – основного виду, гостроверха, з покриттям та короткими нижніми засічками; «Ь», з вертикальною щоглою та покриттям; «А», спрощена, без перекладини з покриттям. Не виключено також, що початок графіті міг бути «помози».

Третє графіті (№ 3) складається з двох рядків та частини малюнку:

1) **МСЦ**

2) **Б**

(Додаток А, рис. 19). Це запис під титлом, у якому скорочене слово «місяця». За палеографією («М» – основного виду, з плічками та верхніми засічками; «С» – основного виду; «Ц» – основного виду, з платформою по низу рядка) його можна віднести до XII ст.

Наступне графіті (№ 4) складається з одного рядку: **М(Г)ЦА** (Додаток А, рис. 20). Це – скорочення від слова «місяця» з винесеною під титло літерою **Г**. Палеографічно надпис можна датувати другою половиною – кінцем XIII ст. («М» мінускульне, з верхньою засічкою; «С» – основного виду; «Ц» – основного виду, з

верхніми засічками, цілком у рядку; «**А**», гостроверхе з V- подібним язичком(?) та покриттям).

Графіті № 5 складається з трьох літер: **ЮА**... (Додаток А, рис. 21). Вірогідно, це початок імені «**Юанн**». За палеографією надпис датується широко – між другою половиною XII ст. та першою половиною XIII ст. («**Ю**» проста без засічок; «**О**» – основного виду, широка; «**А**», випукла з гострим верхом).

У графіті № 6 зберігся один рядок з чотирма літерами та залишки другого рядка з титлом **Ж(Ж?)Р(А)**... (Додаток А, рис. 22). Припустимо, що це початок або кінець якогось слова. У ньому друга літера сильно пошкоджена, тому її навряд чи можна виділити. За палеографією інших літер графіті датується періодом від другої половини XII ст. – до другої половини XIII ст. («**Ж**» – основного виду, зімкнута з верхньою засічкою на мачті; «**Р**», вигнута з округлою петлею; «**А**», з петлею з двома зламами та нижньою засічкою на спинці).

Графіті № 7 має 3 рядки (Додаток А, рис. 23):

1) **ПР**...

2) **СА**...

3) **М**...

Найбільш імовірно, що перший та другий рядки – початок та закінчення слова **ПР(ЄСТАВН)СА**, що означає «скінчався» (перенесення закінчень довгих слів зустрічаються у надписах, які інколи записували колонкою). Тоді нижня **М** є початком слова **М(ЄЦА)** – «місяця». Як і більшість попередніх, цей надпис датується в межах другої половини XII – другої половини XIII ст. («**С**» – основного виду, з покриттям; «**А**» – основного виду, гостроверха, з покриттям; «**М**» – основного виду, гостроверха, з верхніми та нижніми засічками).

Подібна форма поминального надпису (**престависа раб бжин лазорь мсца ноуна в ѿ днь** – «скінчався раб божий Лазар місяця червня в 9 день») була досить розповсюдженою в XII–XIII ст. [116, с. 63].

Ще на двох уламках (№№ 8 та 9) збереглися частини майже ідентичних поминальних графіті, які датуються так само, як і надпис № 7. Графіті № 8 має два рядки (Додаток А, рис. 24):

1) **(М)СЦА...**

2) **...НСА.**

Перша літера у ньому пошкоджена, втім, це, безперечно, було **М**; літера **С** винесена під титло. Ймовірно, це також частина поминального надпису: **мсца...(престав)нса.** Графіті № 9 має три рядки (Додаток А, рис. 25):

1) **М...**

2) **ДНЬ...**

3) **ПР(С).**

Гіпотетично його можна реконструювати як аналогічну формулу: **м(сца)... (въ) днь... пре(ставнса).** Слід відзначити, що порядок слів у подібних формулах міг варіюватись, але, судячи за аналогічними надписами, формула «місяць-день-скінчався» вживалась частіше.

Як можна побачити, більшість графіті, зафіксованих на уламках фресок Успенського собору, мали характер поминальних записів. Однак там були й надписи іншого змісту. Про це свідчить, наприклад, уламок з фрагментом (№ 10) надпису кінця XII ст., який гіпотетично мав пам'ятний характер(Додаток А, рис. 26):

1) **ДНЬ**

2) **...М**

3) **БЪС(ТЬ)...**

4) **НО....**

Перший рядок – це скорочення слова «день». Літера **М** може походити з сусіднього надпису. Друге слово реконструюється лише за умови вживання лігатур (**ТЬ**), це – **высть** (було) [247, с. 103]. Надпис подібного змісту міг бути повідомленням, що в такий-то день відбулась певна подія. Так, в Софії Київській

найбільш раннім надписом з використанням слова «**БЫСТЬ**» є запис XI ст. про встановлення саркофагу Всеволода Ярославича [115, с. 18].

Звичайно, більшість графіті на уламках фресок реконструюються умовно, однак важливим є сам факт наявності надписів XII–XIII ст. в Успенському соборі, що засвідчують поширення кириличної писемності серед населення міста.

На жаль, у ще одній пам'ятці давньоруської архітектури Чернігова, Борисоглібському соборі, реконструкції та відновлення «у формах XII ст.» призвели до майже повної втрати давніх тинькованих поверхонь. Це фактично унеможливило знахідки надписів. Тільки завдяки фотографіям з реставраційних звітів збереглися дані щодо двох пізніх графіті.

У Спасо-Преображенському соборі наразі відомо 5 надписів (Додаток А, рис. 27). Більшість з них зафіксовано під час архітектурно-археологічних досліджень під керівництвом О.Є. Черненко у 2012–2014 рр. та натурних досліджень автора. Ці графіті були відкриті в зондажах під час реставрації 60-х рр. під керівництвом М.В. Холостенка, однак донині не знайшли відображення у наукових звітах чи публікаціях.

З графіті Спаського собору лише два (№№ 2, 3) можна віднести до XII–XIII ст. Обидва вони розташовані у західному тамбурі (Додаток А, рис. 28). Перший (№ 2, за авторською нумерацією) виконано у три рядки на поверхні тиньку зовнішньої стіни собору, на ділянці, обмеженій розграфкою, яка імітувала квадратне мурування (Додаток А, рис. 29). Надпис знаходиться в оточенні залишків кількох інших графіті, які вже неможливо прочитати. Він пошкоджений вибоїнами, через що відбулася втрата значної кількості літер, а деякі зі збережених можна трактувати лише умовно. За результатами натурних досліджень було виконано наступну промальовку цього графіті та гіпотетичну розшифровку:

1) ГН ПОМНЛОУН Р...(А)СВОЄГО

2) П(А)...(О)ПАГРЪ (ШЬ)НАГО

3) Н.... ОУ(Ѡ)ЄОДОРА.

Використання тут стандартної молитовної форми у вигляді звернення «Господи, помилуй...» дозволяє приблизно реконструювати лауну у верхньому рядку («раба») та припустити, що у другому рядку мало бути наведено ім'я автора надпису, можливо, «Павла». У нижньому рядку через значну кількість втрачених літер частина надпису не може бути достовірно відновлена, тож у кінцевому вигляді вірогідна така реконструкція:

1) ГН ПОМНЛОУН Р(ЛБА) СВОЕГО

2) П(Л)...(О)ПА ГРЪ(ШЬ)НАГО

3) Н.... ОУ (Θ)ЄОДОРА.

Таким чином, надпис являє собою молитовне звернення до Господа, ймовірно, людини на ім'я Павло. У разі, якщо автор графіті був священнослужителем, зазначення наприкінці імені «Феодор» може бути пов'язане з назвою церкви, у якій він служив або був освячений на ієрейство. Не виключено також, що у третьому рядку цього надпису йдеться про іншу особу на ім'я Феодор, Божої милості до якої просить автор графіті, на кшталт: «...и владыкоу Феодора».

Палеографічні ознаки цього графіті дозволяють віднести його створення до другої половини XII – першої половини XIII ст. Використання методу позастратиграфічного датування епіграфічних пам'яток дозволяє «звзити» хронологію графіті до останніх двох десятиліть XII ст.

При цьому, дуже важливими для визначення дати виникнення надпису є такі ознаки, як написання ОУ зі зменшеним «о»; У, що розміщене цілком у рядку; Ъ – з верхньою засічкою та Д – з подовженими ніжками.

Написання інших графем не суперечить зазначеному хронологічному діапазону, за винятком статистично рідкісного написання Н з високою перекладиною (позначена нетипово – двома схрещеними літерами), а також – увігнутої перемички в графемі Л, яка, зрештою, виключена зі статистичного розрахунку дати за палеографічною матрицею. Таким чином, графіті являє собою залишки молитовного запису, виконаного наприкінці XII ст. (Додаток Б, табл. 2).

Наступне графіті (№ 3) збереглося значно гірше (Додаток А, рис. 30). Воно є частиною кириличного надпису, можливо, виконаного у декілька рядків. Нині читається лише невеличкий його фрагмент: ...**ХЪДАН**... Через фрагментарність зміст даного графіті лишається незрозумілим. Можна припустити, що це залишок молитовного звернення, виконаного за формулою «**Господи, помилуй рабів своїх...**», де **ХЪ** є закінченням слова, а **ДАН** може бути початком імені (Даниїла) з подальшим перерахунком інших імен. Втім, враховуючи значні втрати тексту, подібне припущення є умовним.

За палеографічними ознаками надпис може бути дуже обережно (через малу кількість збережених літер) віднесений до XII ст. (найімовірніше: до середини – другої половини XII ст.) (Додаток Б, табл. 2).

Ще в одному зондажі у західному тамбурі надписів зафіксовано не було, однак там є зображення хрестів, продряпаних на поверхні тиньку зовнішньої стіни собору. Графіка їх зображення є простою. Увагу привертає лише одне, досить детально прорізане зображення хреста з двома горизонтальними перекладинами, т. зв. шестираменного хреста (Додаток А, рис. 31). Воно розташовано достатньо низько від рівня сучасної підлоги. Глибина прорізання та ступінь пошкодження поверхні тут має схожість до надписів на сусідньому зондажі, що дозволяє припустити їх одночасне виникнення. Втім, за відсутності суміжних надписів, зображення хреста є суто гіпотетичним.

На жаль, сьогодні вже неможливо встановити, чи були середньовічні графіті в останньому, збудованому в Чернігові перед монгольською навалою храмі, – у П'ятницькій церкві. Вона, церква, дійшла до нашого часу зі значними втратами, що унеможлиблює виявлення в ньому пам'яток епіграфіки.

На збережених на сьогодні ділянках фрескового розпису у вікнах апсиди церкви графіті відсутні. Можна додати, що так само, як і у випадку Іллінської церкви, навколо П'ятницької церкви археологами були знайдені численні фрагменти тиньку з фресковим розписом [24, с. 12–31, 15]. Наявна колекція фрескових уламків з досліджень 1974 р. нараховує 1 117 од. (КН 386 / 2 б).

Графіті на них не зафіксовано, однак це не можна вважати свідченням того, що у П'ятницькій церкві вони взагалі були відсутні. Слід враховувати, що до початку XIII ст. традиція робити продряпані надписи в храмах, судячи з усього, поширилася не лише у Чернігові, але і по всьому Північному Лівобережжю. Це засвідчують матеріали досліджень територіально найближчих пам'яток домонгольської монументальної архітектури – Михайлівської церкви в Острі та Спасо-Преображенського собору в Новгороді-Сіверському, безіменного собору у Вщижі. Дані про графіті цих пам'яток дозволяють також зробити деякі спостереження які, з певними застереженнями, можна використати для дослідження епіграфіки Чернігова.

Михайлівська церква (Юр'єва Божниця) в Острі збереглася частково. Вціліла тільки її східна частина (перекрита конхою апсида з прилеглими ділянками стін) [217, с. 38; 125]. Завдяки тому, що на стінах споруди вцілів давньоруський фресковий розпис, тут збереглися і графіті XII–XIV ст. Вони були відкриті у результаті натурних досліджень, здійснених у 2016 р.

Усього вдалося атрибутувати 5 надписів (Додаток А, рис. 32). Графіті знаходяться на південній та північній стінах апсиди. Умовно їх можна поділити на два типи: надписи і молитовні зарубки. На південній стіні було знайдено три надписи і три ряди зарубок. На північній є тільки два графіті.

Найбільше з графіті на південній стіні (№ 1, за авторською нумерацією) знаходиться на висоті 43 см від сучасної підлоги (Додаток А, рис. 33-34). У ньому можна виділити 10 рядків (Додаток А, рис. 35):

- 1) ТРЪ ЛЄТЪНО
- 2) Ѡ(ОУЩН) БЦНМЛЄ
- 3) КЪМЪПН (І)
- 4) ТА(Є)М(Ъ)
- 5) М ... Р ...
- 6) ОУТ(Ъ або Ъ) РЖ(В-?) А ...
- 7) Ф(або Т) ... (ДА) ...

8) **І(Ъ А)**9) **Ѓ (?) ХЪ...(Н)**10) **Т (Ъ) Ѡ...**

Надпис, ймовірно, є фрагментом молитви чи акафіста і його можна прочитати як: «**Трирічно Сущої Богородиці молоком кормлений... Різдва (?)...**». Палеографія графіті у цілому відповідає графіці написання XII ст. (Додаток Б, табл. 4).

Графіті на південній стіні (№ 2) включає поминальний надпис та хрест в колі (Додаток А, рис. 36). Надпис представляє класичну формулу «**Господи помози**» та, ймовірно, міг бути початком (незавершеним -?) молитовного звернення. Палеографія цього графіті амбівалентна – може бути визначена у двох хронологічних проміжках: друга половина XII – перша чверть XIII ст. або друга половина XIV – середина XV ст. (Додаток Б, табл. 4). Враховуючи малу кількість літер, більш точне датування даного надпису є маловірогідним.

Третє графіті (№ 3), судячи з усього, є фрагментом тексту, що не зберігся (Додаток А, рис. 37). Вцілів лише перший рядок, одне речення, яке можна тлумачити як: **ВО СЕРЕДОУ НОВ(ОУ)**. Ймовірно його прочитання: «**Во середу нову (?)...**». Припустимо, що це міг бути фрагмент пам'ятного запису. Є вірогідність іншої інтерпретації. Так, у праці І.І. Срезневського є зразок вживання подібного *обороту* в релігійному контексті: «**Потъщитесь вы на середу принести исправления ваша**» (Поспішіть ви в середу принести виправлення ваші) [249, с. 338]. Палеографічно графіті датується у межах другої чверті XI – першої чверті XIII ст., з імовірним уточненням дати: друга – третя чверті XII ст. (Додаток Б, табл. 4).

Останні два графіті (№№ 4-5) написані на північній стіні. Одне (№ 4) є початком недописаної фрази чи самостійним словом (Додаток А, рис. 38). Транскрипція слова може бути така: **ПОНЄ(ВА)**. Втім, тут може бути декілька вірогідних інтерпретацій: 1) гіпотетично – іменник, можливо, у значенні церковна завіса, плащаниця тощо; 2) «з тих пір як» [250, с. 1179]. У останньому випадку

надпис міг бути пам'ятним. Палеографічно графіті визначається досить широко – у межах першої чверті XII – кінця XIV ст. (Додаток Б, табл. 4).

П'яте графіті (№ 5) з північної стіни (Додаток А, рис. 39) складається з 6 чітких літер. Транскрипція слова може бути така: **BOCERE**... Тоді надпис прочитується як: «**Во сере(ду)**» (недописаний пам'ятний запис). Палеографічно його можна датувати в межах другої половини XII – початку XIII ст. (Додаток Б, табл. 4).

Загальна кількість графіті XII–XIII ст., зафіксованих в Острі, невелика. Тим не менш, наявність серед них запису молитви та декількох пам'ятних записів дозволяють припустити використання аналогічних надписів і в Чернігові, де досі не зафіксовано жодного подібного графіті. Також звертає на себе увагу використання формули «господи допоможи». Серед чернігівських зразків ця формула фіксується фрагментарно, переважно – умовно, реконструюється за фрагментами. Результати досліджень Михайлівської церкви роблять такі реконструкції більш достовірними. До того ж слід враховувати дані щодо графіті іншої пам'ятки з території колишнього Чернігово-Сіверського князівства – собору у Вщижі.

Руїни собору у Вщижі відомі з кінця XVIII ст. У 40-х рр. XIX ст. їх розчистили та перекрили навісом, який проіснував до 20-х рр. XX ст. [207]. За цей час було складено кілька описів і план руїн, оприлюднений О.С. Уваровим (у сучасній літературі його зазвичай помилково вважають автором розкопок) [207, с. 247–248]. В описах згадуються чудові фрески, що вціліли на стінах церкви [256]. Можливо, там були і графіті, однак згадок про це немає. На жаль, на початку XX ст. залишки храму розібрали «для господарських потреб» місцеві мешканці [207, с. 252–253]. У 1940-х рр. його досліджував Б. О. Рибаків, однак на той час від руїн собору вже мало що лишилося [221]. Тобто, очікувати на нові епіграфічні знахідки, пов'язані з собором не варто.

Єдине відоме графіті у соборі Вщижа – надпис на бронзових «арках». Їх знайшли під час розчистки храму на початку XIX ст. та передали у дар Московському археологічному товариству; звідки вони надійшли до

Московського історичного музею. Вважається, що це – деталі художньо виконаного хоросу [213]. Надпис на «арках» відомий фахівцям за публікацією Б.О. Рібакова (Додаток А, рис. 40) [225, с. 252–257]. Дослідник прочитав його як: **ГНПОМОЗН РАБОУСВОЄМОУКОСТАНТИННОУ** (Господи допоможи рабу своєму Костянтину) [225, с. 252–257]. Виходячи з прийнятого у літературі часу існування храму (збудований у другій половині XII ст., зруйнований під час монгольської навали у 1238 р.), науковці датують цей текст кінцем XII – початком XIII ст. [217, с. 48; 225, с.252–257; 213, с. 134–136]. Однак, можливо, що він створений дещо пізніше, враховуючи те, що разом з арками були знайдені також предмети церковного начиння іноземного виробництва (наприклад, вестфальські та лимозькі свічники), період побутування яких відповідає часу до XIV ст. [128, с. 20–21, табл. 36–37].

У будь-якому випадку, навряд чи «арки» виготовлені у самому Вщижі [213, с. 134–136]. Окрім цього, враховуючи формулу напису, подібну до традиційних молитовних звернень на стінах храмів, його автором був скоріше не майстер, а місцевий житель, який належав до парафії храму.

Це тим більш вірогідно, оскільки друге з відомих графіті Вщижа має зміст, аналогічний надпису на арках. Це графіті на іклі кабана [222, с. 118, 120]. Його було знайдено під час археологічних досліджень Вщижа Б.О. Рібаковим у 1948–1949 рр. (Додаток А, рис. 41). Надпис відомий за публікацією автора розкопок, у якій точні обставини знахідки не вказані. Згідно з повідомленням Б.О. Рібакова, графіті подряпане на зрізі ікла (?) та складалося з трьох рядків:

1) **ЛБВГД**

2) **ГНПОМОЗНРАБОУСВО**

3) **ЄМУФОМЄ.**

Перший рядок тлумачиться як початок абетки, два других є типовим молитовним записом (**Господи допоможи рабу своєму Фомі**). Виходячи з цього, Б.О. Рібаков вважав ікло амулетом-оберегом з надписом магічного змісту, який відніс до XII – початку XIII ст., разом з усім речовим комплексом останнього етапу існування вщизького городища [222, с. 118, 120].

Широке розповсюдження формули «господи допоможи» на Чернігово-Сіверщині підтверджує також знахідка із розкопок О.О. Макушиновим Гомеля (літописний Гомій) [183]. Мова йде про дерев'яну миску з кириличним графіті, яка походить зі споруди початку XIII ст. (Додаток А, рис. 42). Надпис, ймовірно, представляє собою поширену для цього часу стандартну формулу «ГНПОМОЖН...» (Господи, поможи).

Таким чином, можна припустити поширеність формули «господи допоможі» для графіті на усій території Чернігово-Сіверського князівства у XII – на початку XIII ст. У такому разі фрагментарно збережені графіті Чернігова з даною формулою постають як відображення укоріненої традиції, а їх тлумачення виглядає більш достовірним.

Важливим доповненням даних щодо місцевої епіграфіки, яке б дозволило краще зрозуміти давньоруські чернігівські надписи, також могли бути дані щодо графіті Новгород-Сіверського, тісно пов'язаного з Черніговом династичними, адміністративними та культурними зв'язками. Однак домонгольська епіграфіка Новгород-Сіверського представлена всього кількома фрагментарними знахідками.

Це, перш за все, залишки графіті давньоруського собору Новгород-Сіверського. Відомо, що собор був збудований на межі XII–XIII ст. та проіснував до XVIII ст. [159, с. 46–49]. У 1791–1796 рр. на його місці побудували інший храм. У 1954–1956 рр. рештки давнього собору, збережені під спорудою пізнього, досліджував М.В. Холостенко, а у 1981–1983 рр. – В.П. Коваленко [262, с. 34–43; 109; 159; 162, с. 40–43].

Під час розкопок 1981–1983 рр. серед різноманітного будівельного сміття було знайдено близько 200 уламків тиньку зі слідами фрескового розпису [10, с. 41–48]. Наявність на них графіті у матеріалах наукового звіту не відзначена, однак у Державному історико-культурному заповіднику «Слово о полку Ігоревім» (м. Новгород-Сіверський) зберігається кілька уламків фресок із залишками надписів, які, судячи з усього, походять саме з цих розкопок (Додаток А, рис. 43). За палеографічними ознаками надписи можна віднести до давньоруського часу.

На більшості уламків збереглись лише окремі літери. Найбільш цікаве графіті представлено на 4-х фрагментах (Додаток А, рис. 44). На фрагменті № 1 (тут та далі – авторська нумерація) можна виділити 7 рядків, котрі є, судячи з усього, залишками декількох різних надписів.:

- 1) **ГН**
- 2) ...**АМАРТ**...
- 3) ...**АВЪ..МН**
- 4) ...**БЄ**
- 5) **Б(ЦА)**
- 6) ...**Н**
- 7) **Н(А)Ш.**

Перший рядок може бути як скороченням **ГН** (Господи), так і закінченням слова (**ТН**). У другому рядку, найімовірніше, значилося (**МЄЦ)АМАРТ(А)** – «місяця березня». Третій та четвертий рядки не можна реконструювати через погану збереженість, навіть приблизно. У п'ятому можна припустити скорочення **БЦА** – «Богородиця». У цілому ж, рядки 1-5 є залишками пам'ятного запису. Рядки 6-7, скоріше за все, є початком іншого запису, а...**Н** може бути скороченням **ГН** – Господи.

Більшість літер цього фрагменту має широке палеографічне датування: XI–XV ст. Втім, за окремими ознаками (**А** округле просте; **В** кутом вперед; **Б** верхня петля якого більше нижньої; **Б** з округлою петлею; **Є** з покриттям) його можна звузити до XII – середини XIII ст. Ще 58 уламків фресок з графіті було знайдено у Новгороді-Сіверському під час розкопок О.Є. Черненко та А.Л. Казаковим «княжого терему» на території Спасо-Преображенського монастиря у 2003 р. Досліджувана будівля мала світське призначення та була датована в межах кінця XII – початку XIII ст. [16; 271]. Графіті терему відомі за публікацією О.Є. Черненко. Всі вони збереглись на фрагментах тиньку, виявлених у шарі пожежі, пов'язаному із загибеллю споруди в середині XIII ст. Від більшості

графіті лишилися лише окремі літери, фрагменти малюнків (Додаток А, рис. 45–46).

Серед них увагу привертають два уламки (№№ 3-4, за нумерацією О.Є. Черненко) з частиною слова: **(П)ОСА(?)** (Додаток А, рис. 45). Палеографічно цей надпис був датований дослідницею XIII ст. [265]. Оскільки перші три літери не мають чітких ознак, а четверта (**А** – з округлою простою петлею) датується в межах XII–XIV ст., з таким датуванням можна погодитися.

У цілому ж дані щодо Новгород-Сіверських графіті уривчасті, хоча вони є ще одним свідченням існування звичаю продряпувати надписи на стінах монументальних споруд не лише в Чернігові, але й у менш значних центрах. Слід також відзначити той факт, що у достатньо добре дослідженому археологічно Новгороді-Сіверському, на відміну від Чернігова, практично не відомі предмети з кириличним графіті.

Чи не єдина така знахідка – пірофілітове пряслице з надписом, яке зберігається у фондах Новгород-Сіверського історико-культурного заповідника «Слово о полку Ігоровім» (Додаток А, рис. 47). Пряслице депаспортизоване але, судячи з усього, походить з розкопок А.В. Кузи 1979–1982 рр. На пряслиці є кириличне графіті, що датується за палеографією початком XII – початком XIV ст. (Додаток Б, табл. 3). Надпис неглибоко прорізаний, тому як датувати, так і прочитати його можна лише приблизно. На горизонтальній площині пряслиця можна виділити 5 літер та ще декілька знаків (з одного боку від отвору) та окрему літеру **И** (з іншого боку). Гіпотетичне прочитання надпису таке: **(Б)Н(РН)А**. Це може бути жіноче ім'я Бірна, що підтверджується значною кількістю відомих середньовічних руських антропонімів з коренем «**Бір**» [114, с. 109]. Що ж до палеографії, то перша літера (**Б**) має погано продряпаний кузов, друга читається достатньо чітко (**Н**), третя та четверта прорізані слабо і, можливо складають одну лігатуру (**РН**), п'ята читається чітко (**А**). За такими ознаками окремих літер датування можна звузити і до XII ст.

У цілому ж за кількістю відомих графіті інші центри регіону значно поступаються Чернігову, що не завжди можна пояснити ступенем їх дослідження.

Є усі підстави вважати, що поширеність кирилиці у місті була значно більшою, ніж у інших центрах Чернігово-Сіверщини.

Дані щодо давньоруських графіті Чернігова, виявлених у монументальних спорудах, доповнюють відомості щодо надписів, збережених на мобільних предметах, котрі походять з археологічних розкопок та датуються XII – початком XIII ст. У цьому зв'язку варто згадати знахідку на території посаду, поблизу Єлецького монастиря важка (дископодібне пряслице від веретена античного типу – ?) з кириличним надписом. Важок було виявлено під час розкопок О.П. Моці по вул. Князя Чорного у 2015 р. у споруді XII ст. (Додаток А, рис. 48). Надпис, продряпаний тонким гострим предметом, має механічні пошкодження, однак читається досить чітко: **ОР(И)С(Ь)КО**, за виключенням затертих третьої (и) та п'ятої (ь) літер. Палеографічно цей надпис датується широко, хоча датування XII ст. є можливим. Про це свідчать короткі нижні засічки, **Р** округла петля.

Гіпотетично графіті можна інтерпретувати як ім'я власника, чи власниці. Припустимо, що воно звучало як Орисько (форма канонічного імені Ірина), хоча побутування цієї форми імені для домонгольського часу ще не було відзначено. Утім, враховуючи, що знання про давньоруський іменник спираються переважно на матеріали літописів та берестяних грамот Північної Русі, не виключено, що така форма була просто не притаманна тим територіям [114, с. 232–233].

Цікавим є пряслице з кириличним графіті, знайдене Поблизу П'ятницької церкви в 90-х роках XX ст. Воно зберігається у фондах НАІЗ «Чернігів Стародавній». Більш точні дані про походження знахідки, на жаль, відсутні.

Надпис на пряслиці прорізаний досить чітко, літери дещо деформовані. Він складається із двох слів: **ПРАС(Л)НЬ (Є)РН(И)Ъ** (Додаток А, рис. 49). Перше слово читається достатньо просто, це **прасльнь** («пряслень» – пряслице), з типово пропущеною голосною літерою. Дещо дискусійним, в силу деформації, є виділення літери **Л**, що могла бути також **Ь** або **Ъ**. Друге слово, вірогідно, є ім'ям. Можливо, це жіноче ім'я **Єринь** (Єрін). За матеріалами ономастики, подібні імена (**Єра**, **Єрін**) зустрічаються, хоча і в досить пізній час [114, с. 109].

Палеографічно графіті можна датувати XIII ст. або ж серединою XIII – початком XIV ст. (Додаток Б, табл. 3). У будь якого разі, є підстави вважати його одним із найпізніших давньоруських кириличних надписів з території Чернігова.

Як аналогію даному графіті за його змістом можна навести пірофілітове пряслице, виявлене в одній зі споруд XII – початку XIII ст. на сільському поселенні чернігівського регіону – Лісковому [279, с. 22–23]. На пряслиці зафіксований кириличний надпис та ряд неідентифікованих знаків (Додаток А, рис. 50). Надпис займає одну з бічних граней. Він читається, судячи з усього, як: **СТТ(А)ІРПРА(Ь)НА**. Через деформацію літер палеографічне датування надпису ускладнене, втім, за окремими ознаками він тяжіє до XII ст. Найбільш вірогідно, що це графіті, як і попереднє, є записом з ім'ям власника та назвою самого предмета – **ПРА(Ь)НА**, «пряслень», яке у XII–XIII ст. мало значну кількість варіантів написання: **прасленъ, прасльнь, праслень, праленъ, прастл.** [194, с. 53–66].

Збереглися також дві частки ймовірного імені власника: **СТ** і **Т(А)ІР**. Перша може бути скороченням, наприклад, від форми дієслова «творити» – **сътворихъ** – створювати-створив (досить вірогідно, за аналогією з уже розглянутими ранніми графіті на пряслицях із Любеча). Тоді наступне слово буде ім'ям – **Таір**. Таке ім'я зустрічається у середньовічній ономастиці Східної Європи та має, судячи з усього, тюркське походження [114, с. 311]. Відповідно, графіті могло означати «створив Таір пряслице», або «Таїрове пряслице».

Для Чернігова XII – початку XIII ст. ми маємо також достатньо велику кількість уламків кераміки з кириличними графіті [189, с. 176]. Переважна більшість з них є уламками з окремими літерами, що не дозволяє визначити їхній зміст. Слід відзначити, що подібна ситуація є типовою для інших давньоруських центрів регіону, наприклад, для добре дослідженого поселення Ліскове [279].

Матеріали багаторічних досліджень поселення в повному обсязі були опубліковані О.В. Шекуном та О.М. Веремейчик, а нині зберігаються у Чернігівському обласному історичному музеї імені В.В. Тарновського. Усі комплекси, з яких походять кириличні графіті, належать до XII – початку XIII ст.,

що дозволяє віднести надписи саме до даного часу. Графіті на амфорах представлені переважно поодинокими кириличними літерами або їх фрагментами (Додаток А, рис. 51). Вивчення таких знаків засобами палеографії не є ефективним. До того ж, вони могли бути зроблені у місці виробництва амфор або ж під час їх транспортування, продажу.

Фрагменти кераміки з відносно цілими словами кирилицею зустрічаються дуже рідко, що зумовлює важливість кожної з подібних знахідок. Із таких знахідок з території Чернігова можна вказати на три зразки, знайдені під час розкопок в різні роки (Додаток А, рис. 52).

На першому фрагменті фіксується надпис «**отъ(н)и(л)**» (Додаток А, рис. 52: 1) [32]. Цей фрагмент вже був опублікований [202]. Сам уламок був віднесений до амфор типу I групи 1 і датований X–XI ст. [202]. Графіті на ньому було прочитано як **...лотъник...** та реконструйовано як «золотник». Було припущено що це: 1) опис продукту з амфори; 2) ім'я власника; 3) ціна посудини. Припустимо ще прочитання: **отъ ник...** Перша частина **отъ** (від) і друга є, ймовірно, початком імен Миколай, Нікіфор і т.п. Відповідно, його можна було б реконструювати як запис передачі амфори від когось комусь. Саме графіті датується в межах XI–XV ст. Втім, враховуючи досить раннє датування самої амфори, надпис можна датувати дещо вужче: XI–XII ст.

На другому фрагменті [33] читається: «**мас..//съ(?)**» (Додаток А, рис. 52: 2). Варіанти прочитання: 1) **масло** (олія); 2) **маслица** (олива). Нижній рядок – завершення слова. Датування: XI–XV ст.

На третьому уламку можна прочитати: «**...күзмно // ..дъ(в)**» (?)» (Додаток А, рис. 52: 3) [54]. Варіанти прочитання: перший рядок – ім'я: Кузьма, Кузьмине. Другий рядок має пошкодження, ймовірно, це – фрагмент числівника: два або двадцять тощо [242, с. 587, 610, 193; 241, с. 529]. Датування: XII–XV ст. (якщо з перелом хвоста: XII–XV ст.; якщо нижні насічки: XII–XIV ст.).

Палеографічно ці графіті датуються досить широко, однак найвірогідніше вони можуть бути датовані XII – початком XIII ст. Гіпотетичне визначення

надписів дозволяє віднести їх до записів побутового характеру: власник, вміст, від кого отриманий предмет тощо.

Окрім надписів на звичайних у побуті предметах, кириличні графіті XII – початку XIII ст. зустрічаються і на коштовних предметах імпорту, які, судячи з усього, належали особам дуже високого соціального статусу. Це, наприклад, графіті «**кѸнѧжа гюрьѧва**» на візантійській чаші зі скарбу, знайденого на чернігівському дитинці у 1985 р. та датованого XII – початком XIII ст., або продряпаний надпис «**наѸмъ**» на ще одній візантійській чаші зі скарбу того ж часу, виявленому в ході будівельних робіт на території міського посаду наприкінці 50-х рр. XX ст. [160; 192; 194, с. 118–122; 129, с.41].

За своїм змістом ці надписи можуть бути інтерпретовані як імена власників, аналогічно до відомого надпису на т.зв. чаші Володимира Давидовича, датованого XII ст. [193]. Окреме питання – чи були ці власники безпосередніми авторами надписів, однак за наявної інформації знайти на нього однозначну відповідь неможливо. Утім, не можна виключати таку вірогідність, враховуючи повідомлення про поширення писемності серед представників найвищих верств населення Давньої Русі [194, с. 114].

Загалом можна дійти висновку, що кирилична писемність набуває досить значного поширення серед населення Чернігова у XII–XIII ст. Переважна більшість відомих середньовічних надписів відноситься саме до цього часу. Їх можна умовно поділити на три категорії: релігійні, пам’ятні та особисті. Основну масу складають релігійні записи на стінах храмів та різноманітних предметах. Це надписи за формулою: «**Господи допоможи**» або «**Помер раб божий**». Меншу частину складають фрагменти пам’ятних записів на стінах храмів (із вказівкою на час події) та особисті графіті на пряслицях (формули: «**пряслень**» та ім’я власника; ім’я власника).

Варто зауважити, що присутність графіті певної формули в одному з центрів (наприклад, молитви в Острі) та їх відсутність в Чернігові, не означає, що їх не могло бути взагалі. Припустимо, що в давньоруський час, навіть в період подрібнення чернігівського князівства на менші уділи, в регіоні зберігались сталі

економічні, культурні та релігійні зв'язки. Відповідно, графіті створювались у межах однієї культурної традиції.

Безумовно, враховуючі фрагментарність даних, найбільш поширені формули записів можна визначити лише приблизно. Однак звертає на себе увагу те, що типова формула «господи допоможи», яка фіксується для інших поселень навіть на предметах побуту, у Чернігові відома лише за окремими зразками із храмів.

Підсумовуючи сказане слід відзначити, що інформативність пам'яток давньоруської епіграфіки Чернігова, на жаль, не є значною. Певною мірою це пов'язано з поганою збереженістю домонгольських мурованих споруд. Як відомо, найбільша кількість пам'яток епіграфіки XII–XIII ст. у Східній Європі пов'язана як раз з храмовою архітектурою (найяскравіший приклад – Софія Київська). Але навіть незначні за обсягом збережені уривки текстів дають нову інформацію щодо звичаїв та вірувань місцевого населення, використання ними календаря, антропонімії тощо.

Не викликає сумнівів, що процес розповсюдження кириличної писемності в Чернігові та регіоні був глибоко пов'язаним з впровадженням християнства та становленням церковної структури. Це обумовлює найбільше поширення надписів саме у Чернігові, який був осередком церковної організації. Водночас, судячи з усього, використання кирилиці не обмежувалося простором церкви, писемність була поширена серед різних верств населення. Кириличні знаки використовувались не лише для створення сакральних текстів, але і у якості засобу комунікації.

2.3. Пам'ятки епіграфіки XIV – першої половини XVII ст.

Відповідно до історіографічної традиції XIX–XX ст. теза щодо повного занепаду Чернігова після монгольської навали сприймалася як науково обґрунтований факт. Однак в останні роки вона все частіше спростовується. Археологічні матеріали дозволяють засвідчити, що запустіння Чернігова після 1236 р. не було настільки катастрофічним, як раніше вважалося [266; 267].

Це підтверджують і кириличні надписи XIV–XV ст., збережені на стінах давніх храмів міста. Графіті, авторами яких були місцеві мешканці, засвідчують як продовження функціонування храмових споруд, так і збереження традиції використання кириличного письма, побутування певних формул записів тощо.

Провести чітку межу між графіті, створеними до та після монгольської навали, поза стратиграфічним контекстом неможливо.

Вище вже згадувались деякі надписи, які можна віднести як до початку XIII ст., так і до XIV ст. Це свідчить про неперервність традиції письма. Стара традиція надписів релігійного характеру була найбільш поширеною, хоча і зі змінами у формулах звернень до Бога. Водночас графеми XIV ст. мають свою специфіку написання. Серед іншого, саме тому їх порівняно легше виокремити. Завдяки більшому розміру та глибшому прорізанням такі графіті збереглися значно краще за давньоруські. Варто зазначити, що подібна зміна в розмірі літер є достатньо важливою та є фактично хронологічною ознакою.

Окремі зміни в написанні та змісті, графіті XIV–XV ст. можна пов'язати із контекстом культурних процесів того часу. В післямонгольську добу, у XIII – першій половині XIV ст., Чернігів поступово приходить у занепад, хоча й зберігає значення важливого регіонального центру. Окремі князівські уділи у пов'язаному з містом регіоні деякий час все ще існували, а церковна організація була звільнена від податків [102, с. 35–36]. В середині XIV ст. (1355–1356 рр.) литовці інкорпорують Чернігів у склад Великого Князівства Литовського, і вже наприкінці XIV ст. відбувається ліквідація князівських уділів та формування іншого типу адміністрування, що передбачало зміни і в житті міста [107, с. 37–38]. Формування на початку XV ст. окремої литовської митрополії, до складу якої входив і Чернігів, також могло викликати зміни в церковному житті та традиціях.

У ході детального огляду окремих комплексів графіті у монументальних пам'ятках міста вдалося виділити ті, що датуються часом від XIV до XV ст. Слід відзначити, що поза межами Чернігова кириличні надписи даного часу зустрічаються рідко та відомі лише за поодинокими знахідками.

Напевно, найбільш масштабним графіті післямонгольської доби можна вважати надпис на південному фасаді Спасо-Преображенського собору.

Дане графіті (№ 1, за авторською нумерацією надписів у соборі) може бути одним із найбільш цікавих епіграфічних документів XIV ст. у місті (Додаток А, рис. 27).

Як було сказано раніше, цей надпис зафіксовано під час реставраційних робіт у соборі в 1967 р. Його виявили на південному фасаді пам'ятки, на висоті 280 см від давньої поверхні. У давнину графіті знаходилось не зовні а в інтер'єрі південної галереї собору.

Зображення цієї галереї ми можемо побачити на «Абрисі Чернігівському» 1706 р. (Додаток А, рис. 53). Галерея була споруджена у XII ст. та розібрана після пожежі 1750 р. [272].

Графіті справляє монументальне враження. Воно написано у два рядки, довжина кожного складає близько 110 см (Додаток А, рис. 6). Вперше, як вже згадувалось, цей надпис опублікував В.В. Німчук, який датував його XI ст. [205]. С.О. Висоцький у 1984 р. переопублікував графіті (судячи з усього, користуючись фотографією), запропонувавши нову транскрипцію та прочитання (Додаток А, рис. 54):

- 1) МЧА АРИЛА ОУ КГДЛЬ ОБЪДАЛЪИЛЬА [ПЪПЪНА]СТОГОЮРЬА-
ОУСЪБЪДОМ –
- 2) НЛЪНКО[Н]Ы – НМА – – – ДОМА.

Читалося це, відповідно, як: «Місяця квітня в 23 день обідав Ілля п[о]п на с[в]ятого Юрія у своєму домі... створив ікони (?) ... дома...» [118].

За палеографічними ознаками С.О. Висоцький датував надпис XII – початком XIII ст. Відповідно до його інтерпретації, в графіті йшлося про пам'ятний обід-бенкет, нібито влаштований новгородським архієпископом Іллею на день святого Георгія після служби у чернігівському Спаському соборі на знак подяки за допомогу ікони Спаса новгородцям у розгромі суздальців під час битви 1169 р.

Більш детальна фіксація зазначеного графіті дозволяє переосмислити його, уточнити прочитання та транскрипцію (Додаток А, рис. 55):

1) · МЦА · АПРНЛА · ОУ · КГ · ДНЬ (W)Б(Ъ)ДАЛЪЛЪА П(?) ... ТГО · ЮРЬА ·
ОУСЕБЕ · ДОМ...

2) НА · КЛЪТН(?)... (?)ЛЪ(П)НРОГН(?)Ъ(?)... НМАН... ДЪ (ОУ)ННМА...

Можна підтвердити прочитання С.О. Висоцьким верхнього рядка надпису, натомість у нижньому рядку є суттєві відмінності. Справа у тому, що цей рядок зазнав значних втрат, оскільки потрапив на шар тиньку, який вкривав ряд каменів у муруванні. Цей шар був тонким і на момент розкриття під час реставрації зазнав значного пошкодження.

Можна запропонувати наступну реконструкцію окремих слів та словосполучень з цього рядку: 1) **НА КЛЪТН**, 2) **ЮЛЪ ПНРОГН**, 3) **ОУННМАЮ** (Додаток А, рис. 56). Перше словосполучення є найбільш вірогідним. Для прикладу, «**НА КЛЪТН**» може мати значення «у покоях», «на верхньому поверсі» або «на горищі». Для порівняння є декілька схожих використань даного сполучення: «**възлѣзе къ нима на клѣть**», «**яко сѣно на клѣтех**», «**клѣть на подклѣтъ**» [251, с. 1227–1228].

Складніше з другим та третім словосполученнями, де літери ледь вгадуються. Може бути кілька варіантів їх реконструкції, включаючи можливі лігатури. Це дає змогу для численних інтерпретацій і водночас робить їх гіпотетичними.

Загальна дещо урочиста манера і уставна графіка літер свідчать про достатній рівень знань автора. Початок надпису з назвою місяця та числом і фігуруванням імені дозволяє визначити графіті як пам'ятне.

Т.А. Бобровський пропонує таку його реконструкцію: **НА КЛЪТН** (на кліті), **ЮЛЪ ПНРОГН** (їв пироги), **ОУННМАЮ(ЧН)** (зупиняючи, вгамовуючи), та фрагмент **ДЪ** як закінчення слова **ГЛАДЪ** (голод), даний текст можна реконструювати як:

1) · МЦА · АПРНЛА · ОУ · КГ · ДНЬ · (W)БЪДАЛЪ · ІЛЪА · П(Ъ)ПЪ · НА ·
G)ТГО · ЮРЬА · ОУСЕБЕ · ДОМ(А)

2) НА · КЛЪТН · (НІЄ)ЛЪПНРОГН · ... (ГЛА)ДЪ · ОУННМА(ЮЧН) ...

Це можна тлумачити наступним чином: **«Місяця квітня у 23 день обідав Ілля поп на святого Юрія у себе вдома на кліті та їв пироги... голод втамовуючи...»**.

Втім, у такій реконструкції забагато припущень. Наприклад, гіпотетично реконструйоване закінчення слова **НМАН** у другому рядку. У цілому, наявність лігатур в словах не дає поки що можливості для достатньо переконливої реконструкції тексту.

На важливість змісту графіті вказує його розміщення. Слід враховувати, що у давнину південний портал Спаського собору був розташований ближче до надпису (той, що існує нині, пробитий під час перебудови XVIII ст.). Тобто, графіті було розміщено всередині галереї, безпосередньо біля південного portalу. Враховуючи висоту і стиль виконання надпису, його робили достатньо старанно, довго, з певного підвищення. Слід відзначити, таке ж розміщення графіті на фасаді храму є у галицькій церкві св. Пантелеймона. Там було зафіксовано декілька надписів XIII ст., які мали характер актових [215, с. 49–65]. Один з них також було розміщено біля південного portalу на стіні, з правої сторони. За аналогією можна припустити, що графіті на чернігівському Спасо-Преображенському соборі також мало характер актового запису і було виконано у рамках традиції оприлюднення таких записів на стінах храмових споруд.

Окремого розгляду потребує датування графіті. С.О. Висоцький, датуючи його часом близько 1169 р., спирався на трактування змісту надпису як пов'язаного з новгородським архієпископом Іллею. Судячи з усього, це припущення не має під собою підстав, крім використання імені, яке у середні віки було достатньо поширеним. За палеографічними ознаками С.О. Висоцький відносив графіті до XII – початку XIII ст. на підставі характерних особливостей накреслень літер, як: «набухання петлі» в **А**, високу петлю у **Б**, підвищену перекладину у **Н** (і) та високо здійняте коромисло у **Ъ**. Усі зазначені ознаки дійсно вказують на приналежність надпису пізнішому часу, аніж XI ст., але ж не обмежуються самим лише домонгольським періодом. Складена палеографічна

таблиця дозволяє уточнити датування графіті, віднісши його до XIV ст. (Додаток Б, табл. 5).

У рамках запропонованої вище реконструкції тексту, його хронологічний діапазон можна визначити у межах 1340–1360 рр. Це зумовлювалося кількома специфічними графічними ознаками післямонгольського часу: крім вже згаданого накреслення **Н** (і) з високою перекладаиною, накреслення **У** з «с» – подібно вигнутою спинкою, злите **ОУ** з неповним «У», вживання розподільних точок поміж словами речення.

У той же час, виділення крапок розмежувань між словами через ушкодження поверхні є достатньо гіпотетичним, а палеографія більшості літер може свідчити і про ширші хронологічні рамки. Таким чином, найбільш імовірним є палеографічне датування графіті першою половиною XIV ст.

До ознак, які доповнюють палеографічні характеристики надпису як пам'ятки XIV ст., відносяться і певні мовні особливості. На одну з них – вживання імені Юрій замість канонічного Георгій – вказував ще С.О. Висоцький [118, с. 94]. За матеріалами новгородських берестяних грамот трансформування імені Георгій повз проміжне Гюргій у Юрій відбувається впродовж кількох століть, а останній його варіант зустрічається лише з другої третини XIII ст., максимально поширюючись у середині XIV – першій половині XV ст. [290, с. 278, 280]. У разі вживання у даному тексті дієприслівника *унімаючи*, це також можна було б прийняти як мовну ознаку, що сформувалася близько часу укладання Лаврентієвського літопису [86, с. 6, 17].

Таким чином, даний текст залишає багато місця для інтерпретацій. Утім, важливим є сам факт його виникнення. У разі його датування XIV ст., це може свідчити про існування в даний період у Чернігові повноцінної церковної структури, яка передбачала наявність освічених осіб. Є велика ймовірність того, що текст міг повідомляти про визначну подію даного часу. Досить перспективним видається пошук особи Іллі серед священнослужителів чи князів Чернігова в даний період.

Крім даного надпису, в самому соборі було зафіксовано ще два графіті, що також можуть належати до XIV ст.

Перше графіті (№ 4) було зафіксоване під час архітектурно-археологічних досліджень Спаського собору у 2014 р. (Додаток А, рис. 57) [273]. Воно знаходиться на другому ярусі храму, на рівні втрачених після пожежі 1750 р. хорів у південній наві.

Це – частина комплексу зображень, нанесених на тиньковану поверхню стовпа (із західного боку), що відділяв хори від простору центральної нави. Графіті виконано у два рядки на тлі зображення хреста, намальованого червоною вохрою. Над надписом продряпане зображення шестираменного хреста під титлом. Кириличний надпис можна інтерпретувати як:

1) **ДМІТР**

2) **(ІЄ?)Р**.

За змістом графіті є характерним поминальним написом, що складаються із зображення хрестика (символізує поминання), імені померлого та додаткової інформації про того, кого поминають. У даному випадку мова йде про особу на ім'я Дмитрій. Можливо, про священника, на що натякає скорочене (під титлом) слово у нижньому рядку. Вірогідно, що це – «ієрей», записане у вигляді монограми. Однак, зважаючи, що графіка написання літери **ІЄ** нечітка, можна припустити іншу транскрипцію. Це могла бути монограма **ІР**, що означала б **прєзвѣтеръ** (прєсвітер) [250, с. 1376].

Воно вживалось у розумінні як священника, так і ієрея. У будь-якому з розглянутих випадків є підстави інтерпретувати надпис як поминальний по священнослужителю Дмитру.

За палеографічними ознаками графіті може бути віднесений до часу між другою третьою XIII та кінцем XIV ст., найімовірніше – до перших двох десятиліть XIV ст. (Додаток Б, табл. 5). Тобто, як і попередній текст, графіті свідчить про функціонування Спасо-Преображенського собору та збереження церковної ієрархії у місті в післямонгольський час.

Третє графіті (№ 5) також зафіксовано у ході досліджень Спаського собору в 2014 р. Воно відкрито у демонстраційному зондажі на південно-західній колоні храму. Графіті продряпане на поверхні мармурової архітектурної деталі, перекритої закладкою з цегли-пальчатки XVII–XVIII ст. Під час натурних досліджень 2017 р. автору вдалось визначити тут два рядки літер.

Через затертість поверхні мармуру «читабельною» виявилась лише частина надпису (Додаток А, рис. 58). Можна запропонувати наступне її прочитання: **...КАМЄНЬПР...** Це, можливо, було слово «камінь». Використання його у надписі на поверхні мармурової плити дозволяє припустити можливість реконструкції запису: **(ЄЄ)КАМЄНЬПР(ЄЄТОЛУ)**. Відповідно, зміст графіті міг би бути таким: «**Це камінь престолу**».

За палеографічними ознаками графіті можна, з певними застереженнями, віднести до другої третини XIV ст. (Додаток Б, табл. 5). Утім, враховуючи його погану збереженість, це датування є досить умовним.

Найбільш складно прочитати другий, нижній рядок. Практично всі графеми у ньому виділяються лише гіпотетично. Тільки перша літера є більш-менш подібною до **ϕ** (фіта).

Слід відзначити можливість ототожнення даного графіті з відомим за описами храму XVIII–XIX ст. надписом на колоні. Однак це видається малоімовірним. Згадана в описах продряпана **ϕ** та відкрита у зондажі можуть бути тотожні, а можуть бути і ніяк не пов'язані між собою.

Ряд надписів XIV ст. вдалось виявити і в Успенському соборі Єлецького монастиря. З 36 зафіксованих нині читабельних кириличних графіті у соборі на даний момент можна виділити 5, які, судячи з усього, датуються XIV ст. (Додаток А, рис. 1, 2, 3, 4, 5). До даного періоду можуть відноситись також окремі пошкоджені кириличні графіті, датування яких є умовним. Це, наприклад, ряд надписів, які через погану збереженість датуються досить широко: в межах XV–XVII ст. (№№ 6, 7, 18, 19, 21, 23, 27, 30, 36) (Додаток А, рис. 2).

Серед графіті XIV ст. в Успенському соборі переважають поминальні записи. Однак їхня формула є дещо іншою, ніж традиційна формула давньоруської доби.

Якщо для чернігівських зразків XII–XIII ст. більш типовим є використання формули «господи допоможи» та «помер раб божий», і лише в двох випадках «господи помилуй» та «помяни господи», то для XIV ст. переважає формула «помяни господи».

Безумовно, дане спостереження може бути прийнято з деякими застереженнями. Слід враховувати втрати епіграфічного матеріалу разом з фресковими розписами, що ускладнює та робить умовним визначення конкретних етапів використання традиційних формул надписів.

Одним із найбільш цікавих графіті XIV ст. є великий поминальний надпис (за загальною нумерацією: № 1, група № 6) на західній стіні нартексу (Додаток А, рис. 15, 59).

Надпис перекриває більш ранні графіті і частково перерізається більш пізніми (Додаток А, рис. 59). Його можна інтерпретувати як: **ПОМѢН(Ь/Н)ГДИЄР(Є/Ю)**. У першому слові тут можна допустити виносне **Ѣ** під титлом над літерою **М**; дискусійним є виділення літер **(Ь/Н)**, що переходять в скорочення **ГДИ** (Господи). Остання літера графіті, скоріше за все, **Є**. Тоді дотичний овал міг бути фрагментом іншої графеми. Загалом надпис можна реконструювати як **ПОМѢНЬНГДИЄРЄ**..., де останні літери **(ЄРЄ)** є частиною слова «ієрея» або «ієреїв», та трактувати як свідчення збереження церковної структури у монастирі після монгольської навали. Утім, не можна виключати наявності у тексті виносних літер, які перекриті пізнішими графіті. У цьому разі остання літера може бути **Ю**. Тоді надпис читається таким чином: **ПОМѢН(Ь/Н)ГДИЄРЮ**, а останнє слово може бути власним чоловічим ім'ям **Єра**, вживання якого простежуються з початку XV ст. [114, с. 109].

Палеографічно надпис можна датувати досить широко: XIV–XV ст., хоча, з певними застереженнями, це датування можна звзвити до середини XIV ст. (Додаток Б, табл. 6).

Наступний кириличний надпис (№ 2, група № 6) зберігся на тому ж фрагменті давнього тиньку, що і попередній (Додаток А, рис. 60) Він розташований на самому краю фрески. У ньому можна виділити два рядки:

1)(Н/М).(Р)Н~~А~~(Х/М)ЪСЬ.(Б/Ц)А

2)...ТН.(М)(О)•О(Ъ)(?).

Пошкодження ускладнюють інтерпретацію цього графіті. Можна лише припустити, що перші літери є закінченням слова, що не збереглося.

У сполученні **Н~~А~~(Х/М)ЪСЬ** може бути лігатурою (**Х/М**); умовним є виділення літер (**Б/Ц**) у кінці рядка. Якщо допустити саме літеру (**Ц**), то можна прочитати **МЪСЬЦА** – місяця. Тоді перше слово надпису могло бути назвою місяця із закінченням ...(**Р**)Н~~А~~: **Носмбрна мѣсьца** – листопада місяця.

Другий рядок графіті зберігся ще гірше. Умовно його можна прочитати як ім'я: **ТН(М)(О)•О(Ъ)(Н)** – **Тимофій**. Незважаючи на погану збереженість тексту, надпис має достатньо палеографічних ознак, які дозволяють досить чітко датувати його першою половиною – серединою XIV ст. (Додаток Б, табл. 6). Скоріш за все, це пам'ятний запис, який зберігся частково. Встановити, про яку подію у ньому йшлося, навряд чи можливо. Однак цікаво, що за своєю формою він тяжіє до давньоруської доби.

Наступне графіті (№ 3, група № 1) зафіксоване у вже згаданій апсиді капели, вбудованої в нартекс, на фресці Оранти (Додаток А, рис. 61). Воно частково перекрите нашаруваннями тиньку.

Приблизна транскрипція звучить як: **Пом(М)ни Гди душѣ рабасв...** Це можна інтерпретувати як «**Помяни Господи душу раба св(ого)**». Над словами «**господи**» та «**душу**» частково збереглися титла. Проблематичним є виділення літери **М** у слові «**Помяни**» через перекриття тиньком. Нижче даного графіті збереглась лігатура з декількох літер **А** та **Р**, ще можливо, **Т** і **П**. Вона примикає до надпису і може бути його складовою. У такому разі, це могло бути ім'ям або ж відзначенням священницького сану (аналогічно до графіті № 4 зі Спасо-Преображенського собору). Методом позастратиграфічного датування надпис

може бути датований серединою XIV – першою половиною XV ст., з можливим звуженням дати до третьої чверті XIV ст. При цьому анахронічною є лише одна графема – **П** з виступом вгорі, яку слід виключити з розрахунку дати за палеографічною таблицею (Додаток Б, табл. 6). Водночас, вживання великих літер на початку слів «**Помяни**» та «**Господи**» може вказувати і на пізніший час, аж до XV–XVII ст. Тож є підстави датувати цей надпис часом не раніше середини XIV ст.

Наступні два надписи (№№ 32–33, група № 1) також зафіксовані на фресці Оранти (Додаток А, рис 2, 3, 4, 5). Графіті № 32 є гарно збереженим зразком поминального запису (Додаток А, рис. 62).

Його можна прочитати як: пом(⚡)ни Гди дшѣ раба сво..прокопи(⚡). Що можна інтерпретувати таким чином: «**Помяни Господи душу раба свого Прокопія**». Палеографічно надпис датується досить широко, втім за деякими ознаками цей діапазон можна звужити до середини XIII – першої половина XIV ст. (Додаток Б, табл. 6). На разі, це одне із найбільш ранніх повністю збережених графіті в Успенському соборі.

Графіті № 33 збереглося значно гірше (Додаток А, рис. 63). Ймовірно, це також поминальний запис. Його можна прочитати як: пом(⚡)...Г.и раба с(во)...ѣнна, що інтерпретується як: «**Помяни Господи раба свого...**». Графіті перекрите нашаруваннями тиньку, від чого прочитання значної його частини ускладнене. Відповідно, палеографічне датування є умовним. Загалом надпис можна датувати досить широко XIV–XV ст. (Додаток Б, табл. 6).

Окрему увагу привертають написання **и** (перекладена під кутом) та **н** (горизонтальна перекладина), які є характерними для XV ст.

Вище вже згадувалися графіті, які датуються досить широко, в межах XV – XVI ст. Для цього є декілька причин. Це перш за все, погана збереженість та проблематичне палеографічне датування. Існуюча методика позастратиграфічного датування може використовуватись лише для пам'яток кириличної писемності не пізніше середини XV ст. Для пізніших графіті неможливо укласти палеографічної таблиці. Однак існують засоби, які дозволяють здійснити відносне датування.

Вони базуються на тому, що окремі риси графем зберігаються впродовж кінця XV–XVI ст., що дозволяє за ступенем їх наявності або відсутності визначати приблизну дату створення надписів. При цьому у випадку з графіті Чернігова можливе і більш точне датування, оскільки з кінця XV ст. серед місцевих надписів починають зустрічатися датовані. Це дозволяє робити порівняльний аналіз графем у датованих та недатованих текстах і визначати основні риси написання літер того чи іншого періоду. На жаль, недостатня кількість відомих сьогодні датованих надписів обмежує можливості такого аналізу.

Основна маса надписів XV–XVI ст. була виявлена в Успенському соборі. За ними досить чітко простежуються загальні тенденції зміни графіки написання, що може вважатися додатковою хронологічною ознакою: графіті стають значно більшими за розмірами літер і гірше виконаними (недбало продряпаніми). Крім того, надписи починають зображуватися в рамках. Найчастіше – це овали та квадрати.

Як наприклад, графіті № 36 (група № 6) на східній стіні нартексу, яке було зафіксоване на висоті близько 3,2 м від сучасної підлоги (Додаток А, рис. 1, 2). Це пошкоджений поминальний запис в прямокутній рамці з шестираменним хрестом (Додаток А, рис. 64). У ньому можна умовно виділити 3 рядки:

1) помян..;

2) .(▲)меньъ...(▲)м...дѣш.;

3) .во..

Загальна реконструкція можлива за аналогією: «помяни господи душу». Хоча використання у другому рядку (▲)меньъ та відстань до слова «душу», дають підставу вважати, що запис міг мати дещо інший зміст. З існуючими пошкодженнями палеографічні ознаки цього графіті слід брати до уваги дуже обережно. Загалом, надпис можна датувати досить широко: XIV–XV ст., найбільш ймовірно – XV ст. (Додаток Б, табл. 6).

На цій самій ділянці фрески, дещо вище за графіті № 36, на висоті 352–355 см від сучасної підлоги, були також зафіксовані малюнки-графіті трьох рук (Додаток А, рис. 65). Припустимо, вони пов'язані з розглянутими надписами.

Вперше на малюнки звернули увагу під час реставрації фресок собору в 1991 р. [27, фото 60]. Це – графіті, що складалося з трьох різних за розміром зображень руки в благословляючому жесті: великий, безіменний та мізинець пальці складені пучком, у той час, як вказівний та третій пальці вертикально підведені. У центрі композиції розміщено найбільшу із рук, по боках менші за розміром. Вони направлені в бік «хрещальні» і знаходяться на рівних відстанях одна від одної. Перед третьою, найменшою рукою, є фрагменти іншого графіті. Загалом в малюнках простежується тяжіння до іконописної графіки написання, як своєрідне уподібнення стилістиці ікони. Ідентичні графіті-малюнки були зафіксовані в Софійському соборі у Києві та Спасо-Преображенському у Полоцьку [115, с. 115; 149, с. 152]. Датувати ці малюнки проблематично – розміщене нижче графіті має нечітке датування і не обов'язково пов'язане з малюнками. Не виключено, що ці малюнки-графіті могли бути виконані набагато раніше за XIV–XV ст.

До XV ст. можна віднести поминальне графіті з рамкою, розміщене на фресці Оранти (графіті № 4, група № 1). В ньому можна виділити два рядки: (Додаток А, рис. 66):

1) ПОМ(єн)И ГДИ

2) (I)Λ(?).

Надпис перекриває більш ранні графіті. Це ускладнює його тлумачення, точно визначити усі графеми складно. У першому рядку можна обережно допустити окремі виносні літери (є). Не виключено, що перше слово містило лігатури, як це було в першому надписі (№ 1). Є вірогідність використання тієї ж форми слова **ПОМЄНЬН**. Втім, у будь-якому випадку, графіті читається як «помяни господи» з характерним титлом над останнім словом.

Нижній рядок надпису зберігся гірше. Скоріше за все (за аналогією з подібними записами), тут було відзначено ім'я, котре вже неможливо прочитати.

Палеографічно надпис зберігає деякі архаїчні риси (**П** – з виступом вгорі, **Д** – з довгими звичайними ніжками, **И** – з насічками). Однак загальна конструктивна простота написання дозволяє датувати графіті початком – першою половиною XV ст.

Як один із найбільш ранніх датованих надписів XV ст. можна розглядати текст, розміщений в апсиді хрещальні Успенського собору на фресці Оранти (графіті № 5, група № 1). Це – велике поминальне графіті у прямокутній рамці. У ньому можна умовно виділити 6 рядків (Додаток А, рис. 67: 1). Його транскрипція така:

1) **ПОМѦНИ ГДИ ДШ(О)УРАБОВ**

2) **СВОІХ Про(м)... ..ню ѦФИН(І)Ѧ**

3) **ѦКИМА ...М**

4) **ОТ(П)Ѧ...ДУ(?)... ..ВЄУН**

5) **..(?)(м)ца**

6) **РѦ(К)У З (?)**

Перший рядок та початок другого рядка читаються впевнено: «**помяни господи души рабів своїх**». Привертає увагу написання літери **І** замість **И** у словах «помяни» та «своїх», хоча в інших словах цього тексту використовується **И**. Середина другого рядка зруйнована тріщиною та перекрита шарами тиньку. Закінчується рядок іменем або фрагментом прізвища: **ѦФИН(І)Ѧ**. Воно може читатися як **Афінія**. У третьому рядку читається лише ім'я на початку та одна літера в кінці. Це форма чоловічого імені Яким (в родовому відмінку – Якіма). Остання літера **М** розташована відокремлено, вона може бути виносною із останнього слова наступного рядка.

Наступні два рядки важко прочитати через нашарування нерозчищеного тиньку. З огляду на це, у їх складі можна тільки приблизно реконструювати окремі слова: в четвертому рядку: «**дух**», «**вічну**»; в п'ятому: «**місяця**». Шостий рядок містить дату, що визначається словом **РѦКУ** (року) та літерами в числовому значенні. На жаль у записі числа можна визначити лише одну літеру –

З. Не виключено, що цей запис міг складатися і з однієї літери. В такому разі **З** має значення 7 тисяч та відповідає 7 000 р. від Створення Світу за Візантійською ерою (1492 р. від Різдва Христового). Записи цієї дати досить часто зустрічаються серед графіті давніх православних храмів, що зумовлено особливою увагою віруючих до неї (у 7 000 р. від Створення Світу очікувався Апокаліпсис) [285, с. 306–307].

Наприклад, вони відомі у Спасо-Преображенській церкві у Полоцьку [151]. Втім, у таких графіті після літери **З** зазвичай використовували деякі уточнення, як-то: **В ЛѢ З ТЫСА** (у році 7000-ному), **В ЛѢ З Ѡ** (7000-не) [151, с. 25–26]. У палеографічному відношенні даний надпис має окремі риси графіки середини XV ст. (**Р** з петлею зі двома зламами; **Н** з напівдіагоналлю та високою перемичкою). Водночас переважна більшість літер наближена до графіки XVI ст. Так, у написанні літери **П** помітний вплив скоропису. Додатковою хронологічною ознакою можуть бути використані літери **І**. За граматику Лаврентія Зизанія (1596 р.), що відобразила специфіку кириличної писемності XV–XVI ст., ця літера могла використовуватись паралельно зі старим написанням. Відповідне правило міститься у розділі «Канони орфографії» [80]. З огляду на це, графіті № 5 можна датувати кінцем XV – першою половиною XVI ст. У такому разі, цей надпис відображає перший етап розвитку староукраїнської орфографії XV–XVI ст. [83, с. 5–6]. Цей етап також вважають часом другого південнослов'янського орфографічного впливу, найбільш відчутного у конфесійній літературі.

Загалом датованих надписів XV–XVI ст. у Чернігові збереглося відносно небагато. До розглянутих ще можна додати фрагменти з записами дати навколо графіті № 1 в Успенському соборі (Додаток А, рис. 59).

Тут збереглися начертання **РКС** та (трохи нижче) **ЗНВ**. Останнє може бути записом дати – 7052 р. від Створення Світу (1544 р. від Різдва Христового).

Судячи з усього, близькими до попереднього надпису є і графіті № 24–25 (група № 1), зафіксовані в апсиді хрещальні (Додаток А, рис. 3, 4, 5). Через нашарування нерозчищеного тиньку важко сказати, чи це два окремих надписи, чи частини одного (Додаток А, рис. 67: 2).

Графіті № 24 (верхнє) складається з одного слова, скороченого під титлом – **сѣѣно**. Його можна інтерпретувати як: 1) священне; 2) священноінок. Найбільш імовірним здається перший варіант [244, с. 47]. Палеографічно графіті можна датувати часом від XV ст. (н з горизонтальною перекладиною: 1420–1450 рр.).

Нижнє графіті № 25 є залишком запису дати: **мца... ..а 3л**. Його можна інтерпретувати як: «**місяця... року 7030 від Створення Світу (1522 р. від Різдва Христового)**». У цьому випадку літера **а** перед числом могла бути закінченням слова **лѣта** (року).

Поява подібних датованих графіті частково збігається з іншими змінами в житті Чернігова та регіону. У 1499 р. Чернігівщину включають до складу Московського князівства [232, с. 193–195]. Відповідно, Єлецький монастир переходить у підпорядкування московської митрополії. Інкorporація регіону відбувається частково військовим шляхом. Відомо, що в ході цього процесу окремі міста Чернігово-Сіверщини були спалені (Брянськ, Путивль, Любеч), а значна кількість населення (у тому числі – з Чернігова) змушена емігрувати [232, с. 195]. Надалі Чернігів перебував у складі Московської держави фактично до 1618 р., коли внаслідок Деулінського перемир'я відійшов до Речі Посполитої [157, с. 7].

У даному контексті слід згадати рідкісну для Чернігівщини знахідку білокам'яної різьбленої могильної плити у Новгороді-Сіверському. Надпис на ній є чи не єдиним точно датованим кириличним графіті XVI ст. на території Чернігово-Сіверщини. Плита виявлена під час археологічних досліджень Спасо-Преображенського собору в 1981 р. [10]. Її знайшли із заходу від центрального portalу, на місці прибудови давнього храму, розібраного перед будівництвом нині існуючого собору.

Плита має широкі аналогії серед надгробків та пам'яток старомосковської епіграфіки XVI–XVII ст. [147; 148; 101, с. 146–166]. Вибитий на ній надпис складається з 4 рядків (Додаток А, рис. 68). Це типовий текст з поминальною формулою, що отримала розповсюдження у якості епітафій. Вважається, що такі тексти робили (продряпували, рідше – вибивали, це вимагало більшої

кваліфікації) на привозних, вже орнаментованих плитах, місцеві епіграфісти, які працювали при монастирях [101, с. 20; 257, с. 419]. Гіпотетично текст можна прочитати таким чином:

1) ЛЪТ ЗЧѠГ МРТ АВДНПРЕ

2) СТ АВИѠДМИТРЕИВА

3) НОВЪ СНЪ ИЗ(Ъ)НОСКО

4) (ВЪ).

Тобто: **Року 7099 го (1591) березня 2 дня помер Дмитро Іванів син із Носків.** У першому рядку надпису проблематичним є виділення літери з числовим значенням перед словом «день», ймовірно це була виносна літера; наступний рядок читається чітко. Це типове скорочення **прѣставис**, від слова **прѣставилсѧ** (скінчався). Між іменем **Дмитр** та прізвищем **Іванів** присутня літера **Ѡ**. Виділення імені у відмінку як **Дмитре Івановъ** є можливим, втім не виключена пошкоджена виносна літера (ймовірно **Й**) після імені **Дмитре** (Додаток А, рис. 68). Відповідно, тоді ім'я читалося б як: **Дмитрей**. Окремої уваги потребує закінчення епітафії з визначенням роду померлого або назви міста, з якого він походить. Враховуючи сильно пошкоджений четвертий рядок, ця інтерпретація включає значну кількість варіантів. Слід додати, що про особу померлого жодних відомостей, на жаль, відшукати не вдалось.

Судячи з місця поховання (у прибудові до собору монастиря) та наявності надмогильної плити з каменю, привезеної здалеку (археологічно досліджені місця виробництва таких плит під Москвою), це була особа високого статусу [257].

Традиція використання поминальної формули «**прѣставилсѧ**» є архаїчною. Втім, її застосування у якості епітафій на могильних плитах є окремим явищем. На території Московської держави така традиція починає фіксуватися із середини XV ст., а для Чернігово-Сіверщини, судячи з усього – з XVI ст. , що також може вважатися хронологічною ознакою [87, с. 47–51].

Поза розглянутими випадками приналежність надписів до періоду між XV та XVI ст. можна визначити за ознаками, що відповідають поступовому переходу від кириличного устава XV ст. до скорописного типу письма.

Прикладом таких надписів є графіті у Антонієвих печерах, зафіксоване під час протиаварійних та археологічних досліджень у 1972–1973 рр. [20, с. 52, Фото 89, 90]. Його виявили на стіні глухого коридора, розміщеного зліва від церкви Миколи Святоші (Додаток А, рис. 69). У ньому можна виділити два рядки:

1) **СПС Гдн раба**

2) **Своего тарасиа.**

Це поминальний надпис з формулою «спаси господи раба свого», яка є достатньо рідкісною для чернігівських надписів. У звіті про дослідження графіті віднесли до XVI ст., хоча й не обґрунтували цю точку зору. Текст прочитується як: «Спаси Господи раба свого Тарасія». У ньому є два скорочення під титлами («Спаси» і «Господи»). Характерними рисами переходу графем до скорописних є подовжені та закручені мачти літер **р**, **в**, **а**, **та**. Крім того, літери на початку кожного рядка збільшені, що є ознакою модерного письма.

У цілому за більшістю ознак надпис можна було б віднести до кінця XVI – початку XVII ст. Проте, враховуючи характерні риси окремих літер (**г**, **д**, **а**, **и**), які відповідають більш ранньому уставу, графіті дійсно можна датувати кінцем XVI ст. У цьому зв'язку слід відзначити вживання літери **та** у закінченні імені «Тарасій» (йотоване **а**), що характерно для чернігівських графіті даного часу. Варто додати, що використання літери **та** є достатньо пізньою ознакою в палеографічному датуванні новгородських берестяних грамот. В основному її побутування припадає на XIV–XV ст. [290, с. 229]. Можна припустити, що її використання в надписах Чернігова XVI – початку XVII ст. пов'язане з впливами московської кириличної традиції.

Ймовірно, що саме до періоду XVI – початку XVII ст. належить значна кількість поминальних записів в Успенському соборі. До них теоретично можна віднести графіті №№ 6, 7, 18, 19, 21, 23, 27, 30 (Додаток А, рис. 2, 3, 4, 5). У переважній більшості вони збереглися частково. Навколо чотирьох із них зафіксовані залишки контурів рамок. Палеографічно ці надписи мають схожі риси: перехід до напівскоропису, використання в слові «помяни» **та** (йотоване **а**),

написання літер **и** (з діагоналлю) **и** (з горизонтальною перекладиною). В окремих випадках графеми літер наслідують архаїчні зразки, що ускладнює датування.

Графіті № 6, група № 1 графічно подібне до надпису із Антонієвих печер (Додаток А, рис. 70). У ньому можна виділити два рядки:

1) **КИПРИАН**;

2) **(ГД)И...И.**

Перший прочитується чітко, це чоловіче ім'я «**Кіпріан**». Другий має значні пошкодження, що залишає можливість для багатьох варіантів реконструкції та ускладнює визначення контексту надпису.

Графіті № 7, група № 1 (Додаток А, рис. 71) виконано в рамці. Через затертість і перекриття іншим надписом виділення його ускладнене, однак приблизно можна виділити п'ять рядків:

1) **Помѣни Гди**

2) **ра(в) ЄЛИН(О)ГО...ИЄ...Є..**

3) **СТЕФАН(А)**

4) **И... Є.Ф...**

Перший рядок читається досить чітко: «**Помяни Господи**». Між першим і другим рядками є частина слова «**раба**», яке продовжує початкову фразу.

У другому рядку може бути вказано прізвище чи ім'я автора. У третьому міститься ім'я «**Стефан**». Четвертий та п'ятий фіксуються, але їх не прочитати, оскільки вони перекриті тиньком. Найбільш вірогідно, що це типовий поминальний надпис: «**Помяни Господи раба свого (Єлино)го.... Стефана...**».

Втім, розміщення прізвища перед іменем є нехарактерним для даної формули. Припустимо, що це міг бути топонім, з яким пов'язана особа Стефана. Такі сполучення зустрічаються у надписах XV–XVI ст. у Спасо-Преображенській церкві Полоцька [151, с. 25–26]. У них перед іменем вказано статус з топонімом (бояри полоцькі) або церковний сан (інок, священноінок). Тобто, слово «Єлиного» може виступати як приставка до церковного сану. Цікаво, що у разі правильного прочитання, дане слово може бути формою топоніма «Єлецького», – частиною

назви монастиря. Це вірно за умови відсутності додаткових виносних літер. Менш вірогідним є те, що графіті, хоч і було поминальним, присвячувалося святому Стефану. Палеографічно надпис наслідує в окремих графемах написання устава XV ст. Однак використання в слові «**Помяни**» **га** (йотоване **а**) окремих літер модерного типу (**И** з діагоналлю), дозволяє датувати графіті кінцем XVI – початком XVII ст.

Аналогічними палеографічними рисами відрізняється цілий ряд надписів: графіті № 18, група № 1 (Додаток А, рис. 72) складалось, ймовірно, з кількох рядків, оточених рамкою. Прочитується перший, інші нечитабельні – перекриті нашаруваннями тиньку. Його приблизна транскрипція: **Поміани Гди рабовъ...** Це можна тлумачити як «**Помяни Господи рабів**». Припустимо, що це поминальне графіті з перерахуванням декількох осіб, про що свідчить множина слова «рабів».

Графіті № 19, група № 1 (Додаток А, рис. 73) прорізане тонко і перекрито іншими надписами. Прочитується початкове слово: **пом(га)ни...** – «**помяни**». Останні дві літери складають лігатуру.

Графіті № 21, група № 1 виконано в рамці, складається умовно з трьох рядків (Додаток А, рис. 74): 1) **поміани**; 2) **(г)дираба...**; 3) **сем.о(н)**. Надпис можна прочитати як: «**Помяни Господи раба ... Симона**». Останні дві літери в слові «**помяни**» складають лігатуру.

Графіті № 23, група № 1 (Додаток А, рис. 75) вміщене у рамці (збереглися рештки контуру рамки). Сам надпис, ймовірно, був виконаний в один рядок, закінчення якого перекрите тиньком. Його можна інтерпретувати як: **поміани гди раба...** Тобто, «**помяни господи раба...**». Останні дві літери в слові «помяни» складають лігатуру. Остання літера в слові «раба» є, ймовірно, виносною.

Графіті № 27, група № 1 (Додаток А, рис. 76) складалося з чотирьох рядків. Частково збереглися перший та два останніх:

1) **ПОМ.Н.**;

2)...

3) **СТЕФА.**;

4) Є.Л.ЦЄВ.И...

Ймовірно, надпис можна інтерпретувати як поминальне графіті по особі на ім'я Стефан. Виходячи з цього, можна припустити його зв'язок з графіті № 7 (створене тим самим автором - ?)..

Графіті № 30, група № 1 (Додаток А, рис. 77) пошкоджене пізнішими надписами. Його можна інтерпретувати як фрагмент поминального запису: **помган...(р)а(в)...** Що інтерпретується як «**помяни...раба**».

Припустимо, що кириличних надписів XIV–XVI ст. в Успенському соборі значно більше, ніж на сьогодні вдалось визначити. Вони можуть бути перекриті тиньком, пошкоджені нашаруваннями пізніших графіті та нечитабельні, як, наприклад, графіті №№ 20, 22, 28, 29, 31, 34, 35, 53, 54 (Додаток А, рис. 2).

Слід відзначити, що у разі можливого розкриття та реставрації фрескового тиньку в Успенському соборі, окремі з нечитабельних надписів можуть стати доступними для аналізу.

Надписи XVI – початку XVII ст. збереглись також у складі комплексу графіті на тиньку північного фасаду Іллінської церкви. Графіті нанесено на поверхню вапняного тиньку, вкритого побілкою. За результатами архітектурно-археологічних досліджень 2015–2016 рр. тинькування поверхні можна віднести до часу не раніше XVII ст. [274; 268].

Ймовірною датою його появи є ремонт Іллінської церкви 1649 р. ігуменом Іллінського монастиря Зосимою Тишкевичем коштом чернігівського полковника Степана Подобайла. Про цей ремонт є згадка у п'ятому виданні праці «Руно орошенное, Пречистая и преблагославенная Дева Мария» Дмитрія Ростовського (Туптала), надрукованому в Чернігові у 1697 р. [19].

На думку І. М. Ігнатенка, храм міг бути отинькованим ще на час входження Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої (1618–1648 рр.), а графіті на стіні залишили представники унійної парафії [138, с. 23].

Комплекс графіті включає надписи та малюнки. Вперше він був зафіксований під час архітектурних досліджень церкви Ю.С. Асеєвим та

Г.Н. Логвиним у 1948–1950 рр. [95]. Утім, тоді дослідники не мали на меті детального вивчення надписів, а просто констатували їх наявність.

Значно пізніше окремі надписи з даного комплексу були проаналізовані Ю.О. Артамоновим [91]. У 2012 р. він опублікував 5 графіті, котрі визначив як поминальні записи XVI–XVII ст. Пізніше, під час архітектурно-археологічних досліджень 2015–2016 рр., був зафіксований та картографований весь комплекс надписів (Додаток А, рис. 78) [274; 268]. Наразі у ньому виділено 31 надпис та 5 малюнків. Переважна їх більшість – кириличні, є і декілька латинських. Незначну частину складають поминальні графіті та молитовні формули. Більшість складають записи імен та прізвищ (Додаток А, рис. 79).

Серед графіті є ті, що мають подібність до надписів початку XVII ст. Так, графіті № 8 (за авторською нумерацією; № 1, згідно публікації 2012 р.) є типовим поминальним записом декількох осіб (Додаток А, рис. 80). Цей запис згадується ще в публікації 1959 р. [95, с. 36–37]. Ю. О. Артамонов запропонував таке його прочитання:

1) помѣнигѣдиширавсвои(х);

2) а(н)дрона(н)єлє(н)ы

Це може бути інтерпретоване як: «**Помяни Господи душі рабів своїх Андрона і Єлени**». Графіті було датоване ним XVI–XVII ст. [91, с. 33–35]. Однак здається більш ймовірним дещо інше прочитання:

1) Помѣни Гѣди дѣши рабѣв своих;

2) Андро́на(н)єлє́ннї.

Важливим моментом при такій інтерпретації є наявність значної кількості виносних літер під титлами: (с) у слові «Господи», (ѣ) в слові «души», (ов) у слові «рабів», літер (о) та (х) у слові «своїх», і літеру (н) в імені «Андрон». Тобто, автор надпису від самого початку намагався зробити його компактним, максимально використовуючи винос літер під титла (по літері зі слова).

Така риса є характерною для написання початку XVII ст. Яскравим прикладом цьому може слугувати «Граматака» 1596 р. [80]. Слід також зупинитись на інтерпретації згаданих у надписі імен. Закінчення імені «Андрон»,

з огляду на написання, може мати варіації прочитання. Так, наприклад, останні дві літери (**на**) могли бути однією (**га**).

Відповідно, ім'я тоді слід читати як **А̇ндрега** (**Андрія**). Друге ім'я, скоріше за все, дійсно є формою жіночого імені (**Олена**). Втім, тверде закінчення (**ы**) тут здається маловірогідним, враховуючи гіпотетичність виділення цієї літери.

Можна припустити його варіант **Єлені** (**Єленії**) із закінченням (**і**), що узгоджується з відмінком імені у контексті самого надпису: **Помяни Господи души рабів своїх Андрона та Єленії**. Варто зазначити, що закінчення жіночого імені в XVII ст. могло мати різні варіанти написання, як з твердим закінченням (**ы**), так і з м'яким (**і**). Це дозволяє залишити обидва варіанти як можливі.

Інший поминальний надпис даного комплексу складається з 4 рядків (Додаток А, рис. 81). За загальною авторською нумерацією, це – графіті № 18 (№ 4, за публікацією 2012 р.). Його початкова інтерпретація є такою:

- 1) пом'яни г̃ди;
- 2) ..(в)авожогостефана;
- 3) ...(а)новского;
- 4) ...(с)кого.

Ю.О. Артамоновим це було інтерпретовано як: «**Помяни Господи раба божого Стефана...**» з подальшою назвою посади в церкві. Палеографічно графіті було датоване XVI–XVII ст. [91, с. 38–40].

Надпис прорізано достатньо чітко, що залишає мало місця для інтерпретацій. Єдине виключення – визначення останніх двох рядків. Найбільш імовірно, тут було зафіксовано не церковну посаду, а прізвище згаданого Стефана, але воно не читається. Також слід відзначити, що у третьому рядку Ю.О. Артамоновим була пропущена одна літера після (**в**). З огляду на колоподібну графему, тут могло бути (**о**), втім бокова щогла може свідчити і про літеру (**ь**). Палеографія надпису достатньо пізня, його можна віднести до XVII ст.

Інші зафіксовані графіті з комплексу на північній стіні Іллінської церкви за змістом дещо відрізняються від розглянутих надписів. Майже всі вони мають

однотипну спрощену графіку написання. Судячи з усього, основний масив цих надписів був зроблений у другій половині XVII ст., що узгоджується з відомою нам історією храму (в XVIII ст. ділянка стіни з графіті була перекрита дахом, встановленим над архітектурним оформленням входу до Антонієвих печер) [274, с. 228–230].

Враховуючи, що методика палеографічного датування кириличних надписів для періоду після середини XV ст. недостатньо опрацьована, час формування комплексу графіті на стіні Іллінської церкви можна визначити узагальнено – XVII ст. З огляду на модерну графіку написання деяких графіті (№№ 1-5), його верхня хронологічна межа може бути умовно визначена як кінець XVII – початок XVIII ст. Про початкову дату його формування можуть свідчити кілька латинських графіті, створені, найвірогідніше, у період перебування Чернігова у складі Речі Посполитої (1618–1648 рр.). Слід відзначити, що ці латинські графіті частково перекриті шаром ремонтної побілки XVII ст. або пізнішими кириличними надписами. Даний факт, до речі, дозволяє сподіватись, що під шаром побілки могли зберегтися і більш ранні надписи.

Приблизно на початку XVII ст. у Чернігові починають з'являтися перші пам'ятні записи з формулою «тут був». Окремі з них мають дати. Переважна більшість з подібних записів збереглась в Успенському соборі Єлецького монастиря.

Такий запис зафіксований в апсиді хрещальні (№ 8, група № 1). Він вміщений у рамку, як і сусідні надписи більш раннього часу і складається з 4 рядків:

1) **МАКСИМЪ**

2) **БЫЛ...Т...**

3) **ПО ...Н**

4) **РО...**

Його можна реконструювати як: «**Максим був тут**» (Додаток А, рис. 82). Це пам'ятний запис з датою, на що вказує останній рядок з початком слова «**Року**». На жаль, запис значно затертий, що перешкоджає більш детальне його

визначення. Саме написання графіті досить пізнє. Графеми літер прості, без специфічних ознак, мають риси переходу в скоропис. Досить обережно час їх створення можна визначити як XVII ст.

Подібними за графікою написання літер до цього графіті (№ 8, група № 1) є група надписів, що мають дати (група № 9). Вони збереглися на фресці «Три отроки в печі вогняній» (Додаток А, рис. 1, 2). Ця фреска розчищена на західній стіні південної нави Успенського собору, на рівні другого ярусу. Вона знаходиться безпосередньо над виступаючою у простір нави конхою апсиди хрещальні.

Вперше наявність графіті на фресці було відзначено ще на початку 80-х рр. Пізніше вони були частково опубліковані А.А. Карнабедом, однак без відповідних зображень та промальовок [153]. Всього у даній групі під час натурних досліджень 2017 р. вдалось виділити 5 надписів (№№ 9–13, група № 9), з яких два (№№ 11, 13) створені у першій половині XVII ст. (Додаток А, рис. 1, 2). Специфічною їхньою рисою є оформлення. Вони продряпані всередині малюнків-графіті у вигляді глеків. Ці глеки різні за формою. Вони несиметрично розміщені між зображеними на фресці печами (Додаток А, рис. 83).

Надпис у лівому, округлому, глеку (№ 11, група № 9) у публікації А.А. Карнабеда був поданий таким чином:

1) Б | ыш | а ту | то| о бр | аз от 2) Отр | око | вич 3) А S а 4) Априля у 1600. Дослідник припускав, що цей текст пов'язаний із зображеним на фресці отроком Азарієм та інтерпретував запис як свідчення про пошкодження даного зображення у 1600 р.: «Був тут образ отроковича Азарія 1600» [153, .с 112].

Однак детальна фіксація (Додаток А, рис. 84-85) дозволяє побачити, що зміст надпису інший:

1) БЫЛ ТУ(Т)... АЄУН

2) АНТО(Н)ОВИ...

3) (Ч)Ъ

4) В АЄ...АХ...

5) К АХ.

Це досить типовий пам'ятний запис XVII ст., який читається як: «**Був тут... Антонович в рік 1600**». Дискусійними через пошкодження залишаються тільки декілька місць в тексті, як, наприклад закінчення першого рядку **ДЄШН**. Відповідно до традиційної формули, тут мало бути ім'я автора надпису, однак воно не читається. Окрім цього, пошкоджений четвертий рядок, тому є ймовірність, що **ДХ** – неповна дата. Так само викликає питання п'ятий рядок у якому, припустимо, дата дублюється. Хоча не виключено, враховуючи титло, що це було окреме слово. У будь-якому випадку, відповідно до вказаного у записі року, графіті чітко датується. Графеми літер мають окремі риси уставу, однак переважає модерний стиль написання початку XVII ст. Це цілком відповідає даті в надпису: **ДХ** (1600 р.).

Ще одне синхронне графіті зображено поряд (№ 12, група № 9), з правого боку та трохи нижче відносно попереднього (Додаток А, рис. 86). А.А. Карнабед вважав, що це – благопобажальний надпис із скороченням у лігатурах: «**Помоги Господи Якову**» [153, с. 113]. Однак детальніше вивчення графем дозволяє запропонувати інше прочитання. У надпису є чоловіче ім'я **Якоб** (**Яків**). Воно закінчується лігатурою літер (**ъ**) з додатковою щоглою та перекладиною, та (**ы**). Наприкінці рядка є виносна літера (**л**) під титлом. Припустимо, що це – скорочення: **ѡкобъ/ы ѿ**, яке можна тлумачити як: **Якоб був**. Пошкоджена лігатура над літерою (**ѡ**) подібна до скорочення під титлом **гн** (Господи). У ній можна виділити трьохмачтову літеру (**т**) і під нею (**ѳ**), що може бути скороченням для **тѳт** (тут). У цьому разі, надпис читався би як: **Тут Якоб був**, і був би типовим для XVII ст. пам'ятним записом. Водночас у разі використання **гн**, цей запис мав би характер, скоріше, поминального: **Господи Якоб був**. Однак таке сполучення є нетиповим, що робить подібне припущення маловірогідним. Враховуючи контекст надписів даної групи, а це, переважно, пам'ятні записи, графіті все ж таки можна вважати пам'ятним. Графеми у ньому мають риси пізнього уставу, є декілька лігатур та виносні літери, а у написанні імені вживається (**ѡ**), що для чернігівських надписів є, ймовірно, характерною рисою кінця XVI – початку

XVII ст. Отже, за сумою перелічених ознак, графіті можна віднести до початку XVII ст.

Графіті, зображене у другому продовгуватому глеку (№ 13, група № 9), розміщеному в правій частині фрески у публікації А.А. Карнабеда було подане як: 1) Были [а] туте Ва [нь] ка 2) А рисуец 3) Року 1600 4) Ибо отпущен 5) Целовал хрест 6) Аминь [153, с. 112]. Поверхня фрески, на якій накреслено графіті, пошкоджена вибоїнами та затерта в окремих місцях. Втім, тут можна виокремити ще декілька рядків, окрім тих, що були прочитані А.А. Карнабедом та запропонувати альтернативне прочитання (Додаток А, рис. 87):

1) **В (Д н̂) Ъ ТҮ(Т) (Б) В л̂(Л) - КЛ**

2) **В(єа)...ь**

3) + року **а̂хи** +

4)....**ЛФ**

5) **на...ст...єн**

6)..**ценн..к**

7)..**Ф...хокъ..**

8) + **аминь.**

Найбільш цілими є рядки 1, 3, 6, 8. Перший рядок є достатньо дискусійним для інтерпретації через наявність виносних літер. Його початок можна прочитати як: **У день ... тут б(ув)...** Наступне слово подане у вигляді скорочення з виносною літерою. За А.А. Карнабедом, це – ім'я **Васька** або **Ванька**. Це ймовірно, хоча подібне скорочення може бути і для інших слів, наприклад – «**владика**». Тоді запис імені буде в наступному рядку.

Третій рядок читається як запис дати: **року а̂х** н від Різдва Христового (1608 р.). Перші дві числові літери під титлом складають число 1600, поряд знаходиться літера **н** з горизонтальною перекладиною. У такому написанні вона може мати значення як літери (**н**) (архаїчний варіант), так і літери (**н**) зі слабкою діагоналлю. Якщо це – літера (**н**), то числове значення буде (8), а якщо (**н**), то (50).

У останньому випадку дата може відповідати 1650 р. Однак більш імовірним видається визначення даної літери у якості (**и**), що відповідає числу 8.

Окрему увагу привертають зображення хрестів по боках від запису дати, що може свідчити про її поминальний характер. У наступних рядках (4-7) можна виділити лише окремі фрагменти слів. Останній рядок (8) складається з одного слова **аминь**, у якому закінчення формується лігатурою (**инь**). Над цим словом продряпана лінія – титло або символічний хрест, вбудований у літеру (**и**). У цілому зміст надпису не зовсім зрозумілий. За деякими ознаками, його можна було б віднести до поминальних (хрести в тексті; завершення «**аминь**»), але, початок запису (**у день**) свідчить скоріше про пам'ятний характер. Можливо, запис повідомляє про смерть одного із ієрархів церкви чи настоятелів Єлецького монастиря у 1608 р. Палеографічно надпис тяжіє до ранньомодерного скоропису, що відповідає першій половині XVII ст.

Окремої уваги заслуговують зображення глеків, у які вписані графіті (№ 11, № 13, група № 9). Зазвичай надписи вписувались у простіші рамки прямокутних обрисів. Відповідно, постає питання про зв'язок малюнків із самим графіті. Існує декілька можливих варіантів: 1) малюнки глеків не пов'язані з графіті, були зображені раніше і мали символічне значення; 2) рамки виконані у вигляді малюнків як виняток, оскільки їхні автори мали для цього достатньо часу.

Слід наголосити на тому, що фреска «Три отроки в печі вогняній» розташована безпосередньо над виступаючим у нартекс перекриттям апсиди капели першого ярусу. Це понад 3 метри від рівня сучасної підлоги. З огляду на це, ймовірно, що графіті були виконані під час будівельних робіт або ж під час відновлення фрески, коли доступ до неї був можливим з риштування.

Останнім в ряді подібних записів виступає графіті № 26, група № 1 (Додаток А, рис. 88). Це графіті пам'ятного характеру, в якому найкраще зберігся останній рядок із записом дати: ...**рокү ахз**. Його можна інтерпретувати як: «року 1607». Як і попередні графіті на фресці «Три отроки в печі вогняній», надпис розташований так само високо (Додаток А, рис. 3, 4, 5).

У Борисоглібському соборі давні тиньковані поверхні переважно не збереглися. Вони були втрачені під час його реконструкції у другій половині ХХ ст. [263]. Однак у звітах про відновлювальні роботи збереглося кілька фотографій із зображенням втрачених на сьогодні графіті ХVІІ ст.

Серед відображених на світлинах присутня група кириличних графіті, зафіксованих в зондажі поблизу дверей на хори [1, фото 47; 3]. На світлині можна виокремити декілька записів, переважно – поминального характеру (Додаток Б, рис. 89). У верхній частині фотографії є надпис **ПОМАН**, судячи з усього – це частина слова «**помяни**». Графіті можна віднести до ХV–ХVІ ст. Нижче є фрагменти пам'ятного запису: **Року АХК МСЦ...**, а під ним уривки ще кількох надписів. Серед останніх – явно різночасові записи «**помяни**» та «**місяця**», а також чітко зображений запис дати: **Року 1620 місяця...** Запис дати цікавий тим, що зроблений, судячи з усього, ще до передачі Борисоглібського собору домініканському ордену. Вважають, що це відбулось до 1627 р., однак точна дата даної події невідома [157, с. 70]. Наявність у храмі графіті, датованого 1620 р., дозволяє припустити, що в цей час храм ще був підпорядкований православної церкві.

Підсумовуючи сказане можна відзначити, що загальна кількість кириличних графіті Чернігово-Сіверщини ХІV–ХVІІ ст. є незначною, але вони репрезентують тенденції місцевої епіграфіки протягом даного періоду.

З середини ХV ст. визначення часу створення графіті ускладнюється, оскільки методика позастратиграфічного датування за палеографічними ознаками не поширюється на більш пізні надписи. Втім, з цього часу починають побутувати перші датовані надписи. Це, в сукупності з даними із «Граматики» 1596 р., дозволяє визначити серед епіграфічних матеріалів графеми ХVІ – початку ХVІІ ст.

Для ХІV ст. нам відомо 9 кириличних надписів. Вони збереглися у Спасо-Преображенському та Успенському соборах та за змістом продовжують традиції епіграфіки Давньої Русі, що свідчить про збереження навчального та культурного осередку в Чернігові після монгольської навали.

До XV ст. відносяться лише кілька надписів, однак це загальне для цього часу явище. Припускають, що воно пов'язане зі зміною ставлення до створення надписів у православних храмах [92]. Також не виключено, що деякі з пошкоджених надписів, датувати які зараз неможливо, створені саме у даний період. З XVI до початку XVII ст. кількість графіті у храмах Чернігова збільшується, водночас змінюється графіка та якість їх виконання. Ймовірно, це було пов'язане з періодом перебування Чернігова у складі Московської держави.

Окремо слід відзначити домінування серед графіті XIV – початку XVII ст. поминальних надписів, що можна пов'язати зі змінами в поминальних звичаях після монгольського нашествия. Вважається, що ця подія посилила есхатологічні очікування серед населення Східної Європи та інтенсифікувала відповідні тенденції [87, с. 50]. Починаючи з XVII ст., з'являються та набувають поширення пам'ятні записи типу «тут був», дуже популярні у наступні століття, аж до сьогодення. Водночас спостерігається деформація та поступовий занепад традиції поминальних надписів. Також на початку XVII ст. вперше з'являються надписи, датовані роками від Різдва Христового та ті, що містили прізвища.

2.4. Надписи другої половини XVII ст.

Датування кириличних надписів XVII ст. за їх палеографією проблематично. Поступове поширення скоропису водночас зі спорадичним вживанням літер уставного типу роблять дану справу малоперспективною. З огляду на це, виокремлення надписів XVII ст. є достатньо умовним, за винятком тих графіті, що містять вказівки на дати.

Слід зауважити, що для території Чернігівщини датовані кириличні записи середини XVII ст. (точніше – після 1620 р.) поки що невідомі, хоча є значна кількість латинських графіті з датами. Можливо, це пов'язано з тим, що практично всі муровані храми міста на середину XVII ст. відійшли католицькій та унійній церкві. Не слід категорично виключати співіснування кириличних і латинських графіті за часів перебування регіону у складі Речі Посполитої, однак, поки не буде зафіксований хоч один кириличний запис з датою середини XVII ст.,

це – тільки припущенням. Натомість, для другої половини XVII ст. відомі численні, переважно кириличні графіті. Вони зосереджені в Успенському соборі та Іллінській церкві, що може бути обумовлено історією цих храмів, відбудованих у XVII ст. Враховуючи значну концентрацію графіті (скупчення у кількох групах), доцільно розглянути їх відповідно до авторської нумерації, запровадженої для створеної в ході фіксації текстів картограми.

Найдавніші кириличні надписи з датами другої половини XVII ст. збереглися в Успенському соборі Єлецького монастиря. Це графіті (№ 9, група № 9), у якому можна виділити 3 рядки (Додаток А, рис. 90, 1, 2):

1) ...**БЫЛЪ ТУТ...**

2) **В ЛѢТО..К**

3) **ЛХНД**

Це пам'ятний запис за формулою «тут був». Зліва від нього є залишки пошкодженого скорописного запису. Враховуючи примикання графеми останньої скорописної літери (**Л**) до першого рядку попереднього тексту, можна припустити, що це – ім'я автора. Другий рядок містить слово «**лѣто**» та пошкоджені лігатури, які могли означати «**день**». Тоді літера **К** мала би числове значення дня. У третьому рядку записано дату: **ЛХНД** (1654 р.).

Тобто, запис можна реконструювати таким чином: ...**був тут у рік 1654 у 20-й день...** Ім'я та місяць в записі не збереглися. Поряд, у цій же групі, знаходиться ще одне датоване графіті (№ 10, група № 9). Специфіка написання літер у ньому ідентична попередньому, що дозволяє пов'язати їх між собою.

Графіті складається з двох рядків (Додаток А, рис. 91):

1) **Бли (Т)УТ(Д)И...**

2) **МИК....**

Це також пам'ятний запис для декількох осіб, про що свідчить слово «**були**». Імена осіб можна приблизно реконструювати як «**Дмитро**» та «**Микита**». Графіті, судячи з усього, було написано нашвидкуруч, а пізніше пошкоджено. Надпис можна віднести до другої половини XVII ст.

Деякі пізніші надписи з Успенського собору були зафіксовані в групі № 7 (Додаток А, рис. 92, 1, 2). Вона розташована на фрагменті фрески, яка знаходиться на висоті 285–328 см від підлоги. Всього в ній виділено чотири графіті. Попередньо їх можна визначити як: 1) поминальний надпис; 2) фрагмент імені; 3) фрагмент поминального надпису; 4) пам'ятний запис з датою. За загальною нумерацією це графіті №№ 14-17.

Перше знаходиться вгорі цієї групи, на її верхній межі (328 см від підлоги). У ньому можна виділити три рядки:

- 1) **ПОМЄНИ**
- 2) **ГДИ.(Р)А(Б)А**
- 3) **Я(Н)(А)(?)**.

Його припустимо тлумачити як типову формулу поминального надпису: **Помяни Гди (Господи) Раба (свого) (яна?)**. Початок третього рядка затертий, тому не можна чітко визначити, чи є останні три літери закінченням імені, чи повним ім'ям **Ян**. Палеографічно надпис має схожі риси з іншими в цій групі, та, ймовірно, був створений одночасно з ними. З огляду на це, припустимо датування всієї групи за датою в останньому графіті, про що мова піде пізніше.

Другий надпис знаходиться посередині групи і складається з трьох літер: **БДА**. Навколо нього багато вибоїн, поверхня сильно затерта, тому визначити конкретний зміст тексту навряд чи можливо. У контексті інших надписів даної групи можна припустити, що це ім'я одного з авторів графіті.

Третє графіті розміщене нижче і складається з 6 літер: **ПОМ(Є)НИ**. Це початок незакінченого або ж частково зруйнованого поминального надпису. Графіка написання відповідає першому надпису. Втім, варто відзначити деяку відмінність почерку та лігатуру **НИ** у кінці, що може свідчити про іншого автора. Останнє, четверте, графіті розміщено по низу групи надписів, за 285 см від підлоги. Вибоїни у деяких місцях спотворюють графеми; можна виділити три рядки:

- 1) **РОКС(.)АХН(А)**

2) (Т) БЫ(Л)(Т)

3) ВЛ(с) (Н/И)(с)ЄЦ.

Перший рядок читається досить чітко «року.165(4)». Запис дати відбувається від Різдва Христового. Дещо непевно виділяється остання літера **Д**. Другий рядок включає пояснення до дати, що, скоріше за все, читається як «був тут». Остання літера може бути трищоголовим **Т**, що є початком слова. Останній рядок гіпотетично є ім'ям автора графіті. Пошкодження та неясні виносні літери не дозволяють чітко його визначити, однак можна зробити декілька припущень. Враховуючи корінь слова **ВЛ(с)**, найбільш ймовірно, що ім'я було похідним від імені **Василій** та звучати як **ВЛ(с)ИЛЄЦ**.

Звертає на себе увагу розміщення надписів другої половини XVII ст. на значній висоті. Вони знаходяться приблизно у трьох метрах вище за сучасну підлогу. Її рівень на момент створення графіті невідомий, однак навряд чи він був вище нинішнього. У цьому зв'язку логічно припустити наявність в нартексі собору рштування, якими скористались автори для нанесення надписів. Отже можна припустити проведення в цей час в Успенському соборі ремонтних робіт. Як відомо, Іоанікій Галятовський стверджував, що такі роботи розпочалися під його керівництвом у 1670 р., а до цього храм перебував у запустінні. Однак не виключено, що ремонт було розпочато раніше, водночас із відбудовою Іллінської церкви (1649 р.), а за Галятовського завершено. Повертаючись до більш ранніх датованих надписів першої половини XVII ст., можна допустити здійснення часткового ремонту у різні роки.

Серед комплексу надписів Успенського собору це, безперечно, не єдині графіті другої половини XVII ст. Так, можна пригадати окремі скорописні записи в групі № 6 (Додаток А, рис. 14). Деякі групи графіті майже повністю складаються з типових для графіки XVII ст. скорописних чи напівскорописних записів. Як, наприклад, група № 4 (Додаток А, рис. 1). Переважно – це пам'ятні записи або форми релігійних графіті з формулою «**Спаси господи**». На жаль, датовані серед них відсутні, що не дозволяє однозначно визначити час їх створення.

У цьому зв'язку можна згадати ще одне графіті XVII ст. з території Єлецького монастиря. Його зв'язок з місцевою традицією здається більш-менш обґрунтованим. Це надпис на хресті з поховання Леонтія Полуботка. Він був знайдений у склепі, виявленому під час земляних робіт 1978 р. біля стіни західного фасаду Успенського собору [255]. Нині хрест зберігається в НАІЗ «Чернігів Стародавній» (КН 447/1). Хрест виконаний зі срібла і, ймовірно, кріпився до домовини (Додаток А, рис. 93). Надпис на ньому складається з 12 рядків:

- 1) врокѸ;
- 2) ах;
- 3) чѣтомъ;
- 4) мца:септе;
- 5) вріа:кѣ:д;
- 6) нѣ:прѣставнѣ;
- 7) рабъ:бжїи:ле;
- 8) шнти:артемовичъ;
- 9) полуботокъ: изъде;
- 10) естъ:погребенъ:тело;
- 11) мъ: велецькомъ;
- 12) ма на стыр(Ѹ).

Графіті можна інтерпретувати таким чином: «В році 1695, місяці вересні, 29 дня, помер раб божий Леонтій Артемович Полуботок. І тут похований тілом в Єлецькому монастирі». Надпис виконано дуже чітко, з певною стилізацією під старовинний устав. Варто відзначити, що запис дати здійснений у три рядки: **врокѸ** (в році) **ах** (1600) **чѣтомъ** (95-тому). Загалом, надпис можна віднести до категорії поминальних, які наслідують давньоруську стилістику.

Найбільша кількість атрибутованих надписів другої половини XVII ст. належить до комплексу графіті на північному фасаді Іллінської церкви (Додаток А, рис. 78). Особливу увагу привертають надписи №№ 1-5 (Додаток А, рис. 94).

Датувати їх можна досить чітко, виходячи з будівельної історії церкви. Вони нанесені на тиньковану поверхню, час виникнення якої можна віднести до ремонту 1649 р. та, у свою чергу, перекриті контрфорсом кінця XVII – початку XVIII ст. [274]. Таким чином, усі надписи були створені в період між 1649 р. та початком XVIII ст. Всі графіті написані переважно в один рядок:

1) **ΣΜΣτα**

2) **...Б...АХИМОВИ**

3) **РАБЪЖИ ПЕТРО ПРО(К)ОПОВИЧЪ**

4) **РАБЪЪЖИ Саму...в**

5) **ПОМИЛУ(И) ГДИ РАБА СВ...**

Оскільки тиньк у деяких місцях має значні втрати, визначення змісту деяких надписів є умовним. Так, графіті №№ 1-2 є лише закінченнями текстів. Можна припустити, що це були записи імен. У випадку з графіті № 2 є можливість молитовного прохання, з огляду на закінчення прізвища у давальному відмінку, **(Н)ахімові** або ж **(Н)ахімовіч** (у випадку, якщо у кінці слова була виносна літера **ч**).

Привертають увагу також графіті №№ 3-4, що є формою пам'ятних записів з приставкою «раб божий». У надпису № 3 чітко прочитується ім'я та прізвище **«Раб Божий Петро Прокопович»** з виносною літерою в кінці. У графіті № 4 збереглося лише ім'я: **«Раб Божий Саму(іл)»**. Графіті № 5 – досить рідкісний для даного періоду молитовний надпис **«Помилуй Господи раба св(ого)...**». Судячи з усього, у другому рядку цього графіті було ім'я особи, але з нього фіксується лише пара літер.

Окремо варто зупинитись на декількох зразках пам'ятних записів, подібні до яких у Чернігові раніше не зустрічалися. Досить цікавим є графіті № 23 (Додаток А, рис. 95). Воно розташоване на відкосі арки проходу на хори під продряпаним портретним зображенням обличчя. Це – запис в один рядок: **ВАСИЛ(ИЙ)....** Останні дві його літери об'єднані в лігатуру для більш компактного написання.

Увагу в цьому графіті привертає закінчення – чотири графемами під титлом, які можуть бути записом чисел. Порівнявши ці графемами з написанням арабських цифр у латинських надписах Успенського собору, можна побачити схожість: перша графема, пряма лінія, є цифрою **1**; друга, о-подібна, зі щоглою згори, може бути цифрою **6**; третя, з прямою щоглою та гілкою зліва, подібна до **4**; четверта, е-подібна, вірогідно, є цифрою **9**. У результаті, ми отримуємо пам'ятний запис: **Василій 1649**. Тобто, графіті наслідує формулу типового латинського пам'ятного запису «Ім'я + дата цифрами» та водночас кириличну традицію записів числових значень під титлом. Якщо дане припущення правильне, то графіті № 23 може бути першим відомим кириличним графіті із записом арабськими цифрами у Чернігові.

Графіті № 24 містить один рядок з іменем **Артемниа** (Додаток А, рис. 96). Можна припустити, що це пам'ятний запис жіночого імені – **Артемія**. Надпис прорізано тонко, його графіка відповідає напівскоропису. У закінченні імені присутня літера (**а**).

Графіті №№ 26-30 являють собою типові скорописні та напівскорописні надписи середини – другої половини XVII ст. та є записами імені та прізвища однієї особи (№ 26 – **ЛЕСКО ВОЛОШНИН**; № 30 – **лѣско волош.н**), яке можна прочитати як: **Лесько Волошнин (Волошин)**. Це – типовий пам'ятний запис (Додаток А, рис. 97). Варто додати, що ідентичним до них за графікою є і графіті № 21. Вірогідно, всі ці надписи були зроблені однією особою.

Графіті №№ 27-28 є фрагментами записів (Додаток А, рис. 97). Від першого залишилося закінчення, кілька літер. Друге є початком молитовної формули записаної скорописом: **СПАСИ ГДИ...** Можливо, воно пов'язане з одним із сусідніх графіті.

Графіті № 30 є типовим пам'ятним записом із іменем та прізвищем: **ВАСИЛ ПОВО...** (Додаток А, рис. 97). Його можна віднести до другої половини XVII ст. Подібність графем до літер датованих текстів та достатньо вузька їх хронологія дозволяють таке датування. Загалом із усього комплексу надписів на північному фасаді Іллінської церкви (тридцять одне графіті) п'ять є поминальними; одне –

надпис за формулою «помилуй»; два за формулою «спаси господи»; сімнадцять надписів пам'ятного характеру. Цей перелік не враховує незначних фрагментів та кількох латинських графіті. Однак, у будь якого випадку, серед надписів на стіні Іллінської церкви пам'ятних графіті із іменами значно більше, ніж поминальних. Не виключено, що вже з середині XVII ст. традиція поминальних записів починає відмирати. Найбільш пізніми можна вважати фрагменти поминальних графіті (№№ 14-17) в Успенському соборі, синхронні пам'ятному запису з датою 1654.

Цікавою є відсутність на стіні Іллінської церкви надписів з формулою «тут був». Натомість, зустрічаються прості записи «ім'я + прізвище», інколи доповнені приставкою «**раб божий**». Загалом кількість надписів релігійного характеру невелика. Припустимо, що їхні автори наслідували більш архаїчні зразки. Втім не виключено, що в цей період поширилась формула «**Спаси господи**», яка витіснила інші молитовні звернення. Окрім того, серед надписів цього комплексу присутні графіті-малюнки із світськими зображеннями обличчя, людської постаті та будинків (Додаток А, рис. 98, 99). Це може бути додатковим свідченням переважання графіті світського характеру для другої половини XVII ст.

Загалом, виходячи зі змісту надписів, можна припустити, що у другій половині XVII ст. відбувається суттєва зміна в релігійному укладі місцевої православної церкви. Це можна пов'язати з розвитком процесів, які розпочалися ще після Берестейської унії 1596 р. [287, с. 227–248; 288, с. 204–207, 272–289]. Вони обумовлювались протистоянням унійної та православної церков та знайшли прояв в активній реформаторській діяльності [288, с. 204–207, 272–289]. Це, безперечно, відбилось і на світогляді простого населення, яке по-своєму засвоювало окремі релігійні тези. Врешті, це призвело до відмирання традиції робити продряпані надписи з вагомим смисловим навантаженням у храмах. З XVIII ст. вони практично повністю зникають, за винятком окремих випадків використання формули «**тут був**», збереженої до сьогодення.

Підсумовуючи дані, отримані в результаті дослідження, систематизації та аналізу пам'яток кириличної епіграфіки Чернігова XI–XVII ст., можна засвідчити, що вони дозволяють простежити історію побутування кириличних графіті.

Упродовж XII–XIII ст. кількість кириличних записів зростає, поширюються усталені традиційні формули як сакрального, так і побутового змісту. Поширення традиції поминальних надписів та їх подальше існування упродовж XIV–XVII ст. дозволяє говорити про церковну традицію, що зберігалася аж до модерної доби. Після монгольської навали та зміни в соціально-економічному укладі Чернігівщини кількість кириличних графіті зменшується, що може свідчити про культурний спад. Водночас з'являються формули записів, не пов'язані з місцевою традицією. До таких новацій можна віднести записи за формулою «ім'я + дата». Вони зустрічаються лише з кінця XV ст. Спочатку в них використовували архаїчне літочислення від Створення Світу, однак у XVI – на початку XVII ст. поширюються записи дат від Різдва Христового, що можна пов'язати з посиленням впливу латинської культури.

Епіграфічні матеріали дають цікаві дані щодо використання тих чи інших типів письма та дозволяють простежити поступовий перехід від середньовічного уставу до скоропису. Для початку XVII ст. ми спостерігаємо поступове збільшення кількості надписів і появу нових пам'ятних записів з формулою «**тут був**». Втім, у середині XVII ст. кириличні надписи практично зникають. Натомість, поширюються латинські. Останнім записом кирилицею першої половини XVII ст. можна вважати графіті із Борисоглібського собору, датоване 1620 р. Однак до другої половини XVII ст. можна віднести значну кількість графіті. Судячи з усього, в цей же час відбувається відмирання традиції сакральних надписів і затвердження пам'ятних записів у їхній сучасній формі «тут був + ім'я», запис імені, прізвища та дати.

РОЗДІЛ 3. ПАМ'ЯТКИ НЕКИРИЛИЧНОЇ ПИСЕМНОСТІ X–XVII СТ.

Кирилична писемність займає панівне положення у епіграфічній спадщині вітчизняного Середньовіччя та модерного часу. Це зумовлено як її статусом у східнохристиянському світі, так і розповсюдженістю серед основної маси населення. Однак чернігівські епіграфічні пам'ятки представлені не лише кириличними надписами. У регіоні відома певна кількість графіті X–XVII ст. грецькою, латиною та значна кількість знаків, зовні подібних до скандинавських чи тюркських рун.

Така ситуація є закономірною. Чернігів упродовж X–XVII ст. зазнав численних соціальних, політичних змін та етнокультурних впливів. Для періоду X–XIII ст. ми маємо археологічні підтвердження можливого перебування тут контингентів скандинавів та тюрків, можемо припустити також присутність серед торговців, майстрів та духовенства вихідців з Візантії. Протягом XIV–XVIII ст. Чернігів перебував спочатку у складі литовської держави, потім – московської, польської і знов у московської. Це, безперечно, мало відбитися на складі його населення, на його культурі, а також знайти відображення у пам'ятках писемності, перш за все – епіграфіки, яка репрезентує не стільки офіційну писемність, скільки повсякденну, побутову. Тобто, для певних періодів в історії міста наявність некириличних графіті була очікуваною та зрозумілою. При цьому надписи, які не належать до кириличної системи письма, могли лишити по собі як іноземці, так і місцеві жителі, котрі зазнали іноземних культурних впливів.

Найбільш яскравим прикладом цього був той час, коли Чернігів входив до складу Речі Посполитої (1618–1648 рр.). Як відомо, це супроводжувалось впровадженням латинської, католицької культури і рефлексією на неї місцевих православних. В епіграфічних пам'ятках ці події відобразилися у поширенні латинських надписів.

Латинські графіті у Чернігові зафіксовані на монументальних спорудах культового призначення. Їх кількість досить значна, хоча чисельно вони й поступаються кирилиці, що відбиває загальну ситуацію співіснування латинської та православної культур в Україні за модерної доби. При цьому є всі підстави припускати, що, принаймні, частина авторів латинських графіті – це місцеві жителі. Окреме питання – вірогідне побутування у Чернігові пам'яток слов'янської дохристиянської писемності, яка передувала поширенню кирилиці. Ця тема неодноразово обговорювалась науковцями, однак досі не була предметом спеціального розгляду, так само, як і інші факти побутування у регіоні некирилических систем письма.

3.1 «Некирилическі» знаки та символи X–XVII ст.

Досить часто серед археологічних знахідок у культурних шарах доби Давньої Русі знаходять виготовлені з твердих матеріалів (кістка, кераміка, камінь, метал) предмети з накресленими знаками, які не можна однозначно пов'язати з конкретною відомою системою писемності. Враховуючи панівне становище кирилиці у Чернігові впродовж X–XIII ст., такі графіті можна умовно визначити як «некирилическі» (відмінні від кирилиці). Припустимо, що поширення подібних некирилических графіті могло бути як рефлексією на офіційну писемність (кирилическу, глаголическу), так і окремим, незалежним від неї явищем.

Некирилическі графіті нагадують переплетіння рисочок та геометричних фігур. Досить часто це створює враження випадкових пошкоджень чи простого декоративного оздоблення. Напевно, найбільш правильно буде визначити їх як знаки. Слід відзначити, що у даному випадку під знаком розуміється лінійна фігура, яка має в собі як мінімум дві дотичні лінії, наприклад – хрест.

Як виняток, лінію, вміщену серед інших знаків, також можна вважати знаком – за аналогією з підходами, прийнятими під час вивчення рунічних систем письма [197, с. 81; 293, с.91].

У практиці археологічних досліджень предмети з прокресленими знаками зазвичай не виокремлюють серед інших, а лише відзначають наявність на тих чи

інших речах насічок чи графіті. Причиною тому є відсутність загальноприйнятої методики обробки, класифікації та, перш за все, спільного та обґрунтованого підходу до інтерпретації подібних знахідок.

У минулому різними авторами було здійснено кілька спроб надати їм тлумачення та пов'язати з культурою місцевого населення. Запропоновані варіанти інтерпретації можна умовно поділити на три групи: 1) зразки слов'янської системи письма («черти і рези»), що побутувала поряд з кирилицею; 2) умовні позначення (ідеограми) з певним смисловим навантаженням; 3) сакральні знаки [225, с. 197–202; 141, с. 442–446; 126; 108; 211; 110]. Висловлювались також припущення щодо неслов'янського походження деяких графіті. Останнє є досить вірогідним для чернігівського регіону, оскільки доведено, що у X–XIII ст. тут перебували носії принаймні двох неслов'янських культурних традицій – скандинави і тюрки, що контактували з місцевим населенням [98, с. 78–87; 161, с. 37–43].

Як скандинави, так і тюрки, використовували рунічну писемність. По своїй сутності їхні системи письма були відмінні одна від одної, водночас графічно дуже схожі, завдяки чому й отримали у науковій літературі однакову назву [156, с. 5]. Безумовно, скандинавські та тюркські впливи навряд чи могли мати широке поширення у Чернігові, враховуючи нетривалість перебування і малу чисельність представників цих етнічних груп у регіоні. Однак повністю відкидати можливість використання населенням міста тюркських чи скандинавських рун упродовж X–XIII ст. не варто.

Кількісно предмети з графіті-знаками складають невелику частину серед знахідок Чернігова давньоруської доби. Втім, серед загальної кількості предметів з графіті їх досить багато. Основна маса – це знаки на пірофілітових пряслицях та на кістяних предметах. Дещо менше їх на кераміці. На інших матеріалах, таких як метал чи камінь, вони є поодинокими.

Слід зауважити, що визначення графіті на кістяних предметах ускладнюється тим, що відрізнити їх від випадкових насічок, тріщин тощо не завжди можливо.

Досить часто тріщини та насічки на кістках вводять дослідників в оману. Прикладів тому досить багато.

Напевно, одна з найвідоміших таких кісток походить з розкопок Д.Я. Самоквасова в урочищі Берізки у Чернігові в 1908 р. [234, с. 11–12]. Це обгорілий фрагмент баранячої кістки з поховання за обрядом тілоспалення у кургані № II (Додаток А, рис. 100: 1). Існує усталена думка про письмена на цій кістці. Починаючи від самого Д.Я. Самоквасова, вчені вказують на існування на ній неідентифікованих надписів, які можна ототожнити з докириличною писемністю слов'ян. Так, М.Ю. Брайчевський у праці, присвяченій походженню слов'янської писемності, не лише відзначив наявність на кістці графіті, але й виділив у ньому окремі кириличні літери [110, с. 31–32]. Однак малюнок, використаний у роботі М.Ю. Брайчевського, судячи з усього, має лише віддалену схожість з оригіналом (Додаток А, рис. 101: 2). На наведеному в книзі Д.Я. Самоквасова фото зображено дуже обгорілу кістку з численними тріщинами (Додаток А, рис. 101: 1). При цьому де власне тріщини, а де – умисно прорізані лінії, сказати важко.

В описі комплексу знахідок з кургану № II Д.Я. Самоквасов відзначає відсутність або сильну деформацію усіх предметів через високу температуру поховального вогнища. Наприклад, від металевих предметів зашились лише оплавлені зливки [234, с. 8–9]. Як відомо, внаслідок обпалення на кістках (особливо на баранячих, які використовуються до сьогодні під час ворожіння) з'являються численні лінійні тріщини. Такі тріщини легко переплутати із графіті. Складається враження, що саме так сталося у випадку з кісткою з розкопок кургану в урочищі Берізки.

Прикладом того, як можуть бути інтерпретовані в якості графіті випадкові насічки, є також оброблена трубчаста кістка великої рогатої худоби (кістяна флейта – ?), знайдена під час досліджень заплави р. Жердови неподалік від Чернігова у 90-х рр. ХХ ст. Знахідка походить з подвір'я давньоруської садиби. Вона була оприлюднена авторами досліджень як предмет з рунічним графіті [163, с. 59]. Однак огляд знахідки та її порівняння з опублікованим зображенням

дозволяє засвідчити певні відмінності. На малюнку в публікації відображені численні насічки та подібні до рун знаки (Додаток А, рис.102). У той же час, візуально на поверхні предмета можна визначити лише численні тріщини та сліди механічного походження, які виникли, судячи з усього, внаслідок обробки кістки (очистка та загладжування поверхні, прорізання отворів) (Додаток А, рис.103). Виділити серед них графіті (навмисно прокреслені знаки) неможливо.

Слід також відзначити, що на кістках та кістяних виробих інколи зустрічаються подібні до графіті насічки або прорізані лінії, нанесені без якогось задуму. Так, у 2012 р., під час досліджень Спасо-Преображенського собору під керівництвом О.Є. Черненко, в залишках котловану споруди X ст., що передувала будівництву храму, було знайдено фрагментовану кістку (НАІЗ «ЧС», ДА 36425). На ній були численні лінійні подряпини, які мали подібність до графіті (Додаток А, рис. 104). Окрім хаотичного скупчення насічок, тут можна умовно виділити центральну композицію з трикутними формами, які горизонтально перерізується лініями. До певної міри цей сюжет перекликається з розповсюдженими на астрагалах зображеннями сітки, драбини і ялинок [259, с. 56–57]. Водночас не факт, що це зображення дійсно є умисним, а не виникло внаслідок механічного прорізування численних хаотичних штрихів на поверхні кістки.

Серед кістяних предметів з давньоруських пам'яток із достовірними графіті-знаками найбільшу чисельну групу складають астрагали. Астрагали – кістки нижніх надкопитних суглобів кінцівок домашньої худоби або диких тварин. У багатьох культурах вони використовувались у якості гральних кісток, а також під час ворожіння. Нанесення на астрагали графіті М.С. Сергєєва вважає одною із рис, які могли вказувати на їхнє сакральне призначення (для ворожіння) [237]. Утім, достеменно невідомо, якою саме була функція таких астрагалів, оскільки жодних письмових описів традицій їх використання не збереглося, а етнографічні паралелі є дуже віддаленими.

Найбільш ранні астрагали з давньоруських пам'яток зі слідами обробки або ж ті, що могли використовуватися як гральні кістки чи сакральні предмети, датуються X ст. Вони переважно не мають позначок. Наприклад, зі знайдених у

Києві двох комплектів астрагалів цього часу в одному позначки мали лише 2 зразки з 12, в іншому – 5 з 25 [237, с. 52]. Слід зауважити, що визначити таке співвідношення можна лише у виняткових випадках, оскільки дослідники, зазвичай, включають до колекцій лише ті астрагали, що мають позначки або явні сліди обробки (підтесані, з просвердленими отворами тощо). Інші ж, у кращому випадку, розглядаються як остеологічний матеріал. Однак у будь-якому випадку, зразки з графіті складають невелику частину, у порівнянні з немаркованими.

Серед чернігівських знахідок можна виділити 9 астрагалів, датованих X – початком XI ст. з графіті-знаками різних видів (Додаток А, рис. 100). Перший з них походить з розкопок Чорної Могили Д.Я. Самоквасовим (Додаток А, рис. 100: 1). Загалом у кургані було знайдено близько 100 астрагалів. Всі вони містилися в розплавленій бронзовій посудині [233, с. 33].

Графіті на астрагалі з Чорної Могили – ромбічна фігура з лініями, які продовжують її бічні сторони. На Чернігівщині відомо ще два астрагали з майже ідентичними знаками (Додаток А, рис. 100: 2, 4). Один з них (Додаток А, рис. 100: 2) походить з розкопок І.М. Ігнатенка 1990–1991 рр. на чернігівському дитинці, другий – з розкопок І.С. Кедуна 2015 р. на поселенні Магерки-1 у Ніжинському р-ні Чернігівської обл. (Додаток А, рис.100: 4). Обидва знайдені у шарах X – початку XI ст.

Відзначений на даних зразках символ графічно подібний руні старшого футарку **oPilan**. Його побутування в середньовіччі вважається малоймовірним, оскільки в процесі трансформації старшого футарку в молодший, що мало місце близько VII–VIII ст. н.е., руна **oPilan** вийшла з використання [293, с. 88]. Втім, ідентичний знак був зафіксований і на кістяних виробах з середньовічного комплексу XI–XIII ст. Масковічи, де дослідниками відзначено чимало скандинавських молодшорунічних надписів. Наприклад, на одному з кістяних фрагментів О.О. Мельникова виділила 4 знаки: рунічну лігатуру і три неідентифіковані символи, що мали схожість до старших рун [197, с. 243]. Один з цих символів відповідав згаданій руні **oPilan**. З огляду на це, дослідниця висунула гіпотезу, згідно якої окремі архаїчні варіанти написання рун могли довгий час

зберігатись у дружинній культурі на території Русі, відокремленій від культурних процесів у Скандинавії [197, с. 86]. За іншою версією, старший футарк довго міг використовуватись скандинавами суто у магічних цілях і для передачі прихованих змістів [293, с. 184–187]. Погодитися з такою версією складно, оскільки у Скандинавії старший футарк почав відмирати ще у VIII ст., а пізніші магічні надписи здійснені, як правило, молодшим футарком [198].

Ідентичні чернігівським «ромбічні» знаки є і на астрагалах з салтово-маяцьких поселень. В.Є. Фльорова наводить дані про три такі знахідки, які датує у межах VIII–X ст. [259, с. 58].

Атрибуція знаків у системі салтово-маяцької графіки зазвичай здійснюється з огляду на втілення в ній тюркського рунічного письма та тамг. Даний вид писемності був відзначений серед пам'яток салтово-маяцької культури ще на початкових етапах її дослідження [90]. Вже перші виявлені надписи дослідники визначили як приналежні до тюркського рунічного письма [281]. Подальше вивчення і нові знахідки надписів лише підтвердили такий висновок. Вважається, що окремі знаки у тюркському рунічному письмі могли використовуватись в значенні слів [89, с. 9]. У такому разі згаданий вище ромбічний символ можна було б співвіднести з тюркським слово-слоговим знаком **äb**, що означає «дім, господарство» [89, с. 82].

Якщо подібне припущення вірне, то пізніше, у порівнянні з салтово-маяцьким контекстом, датування чернігівських знахідок може мати логічне пояснення. Тюркська рунічна писемність досить складне явище, розлогий опис якого виходить за межі даного дослідження. Однак важливо, що графіті з салтово-маяцьких поселень були визначені як зразки даної писемності. Подальші дослідження і знахідки дозволили навіть виділити серед таких надписів дві абетки – донську та кубанську [156, с. 15]. Деякі надписи цими абетками датовані періодом значно пізнішим за X ст. У окремих випадках це навіть XII–XIII ст., що дозволило дійти висновку про існування обох абеток вже після зникнення Хазарського каганату [156, с. 35].

Утім, стверджувати спорідненість відзначених чернігівських графіті з тюркським рунічним письмом поки зарано. До того ж, як зауважувала В.Є. Фльорова, спираючись на дослідження А.К. Амброза, знаки згаданого типу – поширений культовий символ, притаманний багатьом культурам [96]. Ще один астрагал з графіті-знаком (Додаток А, рис. 100: 3) також походить з розкопок І.М. Ігнатенка на чернігівському дитинці. Графіті має форму двох прямокутників, перекреслених навхрест по діагоналі, що є досить типовою формою знаку для астрагалів з пам'яток VIII–IX ст. [237, с. 53]. Ідентичний зразок був знайдений на поселенні носіїв роменської культури Новотроїцькому [179, с. 50–51]. Подібні до нього графіті також відзначені для салтівських пам'яток, перш за все – в області Дону [259, с. 58].

Слід відзначити, що на розташованих поблизу Чернігова пам'ятках також відомі інші зразки астрагалів X ст. з графіті-знаками. Два з них були знайдені під час розкопок 2000 р. на поселенні поблизу с. Шестовиці (Додаток А, рис. 100: 5; 7). На них нанесений однаковий знак, який можна визначити як «літероподібний» (Додаток А, рис. 100: 5, 7), оскільки він схожий на кириличну літеру **И**. Утім таке написання даної літери (з нахиленою перекладиною) поширюється тільки з XIV ст. [290, с. 223]. Звісно, могла відбутись певна її деформація при нанесенні на поверхню кістки, тому не можна відкидати можливість кириличної інтерпретації [150, с. 100]. Однак даний знак знаходить аналогії і серед рунічних надписів, як скандинавських, так і тюркських. Наприклад, серед скандинавських надписів на кістках з Масковічів досить часто зустрічається поєднання двох рун **insan** та **ansuz**, схоже на кириличну літеру **И** [197, с. 217]. Зовні ідентичний знак зустрічається і серед тюркських рунічних надписів [156, с. 248]. Таким чином, з огляду на специфіку Шестовицького комплексу, найбільш вірогідними здаються кирилична та скандинавська версії походження графіті, хоча це не можна впевнено стверджувати.

Ще два зразки (Додаток А, рис. 100: 8; 9) походять з розкопок Шестовиці у 2009 р. У першому випадку на астрагалі є знак у вигляді старанно прорізаного тризуба (Додаток А, рис. 100: 8). Другий має один з найбільш розповсюджених

для даного класу речей типів графіті – сітку [237, с. 53]. На астрагалі поверх цього графіті нанесено невеликі отвори (Додаток А, рис. 100: 9). Інтерпретація подібних зображень в літературі досить різноманітна, проте більшість дослідників відкидає їх декоративну функцію [259, с. 56–57].

Ще один зразок астрагалу Х ст. зі знаком походить з розкопок археологічного комплексу 2010 р. поблизу с. Виповзова. На астрагалі є досить чітко прорізане графіті: хрестоподібний знак з ямкою посередині та стрілка (Додаток А, рис. 100: 6). Як і в попередніх випадках, графіка знаку має відповідність серед двох рунічних систем письма. При цьому поєднання хреста чи Х-подібного знаку та стрілки також є поширеною комбінацією для рунічних графіті з Масковічів. Враховуючи те, що перебування скандинавського контингенту серед населення дружинного комплексу Виповзова є вірогідним, побутування там відповідних рун також слід визнати можливим [97, с. 364].

Тож не лише у Чернігові, але й у наближених до нього центрах майже в усіх випадках графіті-знаки на астрагалах знаходять відповідність в обох рунічних системах письма. Але слід відзначити, що у дослідженнях, присвячених побутуванню астрагалів, найчастіше наводяться аналогії зі знахідками з салтово-маяцьких пам'яток та практикою використання астрагалів з позначками у кочових народів.

М.С. Сергєєва поширення «мічених» астрагалів обережно пов'язує з етнокультурними ареалами степу та лісостепу [237, с. 54–55]. Дослідниця також зазначає, що степові культури не мали вирішального впливу на художню різьбу по кості, хоча сама наявність такого впливу простежується досить чітко [238, с. 246]. У такому випадку було б досить заманливо провести лінію побутування давньоруських астрагалів Чернігівщини від періоду контактів місцевого населення з хазарами. Однак подібний висновок не може бути однозначним, враховуючи як брак матеріалу, так і складність етнокультурних взаємин в регіоні напередодні утворення Давньоруської держави.

Слід визнати, що на даному етапі досліджень однозначна інтерпретація семантики знаків на астрагалах навряд чи є можливою. Є лише підстави

висловити припущення, що могло мати місце наслідування кочівницьких зразків. Не виключено також, що деякі знаки могли перейти в давньоруську культуру населення Чернігова з салтово-маяцької через роменську. Втім, враховуючи амбівалентність і незначну кількість існуючих на сьогодні даних, наполягати на такому висновку передчасно.

Порівняно з астрагалами, інші вироби з кістки, які мають графіті, представлені у Чернігові поодинокими знахідками. Так, у 2006 р. на території дитинця під час розкопок О.Є. Черненко та А.Л. Казакова було знайдено кістяний гребінь з графіті (Додаток А, рис. 105). Гребінь походив із заповнення споруди X ст. [17, с. 24, рис. 271]. За класифікацією О.І. Давидан, його можна віднести до другої підгрупи набірних однобічних гребенів. Усі гребені цієї групи датуються IX–XI ст. [127, с. 100–101].

Графіті були нанесені на гребені з обох сторін: на одній є ряд знаків чи насічок, оточених зигзагоподібним орнаментом; на другій – лише X-подібна насічка. Варто зважити на пошкодження і затерту поверхню з цього боку. Чітко виділяються лише 5 знаків, які мають певну схожість до скандинавського молодшорунічного письма (Додаток А, рис. 106). Так, другий знак може виступати лігатурою трьох рун, що в кінцевому результаті дає: **t (tal) l i u**. При фонетичному прочитанні рун відповідників даному слову немає. Однак це може бути знак іншого призначення. Серед рунічних надписів з Масковічів окрему категорію складають графіті, які є наборами повторюваних знаків та, за припущенням О.О. Мельникової, слугували магічними заклинаннями [197, с. 220–222]. Однак, як і у випадку з графіті на астрагалах, впевнено віднести знаки на гребені до молодшорунічного письма неможливо. Малоімовірно також ідентифікувати їх як тюркське рунічне письмо, зважаючи на відсутність характерних для цієї писемності символів. У даному випадку більш вірно визначити графіті як «руноподібне».

Ще одним прикладом може слугувати знахідка кістяного виробу, виявленого на території Валу під час археологічних досліджень 2006 р. Предмет був зафіксований в шарах X ст. та визначений як проколка (Додаток А, рис. 107). На

його поверхні серед випадкових насічок можна виділити не менш ніж 6 відносно чітких руноподібних знаків.

Досить невелику кількість предметів з графіті складають металеві вироби. Це, наприклад, знаки на срібних чашах, виявлених у складі скарбу на території чернігівського дитинця під час археологічних досліджень 1985 р. під керівництвом В.П. Коваленка [14, с. 18–23]. Скарб був датований XII ст. Знахідки з нього неодноразово публікувалися [160; 192]. Як можна зрозуміти, графіті є на двох із трьох чаш скарбу (чаші №№ 1 та 2 за В. П. Коваленком) (Додаток А, рис. 108).

Графіті на цих чашах вже були об'єктом наукового аналізу [192]. На одній чаші (№ 1) виявили кириличний надпис, а поряд з ним – декілька знаків, подібних до скандинавських рун. На другій (№ 2) – малюнок і руноподібний надпис. Кириличний надпис на чаші № 1, на думку А.О. Мединцевої, виконано скандинавом. Про це, як вона вважає, свідчить специфічність окремих графем, а також наявність знаків, подібних до рун. Особливий акцент при цьому дослідниця зробила на метеликоподібному знаку, схожому на вже розглянутий вище знак на астрагалах – у вигляді перекреслених по діагоналі прямокутників. Можна повторити, що такий знак дійсно є подібним до старшорунічного **d (dagar)**, однак має відповідник і у тюркських рунах [282].

Відзначимо, що мотив перехрещених ліній, які формують ромби та трикутники, взагалі був досить розповсюдженим в середньовічній Русі [236]. Досить часто у різних модифікаціях метеликоподібний знак зустрічається на предметах рибальства з Великого Новгороду [190]. Він фіксується також на предметах, що мають, ймовірно, сакральний характер. Це, наприклад, графіті на фрагменті ребра корови з Новгороду Великого, знайденого на Нерівському розкопі у 1956 р. та датованого XI ст. Поряд з декількома рядами неідентифікованих руноподібних знаків на цій кістці був прокреслений і великий метеликоподібний знак [195].

Враховуючи сказане, співвідносити даний символ з графемою якоїсь конкретної писемності можна лише умовно, особливо у випадку, якщо він

поодинокій. У разі його використання поруч з кириличним надписом, як на чаші з чернігівського скарбу 1985 р., можна припустити, що він мав окреме семантичне значення. Сполучення кириличних графіті та некириличних символів зустрічаються досить часто. Так, на одній з чаш, знайдених в Києві ще у XIX ст., поряд з кириличним надписом був зображений перекреслений по діагоналі прямокутник [174]. Інші два знаки на чаші № 1 з чернігівського скарбу 1985 р. є схожими на кириличну літеру **И**. Дослідники також інтерпретували їх як старшорунічні знаки – **s (sowilu)**. Однак як і у випадку з подібним знаком на астрагалах, неможливо однозначно визначити приналежність цього символу до тієї чи іншої системи писемності.

Графіті на чаші № 2 зі скарбу складається з малюнку, трьох кириличних літер та трьох рядків знаків, які О.О. Мельникова визначила як руноподібні. Втім, знаки мають схожість і до кириличних графем: 1) **І N** 2) **У А**. Можливо, це був незавершений надпис з іменем власника та назвою самого предмета: **УАРА** (чаша). Подібний надпис з іменем власника є, наприклад, на відомій «чаші Володимира Давидовича» [193].

Слід наголосити, що чаші зі скарбу датуються другою половиною XII – першою половиною XIII ст. Отже, якщо графіті на них дійсно мають відношення до скандинавського футарку, то це дає підстави говорити про його тривале побутування у Чернігові (принаймні, до часів монгольської навали). Проте, зважаючи на інші можливі інтерпретації, такий висновок є маловірогідним.

Іншим зразком графіті на металевих предметах є знаки на срібних грошових зливках – гривнах. Мова йде про гривни чернігівського типу зі скарбу, знайденого у 1999 р. під час розкопок А.Л. Казакова та Г.В. Жарова на території чернігівського Передгороддя. Скарб складався з шести злиwkів та був датований серединою XII – першою половиною XIII ст. На зливках були зафіксовані знаки, частину з яких автори знахідки визначили як літероподібні [154; 189, с. 137–138].

Слід відзначити, що знахідки гривень з графічно ідентичними знаками не є рідкістю як для території Русі, так і для Скандинавії, куди вони потрапляли у якості імпорту [196]. У деяких випадках такі знаки визначались як

молодшорунічні. У той же час, як відзначає О.О. Мельникова, оскільки це графічно прості символи, то вони можуть бути лише подібними до рун і слугувати маркувальними знаками [197, с. 81–82]. Місце створення та авторство подібних графіті дослідниками не розглядалось через значний ареал побутування.

У випадку з чернігівським скарбом, більшість знаків дійсно має подібність до літер: **И**, **N**, **Ж** [189, с. 162]. Утім, один зразок гривни має дещо відмінний знак (Додаток А, рис. 109). Це – половина гривні, на котрій, на відміну від інших, графіті є з обох боків: на одному присутній **N**-подібний знак, на іншому – подібний до руни **ᚢ** (*burs* – турс). Звісно, другий знак може бути і деформованою кириличною літерою **Р** або перевернутою **A**. Однак, здається, найбільш графічно подібною до нього є саме руна **ᚢ**.

Як відзначає О.О. Мельникова, рунічна приналежність графіті визначається наявністю характерних рун, які не мають аналогів в інших системах письма, в першу чергу – **r**, **ᚢ**, **b**, **s** [197, с. 81]. Таким чином, є певні підстави вважати подібний знак на чернігівській гривні рунічним. У разі, якщо знаки на інших зливках зі скарбу робив один автор, то вони теж можуть бути рунами. Тим більше, що зазначені літероподібні знаки дійсно мають аналогічні за графікою відповідники у молодшому футарку. Хоча такий висновок може бути лише припущенням. Слід також відзначити, що враховуючи ареал поширення гривен чернігівського типу (їх знахідки відомі, наприклад, на о-ві Готланд), знаки могли бути нанесені на гривни не у самому Чернігові [175].

Гривни, що мали значну вартість, могли переходити від однієї особи до іншої та потрапляти на досить віддалені від місця їх виробництва території. Із наявної інформації неможливо визначити, де саме на зливки зі скарбу 1999 р. були нанесені графіті.

Певною аналогією знакам на гривнях зі скарбу можуть бути графіті на срібних куфічних монетах (дирхемах). Такі знахідки з території Чернігівщини були розглянуті в дослідженні О.О. Мельникової [199]. На сімнадцяти монетах X ст., вона визначила: три «знаки Рюриковичів» (двозубець чи тризубець); один знак – молот Тора; один – свастикоподібний символ; два знаки, подібні до

кириличного **И**; один **S**-подібний знак. Ці знаки вписуються в загальний контекст подібних знахідок з території Давньої Русі, серед яких виділяють сім типів графіті на східних монетах: 1) східні надписи та літери; 2) тюркські руни; 3) скандинавські руни; 4) предметні зображення; 5) знаки Рюриковичів;

6) амулети-символи; 7) не ідентифіковані значки або випадкові подряпини [131, с. 29–30]. Безумовно, що при використанні даної класифікації слід враховувати багатоваріантність одинарних знаків, які графічно можуть відповідати символам цілого ряду писемностей (руни тюрків та скандинавів, латинська та грецька абетки) [131, с. 38]. Тобто, лише наявність комбінації знаків може дозволити впевнено інтерпретувати графіті. За цією логікою, більшість знаків на монетах та грошових зливках (гривнах) не можуть бути однозначно атрибутовані, оскільки на них переважають поодинокі знаки.

Знаки, насічки, надписи на керамічних виробах, амфорах та горщиках, є досить розповсюдженим явищем для території Давньої Русі [194, с. 21–31]. Значну їх частину складають окремі кириличні літери, що, ймовірно, мали маркувальну чи числову функцію. Окрім цього, часто зустрічаються зразки з різноманітними насічками та знаками. Серед них можна виділити досить розповсюджені, що мали широкий ареал побутування, не обмежений територією Русі. Це, наприклад, графіті у вигляді т. зв. «пташиної лапки». Подібний знак був виявлений на фрагменті горла амфори, знайденому в Чернігові у 1992 р. (Додаток А, рис. 110)

Знаки такої ж графіки зустрічаються на амфорному матеріалі в усіх без виключення шарах Саркелу [259, с. 79]. За визначенням В.Є. Фльорової, ці знаки могли бути: 1) тамгою; 2) позначкою «пташиною лапкою»; 3) грецької літерою «псі» (нанесеною у місці виробництва амфор). Слід також відзначити, що у якості тамги даний знак продовжував побутовувати у Волзькій Булгарії та зустрічається серед графіті на кераміці впродовж кількох наступних віків [165, с. 168–169]. Водночас на півночі Європи знак «пташина лапка» дослідники ототожнюють зі скандинавськими рунами **maðr** та **yr** [293, с. 199]. Саме таким чином було інтерпретоване його зображення і на кістці з городища Ратюнки в Білорусі [133;

150, с. 97]. Що ж до чернігівської знахідки, то найімовірнішим здається її пояснення від грецької літери «псі», нанесеної у місці виробництва амфори). Можна розглядати її як маркувальний знак.

Найбільшою групою речей з некириличними графіті у Чернігові є знаки на пірофілітових (виготовлених з овруцького пірофіліту) пряслицях.

Пірофілітові пряслиця належать до масового матеріалу, типового для давньоруських пам'яток. Час їх побутування нині визначається досить широко: X–XIV ст. Вони виступали у різних ролях та значеннях: від деталі веретена (важок) до, ймовірно, грошової одиниці [218; 225, с. 188–202; 111; 289, с. 187–189; 231; 254; 209]. Крім того, це був один із найбільш розповсюджених предметів експорту, який потрапляв і до сусідніх з Руссю земель [200, с. 415–423]. Пряслице або «пряслень» з тогочасної мови, було також найбільш поширеним об'єктом для надписів [126; 108; 211; 113].

У дослідженні О.М. Веремейчик, присвяченому пряслицям середньовічних сільських поселень Чернігівського Полісся, проаналізовано 324 екземпляри даних виробів. З них 48 мають насічки та графіті [113, с. 344–357]. У процентному співвідношенні це – 14,81%. Приблизно таке ж співвідношення спостерігається у Білоозері: з 667 пряслиць графіті мають 86 екземплярів, що складає 12,89% від загальної кількості [126, с. 18]. На жаль, через відсутність відповідних узагальнюючих публікацій, немає можливості встановити таке співвідношення для міських центрів Чернігівського регіону та самого Чернігова. Можна лише припустити, що воно було приблизно таким самим (12–15%).

Графіті на пряслицях Чернігова можна умовно поділити на дві групи: кириличні та некириличні. До першої слід віднести ті графіті, які мають подібність до кириличної графіки, оскільки це могли бути кириличні графеми, деформовані внаслідок неосвіченості автора надпису, недбалості написання чи впливу інших факторів (непіддатливість матеріалу тощо).

Друга група є чисельно більшою і включає значну кількість варіацій: повторення знаків чи насічок у якості своєрідного орнаменту, одинарні знаки, комбінації символів. Використання до них терміну «руноподібні» здається

найбільш вдалим, враховуючи характерну для рун лінійну графіку графіті на площинах пряслиць.

Найчастіше зустрічаються руноподібні графіті, що нагадують орнамент. Такий тип знаків добре ілюструють графіті (Додаток А, рис. 111), які походять з різних частин Чернігівщини (32 екземпляри з території міста) і датуються в межах X–XIII ст.

У більшості випадків подібні графіті зовні наближені до розповсюджених у Середньовічній Русі візерунків: ряди насічок, лінії, зигзаги, циркульні кола. На п'яти пряслицях рядки ліній перериваються одним чи двома знаками (Додаток А, рис. 111: 2, 3, 4, 7, 11). Тут можна виокремити хрести, пташину лапку, горизонтально перекреслений ряд насічок тощо. Безумовно, що у подібних графіті (ряди насічок) схожі на окремі знаки накреслення можуть виникати випадково, через недбале виконання, пошкодження тощо. З огляду на це, важливо звертати увагу на глибину прорізання самих знаків. У випадку, якщо руноподібні знаки прорізані чітко, можна визначити їх як такі (Додаток А, рис. 111: 2; рис. 112). Також можна вважати руноподібними насічки, що утворюють одну групу, аналогічно до знаків рунічної писемності (Додаток А, рис. 111: 7).

Чи не найбільш яскраві зразки руноподібних графіті походять з поселення Льговка поблизу Чернігова (Додаток А, рис. 111: 4, 11; рис. 114, 115).

На одному з них є кілька літероподібних знаків (Додаток А, рис. 113: I). На іншому – тамгоподібний знак (Додаток А, рис. 114: II).

Поширеними є графіті у вигляді одинарних знаків та їх комбінацій (Додаток А, рис. 115; 116). У багатьох випадках вони супроводжують кириличні графіті, що може свідчить про їх окрему роль. Слід додати, що поєднання на поверхнях пряслиць кириличних і руноподібних графіті фіксується у багатьох випадках.

Часто зустрічаються комбінації, які включають 3–4 окремі знаки, супутні насічки, хрести і орнаменти. Одинарний знак (знаки) може знаходитись на одному боці пряслиця, у той час як з другого боку воно вкрите численними насічками (Додаток А, рис. 116: IV). Зазвичай, виділення одинарних знаків не є складним – у таких випадках існує одне чітке зображення (Додаток А, рис. 115: 11, 12, 13).

Рідше зустрічається поєднання знаків, як, наприклад, пташина лапка, вміщена у коло (Додаток А, рис. 115: 7).

Більшість знаків на пряслицях подібні до вже схарактеризованих позначок на інших виробках. Наприклад, часто зустрічається метеликоподібний знак (Додаток А, рис. 115: 3; рис. 116: III), літероподібні знаки (Додаток А, рис. 115: 4, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 16; рис. 116: IV).

На жаль, можна лише припустити, який саме зміст вкладало населення Чернігова та його округи у подібні малюнки та знаки. Не виключено навіть нанесення позначок без смислового навантаження («механічне») або у якості декору, відповідно до естетичних уподобань власника. Це стосується, перш за все, простих геометричних фігур та рисок, які, подібно до циркульного та зигзагоподібного орнаментів, могли виступати у якості візерунку.

Проблемою є також можливий зв'язок графіті з конкретною системою писемності. Аналогії до чернігівських знаків є як у скандинавських (старшого та молодшого футарку), так і у тюркських рунах (донських та кубанських) (Додаток А, рис. 117) [156, с. 26–32; 293, с. 198–199]. Крім того, серед чернігівських графіті X–XIII ст. зустрічаються окремі знаки, що мають відповідності як серед кирилических літер, так і серед рун (Додаток А, рис. 115: 16). Відрізнити їх однозначно неможливо. Можна лише визначити певну повторюваність окремих символів та їхню подібність до різних систем писемності.

Практично в усіх випадках фонетичний відповідник знаків, тобто зв'язок з мовою певного народу, встановити неможливо. Є підстави вважати, що більшість знаків не складають слів і лише зовні відповідають рунам. У кращому випадку, їх можна розглядати як магичні формули, подібно до графіті з комплексу Масковічи [197, с. 213–246].

Порівнявши графіті з пряслиць Чернігова зі знахідками X–XIII ст. з інших територій Русі, можна побачити, що деякі варіації були широко вживаними (Додаток А, рис. 118, 119). Окрім цього, переважна більшість знаків зустрічається серед графіті, нанесених на інших категоріях предметів. Тобто, можна припустити, що існував певний набір традиційних для даного періоду символів.

З певними застереженнями можна простежити побутування таких символів і у більш пізню епоху. На жаль, епіграфічний матеріал післямонгольського часу для Чернігова дуже обмежений. Характерною є ситуація з пірофілітовими пряслицями. Вони продовжують існувати у другій половині XIII–XIV ст., хоча і зустрічаються значно рідше [102, с. 102; 235, с. 253–254]. Традиція нанесення на них графіті зберігається, однак їх знахідки поодинокі. Так, з 324 пряслиць, досліджених О.М. Веремейчик, лише 5 можна віднести до XIV ст. [113, с. 374]. Серед останніх лише на одному прорізано знаки у вигляді хрестика та візерунку.

Схожа ситуація простежується і для керамічних виробів, де графіті майже відсутні. Однак сам факт їх наявності дозволяє поставити питання про збереження традиції маркування предметів певними знаками.

У цьому зв'язку цікавою є знахідка дерев'яної посудини з графіті на Чернігівському дитинці [266; 239]. Вона походить з будівлі, датованої другою половиною XIII–XIV ст.

Знак нанесено на дещо посудини та мав подібність як до пташиної лапки, так і до «стрілки». За припущенням О.Є. Черненко, ця мітка могла бути т. зв. «хаузмаркою» (домовий знак), тобто знаком власності [266, с. 20]. Подібні знаки, зображені на дерев'яних предметах, зафіксовані у Новгороді та датовані XIV–XV ст. [227]. Вони були співвіднесені О.О. Рибіною із західноєвропейськими, точніше – німецькими знаками власності [228, с. 142]. Пізніше їх стали розглядати як ганзейські купецькі знаки [229, с. 136–140, 158–159]. Зовні ці знаки подібні до рун та, напевно, саме тому нагадують найбільш поширені некириличні чернігівські графіті X–XIII ст.

Із певними застереженнями до некириличних знаків післямонгольського часу можна віднести бортні знамена з Путивльського та Рильського уїздів, які датуються кінцем XVI ст. та 20-ми роками XVII ст. Їх зображення, збережені в двох путивльських переписних книгах 1594 р. та 1628–1620 рр., були опубліковані і досить детально розглянуті Г.Н. Анпіловим [100]. На його думку, деякі з них могли мати давнє походження і були створені набагато раніше XVI ст. [100, с. 155–156].

Такий висновок дослідника спирався на неодноразові згадки про побутування та охорону бортних знаків у Руській правді та Литовських статутах. Цікаво, що в переписних книгах були вказані назви бортних знамен, що дозволяє розглядати їх як своєрідні логограми. Однак значна кількість однакових знаків повторювалась під різними назвами, що ускладнює їх дослідження.

У переписних книгах більшість бортних знамен носили назви господарських знарядь (соха, орика, лопата, граблі), зброї (сокира, шолом, лук, палиця), були пов'язані з тваринами (змійка, білка, роги оленя). Прикладом різних найменувань одного й того самого знаку є пташина лапка, що визначена і як «лапа сороки», і як «соха», і навіть як «борода». Натомість, деякі знаки визначаються досить чітко.

У бортних знаменах з переписних книг можна побачити багато паралелей з графіті Х–ХІІІ ст. (Додаток А, рис. 120), Наприклад, характерний для епіграфіки Х–ХІІІ ст. метеликоподібний знак визначений як «межа» [100, с. 163]. Однак така схожість може бути і випадковою, оскільки мова йде про досить прості у накресленні позначки. Важко також сказати, наскільки семантика бортних знамен була ідентичною змісту середньовічних знаків, які продряпувалися на різних категоріях предметів, однак можливість такої спорідненості є дуже вірогідною.

Бортні знаки несли, безперечно, маркувальну функцію і ототожнювалися з конкретним власником. Ймовірно, що таку ж роль відігравала і частина давньоруських некириличних знаків. Існує думка щодо приналежності більшості графіті на імпортованій середньовічній кераміці до певної номенклатури, яка відігравала роль своєрідної комерційної мови та була розповсюджена у середньовіччі на територіях, економічно пов'язаних з причорноморським регіоном [259, с. 80]. Вважається, що ця система була створена на основі використання візантійських графем (літер грецької абетки), які позначали специфіку товару – кількість, об'єм, партію, виробника, власника тощо [276, с. 176]. Є певні підстави віднести до такої системи принаймні ті некириличні знаки з Чернігова, що знаходять аналоги на територіях, економічно пов'язаних з причорноморським регіоном.

Що ж до руноподібних графіті, то можна припустити як їх сакральне, так і практичне значення. Вважається, що існував специфічний спосіб проявлення священного (ієрофанії) у символах: знаки, що мали сакральне значення, могли освячувати предмет, на якому були зображені. Тобто все, що не є освяченим напряду, стає священним через зв'язок із символом [134, с. 498]. Комбінації символів могли слугувати для фіксації більш ускладнених формул, наприклад, заклять. Носіями скандинавської або тюркської рунічної традиції руноподібні графіті могли сприйматися і як власно руни, і як суто магичні знаки.

Скоріш за все, сакральні символи побутували лише на достатньо ранньому етапі та поступово втрачали своє значення. Динаміка подібного процесу досить добре визначена М. Еліаде. Згідно нього, символ може пройти через процес інфантилізації, спрощення змісту, у два способи: 1) символіка починає слугувати нижчим суспільним прошаркам, відтак її первісний зміст поступово втрачається; 2) символ сприймається у «дитячий» спосіб, тобто надмірно конкретно й у відриві від тої системи, до якої входив [134, с. 496]. У реаліях середньовічної Русі сакральні знаки могли втрачати своє значення під впливом християнізації як у першій, так і у другий спосіб, що й призвело до їх перетворення у маркувальні. Можливо, архаїчні найменування бортних знамен за назвами речей чи тварин пов'язані з первинною сакральною сутністю знаків. Тобто, можна припустити існування відносно усталеної системи знаків-символів, поширеної серед населення Чернігова у X–XIII ст. та в більш пізню епоху.

Визначити, чи була ця система на початковому етапі власно писемністю, чи складалась із сакральних символів різного походження, неможливо, оскільки у більшості випадків ми маємо справу з поодинокими знаками.

Неможливо навіть однозначно визначити походження кожного окремо взятого знаку, враховуючи численні аналогії їм серед старожитностей різних неслов'янських культур Європи. Водночас не викликає сумнівів те, що некириличні знаки за часів Давньої Русі були широко вживаними на Чернігівщині. У наступну епоху вони зберігалися у регіоні в якості маркувальних

позначок, які, судячи з усього, зберігали і смислове навантаження. Використання подібних знаків простежується принаймні до XVII ст.

3.2. Пам'ятки грецької та латинської епіграфіки XI–XVII ст.

У середньовічній Європі грецька та латина були домінуючими системами писемності. Їх широке використання представниками різних сфер суспільства є беззаперечним. Тобто, наявність латинських та грецьких надписів X–XIII ст. для Давньої Русі не повинна бути чимось надприродним. Однак для Чернігова, де в даний період переважала кирилиця, відомі лише окремі знахідки графіті грецькою та жодного латиницею. При цьому графіті грецькою присутні переважно на предметах імпорту візантійського походження та могли бути виконані ще на місці їх виробництва.

Ситуація кардинально змінюється у першій половині XVII ст., коли регіон входить до складу Речі Посполитої. На пам'ятках монументальної архітектури збереглось чимало латинських графіті. При цьому, враховуючи, що давні чернігівські храми, за виключенням Борисоглібського собору, у цей час належали унійній церкві, авторами надписів могли бути не тільки іноземці, але і місцеві жителі, що опанували латину.

3.2.1. Пам'ятки грецької епіграфіки. До сьогодні сам факт існування в Чернігові грецьких графіті середньовічного часу не був предметом наукового розгляду. Наскільки відомо, надписи грецькою у давніх монументальних спорудах регіону не зафіксовані. Єдине виключення – легендарне графіті зі Спасо-Преображенського собору, у якому побачили запис дати грецькими літерами. Мова йде про дві грецькі літери **φι**, які, згідно місцевій літературній традиції, прокреслені на одній з мармурових колон храму.

У праці М.Є. Маркова «О достопамятностях Чернигова» (М., 1816) відзначено, що такий надпис знаходився на колоні перед вівтарем, з правої сторони [184, с. 32]. На його думку, це був запис грецькими літерами дати, у якій не вистачало першої цифри: 6510 р. від Створення Світу (1002 р. н. е.). М.Є. Марков також вважав, що це є дата заснування собору. Дане пояснення

невдовзі спростував М.М. Маркевич, хоча й не заперечував саме існування графіті [185, с. 35–36]. Згадка про грецьке графіті у Спасо-Преображенському соборі зустрічається у місцевих авторів упродовж всього ХІХ ст. Традиційно його вважали записом грецькими літерами числа 510. Це число трактували як запис кількості робітників, номер партії, вартість каміння або навіть дату взяття самого матеріалу. Проаналізувавши детально подібні твердження, М.М. Бережков з'ясував, що першоджерелом інформації про це графіті є опис Спасо-Преображенського собору, складений 1783 р. на прохання князя Григорія Потьомкіна [103, с. 3–4]. Саме тут вперше з'явилось твердження, що храм був закладений у 1003 р. від Різдва Христового (6510 р. від Створення Світу) князем Мстиславом Володимировичем, що й підтверджувалось посиленням на графіті у вигляді грецької літери **ϕ**, яке нібито існувало на мармуровій колоні перед вітварем з правого боку [187, с. 23–25].

Можна погодитись з висновком М.М. Бережкова, згідно якому більшість згадок про дане графіті спирається на усну традицію, місцеві перекази. Дійсно, побачити надпис на колоні можна було тільки до того, як її обклали цеглою. Як відомо, це сталося у ході ремонту після пожежі 1750 р.

Ремонт тривав досить довго і завершився у 1798 р. [103, с. 14]. Хоча не виключено, що на час складання опису 1783 р. графіті ще не було перекрито цегляною закладкою, то на кінець ХVІІІ ст. воно вже стало недоступним для огляду. Отже, автори ХІХ ст. ніяк не могли його побачити.

Протягом ХХ ст. на колонах Спасо-Преображенського собору було зроблено ряд зондажів, що дозволило дослідити їх мармурову основу. Серед іншого у 60-х рр., під час підготовки пам'ятки до музейного використання, М.В. Холостенко зробив демонстраційні зондажі, які до сьогодні залишаються відкритими. На жаль, їх опис не увійшов до звіту про реставрацію, що обумовило необхідність повторної фіксації розкриттів [264]. Така фіксація була здійснена у ході досліджень Спасо-Преображенського собору 2014 р. під керівництвом О.Є. Черненко. В результаті у демонстраційному зондажі на південно-західній колоні було виявлено графіті, непомітне при звичайному огляді. Графіті

продряпане на поверхні мармурової архітектурної деталі, перекритої закладкою з цегли-пальчатки XVII–XVIII ст. Подальше дослідження, здійснене автором у 2017 р., дозволило зафіксувати тут два рядки затертих продряпаних літер. У верхньому рядку можна визначити кілька знаків, подібних до кирилиці, у нижньому – умовно виділити декілька літер, серед яких є і подібна до грецького **ϕι** (Додаток А, рис. 58).

Робити якісь висновки щодо змісту та час появи даного графіті було б передчасно. По-перше, доступні для огляду літери зустрічаються як у кириличних, так і у грецьких надписах та не мають, як у даному випадку, характерних хронологічних ознак. По-друге, у зондажі відкрита лише частина графіті. Щоб повністю зафіксувати надпис, необхідно розширити зондаж, тобто вивільнити мармур з під закладки на значно більшій площі ніж зараз, а це може загрожувати стабільності несучих конструкцій храму. Таким чином, повноцінне вивчення графіті на колоні сьогодні неможливе.

Окрема проблема – відповідність даного надпису тому, що увійшов у місцеву традицію з XVIII ст. Згадана в описах XVIII–XIX ст. продряпана **ϕι** та відкрите у зондажі графіті можуть бути тотожні, а можуть бути і ніяк не пов'язані між собою. Отже, питання про грецький надпис на колоні Спаського собору все ще відкрите, а інші пам'ятки грецької епіграфіки у монументальних пам'ятках Чернігова на даний момент невідомі.

На сьогодні у місті достовірно грецькі графіті зафіксовані лише на керамічному посуді, який є предметом імпорту. Це – амфори візантійського виробництва XI–XIV ст.

Уламки амфор з грецькими надписами є лише частиною комплексу фрагментів амфор з графіті [189, с. 176]. Переважна більшість цих графіті чітко атрибутується як кириличні: їх можна прочитати як давньоруське слово або ж вони мають у своєму складі характерні лише для старослов'янської мови літери.

Єдиний масштабний надпис грецькою виявлено в Чернігові на амфорі, знайдений у шарах XII ст. під час розкопок міського посаду, під керівництвом А.Л. Казакова у 1997–1998 рр. по вул. Кирпоноса, 24 (Додаток А, рис. 121).

Амфора була археологічно ціла. Нині вона відреставрована. За класифікацією Ю.В. Ковалю, її можна віднести до грушоподібних амфор з дугоподібними ручками із групи I [164, с. 152–157]. Походження цього типу пов'язують з Трапезундом. Серед таких амфор або, як їх ще називають, «магарік», виділяють дві групи: 1) ранні: IX–XI ст.; 2) пізні: XII–XV ст. Чернігівська знахідка, ймовірно, належить до пізнішої групи, що відповідає і її стратиграфічному датуванню. Даний тип амфор є широко розповсюдженим по всій середньовічній Русі. Згідно спостереженням Ю.В. Ковалю, на них частіше за інші зустрічаються різноманітні графіті [164, с. 156].

Після реставрації стало можливим зафіксувати на плічках чернігівської амфори цілу низку прокреслених літер (Додаток А, рис. 122). Більшість з них мають відповідники як серед кирилических, так і серед грецьких графем, як наприклад: **т** (кирилическе **тврѣдо**, грецьке **таυ**) або **ω** (кирилическе **отъ**, грецьке **омега**).

Утім, прочитати надпис можна лише грецькою, як: **τὸ δηὰ τὸ πλωῦν** – «те, що для плавання». Це підтвердили і консультації з фахівцями у галузі кирилическої та грецької епіграфіки (А.Ю. Виноградов).

За палеографією, згідно припущення А.Ю. Виноградова, надпис можна датувати XII ст. Судячи з глибини прорізаних літер, він виконаний вже після обпалу посудини, що дає кілька варіантів його виконання: на місці виробництва (Трапезунд); в одному із проміжних місць транспортування (міста Причорномор'я); безпосередньо на території Русі (Київ, Чернігів тощо). Виходячи зі змісту надпису, який, судячи з усього, засвідчував призначення амфори для мореплавців, він був виконаний на місці виробництва або ж у процесі транспортування по Причорномор'ю.

Ще один ймовірний грецький надпис, виявлений на фрагменті амфори, також знайдено у Чернігові під час розкопок посаду 1993 р. Він походив з шарів XI–XII ст. Графіті нанесено навколо горла амфори, трохи нижче її ручок. Воно складається з 6 знаків (Додаток А, рис. 123). Нижня частина багатьох з них втрачена, тому окремі літери можна реконструювати лише приблизно.

Через пошкодження визначити зміст надпису також неможливо. Судячи з усього, графеми літер, як і у попередньому випадку, відповідають як кириличним, так і грецьким: **к р (?) (ξ) λ (с)**. Третя літера подібна до **а**, четверта могла бути верхньою частиною **з** або лігатурою. Утім, певні підстави визнати грецьку приналежності графіті дає місце виробництва амфори.

За низкою ознак (загладжена поверхня, велике «комірцеве» вінце, сплющені у перетині ручки, що кріпляться під вінцем) амфору можна віднести до «нікейсько-триллійських» грушеподібних амфор II групи, тип I [164, с. 157–159]. Вони датуються кінцем X–XI ст. та відомі по всьому басейну Егейського і Чорного морів. Надзвичайно багато амфор даного типу зафіксовано на території Таманського городища (Таматархи), що вважається літописною Тмутараканню. Амфори зустрічаються у шарах городища з другої половини X ст. та складають численну групу: за підрахунками В.М. Чхайдзе, – 35 тисяч фрагментів і 4 цілих екземпляри [276, с. 160]. При цьому графіті на даному типі амфор тут зустрічається частіше, ніж на інших [276, с. 160]. Враховуючи відомі зв'язки Чернігова з Тмутараканню у XI ст., є можливість припустити таманське походження як самого знайденого в Чернігові фрагменту амфори, так і грецького графіті на ньому. У той же час, дискусійним залишається місце виробництва цього типу амфор [164, с. 157–159]. Відповідно, цей зразок міг потрапити до Чернігова іншим шляхом, і надпис на ньому не обов'язково був зроблений в Таматарсі.

Більшість інших графіті на амфорах складається з однієї або декількох літер. При цьому переважають літери, спільні для грецької та кириличної писемності. Вони не складають слів, і мають, судячи з усього, числове значення. Це, наприклад, фрагмент стінки амфори з літерою **Ϡ** (кирилична **фіта**, грецька **тета**), знайдений при дослідженні церкви-усипальні на Чернігівському дитинці у 1985–1986 рр. у складі комплексу кераміки XI–XIII ст. (Додаток А, рис. 124) [13]. Швидше за все, це – частина графіті з числовим значенням (**Ϡ** – 9), подібно до графіті на амфорах Саркела та Тмутаракані, де **тета** в усіх випадках зустрічається в парі з іншими літерами [259, с. 74–75].

Досить часто грецькі графіті на амфорах можуть являти собою один знак-лігатуру. Так, на фрагменті амфори, знайденої під час археологічних досліджень у 1992 р. біля площі П'ять кутів, було зафіксовано графіті-лігатуру (Додаток А, рис. 125) двох літер **T** та **P**, що можуть формувати між собою літеру **Π**. У числовому значенні, однакового як для грецьких, так і для кирилических літер, виходять числа: **T** (300), **P** (100), **Π** (80). Сама амфора відповідає вже згаданому типу грушоподібних амфор з великим «комірцевим» вінцем і датується XI–XII ст.

У якості аналогії можна згадати графіті-лігатуру на фрагменті амфори з розкопок Замкової гори 1979 р. у Новгороді-Сіверському (Додаток А, рис. 126). Графіті складається з двох чітких літер **H** та **L**, і, можливо, **P** між ними. У разі, якщо це числовий надпис, літери означатимуть: **H** (8), **L** (100), **P** (30). Амфора, вірогідно, також відноситься до того ж грушоподібного типу, що і знайдена в 1992 р. у Чернігові.

Слід відзначити ще одну можливу опцію грецьких надписів з поодиноких літер або лігатур – умовні позначки чи скорочення, зрозумілі тільки власникам. Тобто вони можуть лише зовні скидатись на числові. Варто зауважити, що у якості числа зазвичай використовували літери з додатковою позначкою, наприклад, у вигляді титла. Приміром цьому може слугувати знахідка графіті на стінці амфори з розкопок О.Є. Черненко на території Чернігівського дитинця у 2017 р. (Додаток А, рис. 127). На фрагменті стінки збереглися дві прокреслені літери під титлом: **B** (2), **I** (10). Досить впевнено можна визначити їх числове значення: 12. Утім, записувати літерами числа могли і без додаткових позначок [259, с. 75].

Складно визначити, де і ким були зроблені подібні графіті. Досить вірогідно, що їх авторами були купці слов'янського походження (можливо, – мешканці міста), пов'язані з візантійською торгівлею, які знали числові значення літер та позначали ними призначені для продажу амфори. Водночас такі графіті могли зробити і самі візантійці, як безпосередньо після виробництва, так і у процесі транспортування (продажу) амфор на територію Русі.

У будь якого випадку знахідки грецьких графіті, що могли мати числове значення, для Чернігова рідкісні, але не унікальні. Водночас на сьогодні у місті відомо лише одне графіті грецькою, що являє собою надпис, котрий можливо прочитати. При цьому він, судячи з усього, зроблений на амфорі ще на місці її виготовлення або невдовзі після цього.

Все свідчить про неочікувано незначну поширеність грецьких графіті у Чернігові. Серед епіграфіки на монументальних спорудах взагалі не зафіксовано достовірних грецьких надписів, хоча це може бути зумовлено і поганою збереженістю в чернігівських храмах давніх потинькованих поверхонь, які зазвичай виступали основою для графіті. Заради об'єктивності варто зауважити, що у майбутньому вірогідність виявлення графіті грецькою не виключена, у тому числі й на стінах пам'яток давньої архітектури. Їх можуть виявити, наприклад, при подальшому розкритті залишків фрескового розпису в Успенському соборі Єлецького монастиря.

3.2.2. На відміну від грецьких, латинських графіті у Чернігові набагато більше. Однак усі вони належать до достатньо пізнього часу.

До латинських надписів прийнято відносити як власне записи латиною, так і зроблені іншими мовами, з використанням латинського шрифту (з використанням латинських літер). Для Давньої Русі одними із найбільш ранніх надписів з використанням латинського шрифту є ті, що наявні на знахідках предметів західноєвропейського імпорту. Приміром може слугувати відомий меч з клеймом **Ulfberht**, знайдений у могильнику поблизу с. Шестовиці під час розкопок П.І. Смолічева у 1925 р., та датований другою половиною X ст. [155, с. 82, 121]. Відомою є також випадкова знахідка в урочищі Борки (т. зв. Макорецька дача) меча, що був датований серединою XIII ст., із 23–24 латинськими літерами на обох сторонах [155, с. 53–54, 86, 134]. Літери були інтерпретовані як початки слів, а сам надпис отримав досить цікаве розгорнуте тлумачення: A[rma] C[epi] P[ro] V[ictoria] N[ominis] E[terni] D[omini], E[terni] R[egis] U[niversi], E[terni] O[mnipotentis] ... E[terni] D[omini], A[rma] C[epi] P[ro] V[ictoria] N[ominis] E[terni] S[ancti] – «Я взяв зброю задля перемоги імені вічного бога, вічного царя всесвіту,

вічного всемогучого...вічного бога, я взяв зброю задля перемоги імені святого» [155, с. 53–54]. Проте подібні надписи, по-перше, не є графіті, бо є викарбуваними або відлитими тощо; по-друге, вони зроблені у місці виробництва предметів озброєння, далеко за межами слов'янського світу.

Власне ж латинські середньовічні графіті на території Давньої Русі є досить рідкісними, а у Чернігові вони взагалі до сьогодні не зафіксовані.

Найбільш ранні латинські графіті у місті – це надписи на монументальних спорудах. Вони датуються досить чітко – перша половина XVII ст., і пов'язані з періодом перебування Чернігівщини у складі Речі Посполитої. На сьогодні такі надписи відомі у Борисоглібському соборі, Іллінській церкві з Антонієвими печерами та в Успенському соборі Єлецького монастиря. На жаль, інформативність цих надписів вкрай мала, що зумовлено як їх поганою збереженістю, так і недостатньою вивченістю пам'яток.

Переважає більшість надписів є своєрідними джерелами особового характеру, містять прізвища, імена та дати. Надписи з датами можна визначити як пам'ятні. По своїй суті це – латинські графіті, проте у лінгвістичному аспекті, як можна буде побачити при подальшому розгляді, вони відображають польську або руську мову XVII ст.

Єдиними виключеннями виступають латиномовні вирази, характерні тодішньому діловодству. Як наприклад, вираз **Anno Domini** («у рік божий»), що часто передуює записам дати.

Графіті Борисоглібського собору до сьогодні, на жаль, не збереглися. Вони лише частково відображені у матеріалах звітів про реставрацію другої половини XX ст., у ході якої і були втрачені. На жаль, перебудова собору під час його відновлення «у формах XII ст.» призвела до майже повної втрати давніх тинькованих поверхонь, що фактично унеможливило нові подібні знахідки.

Серед інших у звітах представлено і один латинський надпис. Він зафіксований на хорах собору М.В. Холостенком у 40-х рр. [1, фото 47]. У альбомі ілюстрацій до звіту про його роботи вміщена фотографія

графіті (Додаток А, рис. 128). На жаль, у звіті вона роздрукована у дзеркальному відображенні, не відомо також, наскільки повно фото охопило надпис.

На фото зафіксовано один рядок, який можна умовно поділити на декілька фрагментів: **IAKII//(B)//C(K).MIC(S)//bonh**. Графіка написання є латинською, хоч деякі графеми нетипові. Закінчення **mics** у другому слові нібито може свідчити, що це є вираз латиною. Водночас, це може бути записом імені та прізвища. При деяких допущеннях трактовки останніх трьох графем, які мають пошкодження, перша його частина є іменем **Iakub** (Якуб). Тоді наступне слово буде прізвищем **C(k)(o)micz** (Хоміч). Остання літера у цьому випадку трактується як **Z**, з огляду на те, що вона може мати зворотну графіку написання.

Трете слово (**bonh**) надпису може бути початком додаткового прізвища, яке не збереглося, або початком латинського слова, що якимось чином було дотичне до автора. Виникло графіті, скоріш за все, коли Борисоглібський собор відійшов домініканському ордену. Судячи з наведених П.М. Кулаковським даних, це відбулось ще до 1627 р. [157, с. 70]. Досить ймовірно, що надпис міг залишити шляхтич католицького віросповідання.

Надпис у Антонієвих печерах був зафіксований під час протиаварійних та археологічних досліджень у 1972–1973 рр. [20, с. 52, рис. 91]. Його виявили на стіні глухого коридору, розміщеного зліва від церкви Миколи Святоші (Додаток А, рис. 129). Слід відзначити, що у цьому ж коридорі, але на іншій стіні, тоді ж зафіксували кириличний надпис: «Господи спаси раба свого **Тарасія**» [20, с. 52, рис. 89, 90]. Отже, за аналогією можна припустити поминальний зміст латинського графіті.

Згадане латинське графіті можна тлумачити як: ...**minsky**. У звіті про дослідження зазначено, що це лише закінчення надпису, його початок не зберігся. Найбільш вірогідно, що це було власне польське ім'я або ж прізвище, однак яке саме – через погану збереженість встановити неможливо.

Датувати надпис можна тільки умовно. Враховуючи хронологію більшості датованих латинських надписів польського походження у Чернігові, його можна віднести до 1628–1648 рр.

Окрім вже згаданого графіті, під час досліджень у печерах були зафіксовані залишки інших латинських надписів. Це переважно окремі літери, чи пошкоджені фрагменти слів, що не піддаються інтерпретації (Додаток А, рис. 130). Втім, комплекс Антонієвих печер та суміжної з ними Іллінської церкви все ще недостатньо досліджений та може зберігати значну кількість невідомих графіті, у тому числі – латинських.

У зв'язку з цим слід згадати, що під час архітектурно-археологічних досліджень Іллінської церкви під керівництвом О.Є. Черненко, за участі автора, у 2015–2016 рр. вдалось зафіксувати цілий комплекс надписів XVII ст. [273; 270]. Вони збереглись на північному фасаді церкви на рівні її другого ярусу, що примикає до схилу гори.

Серед надписів є декілька, зроблених латиницею. Перший був розміщений в арці проходу на хори, на висоті 187 см від порогу (Додаток А, рис. 131). На жаль, нашарування пізнішого тиньку перекривають початок та кінець цього надпису, можна прочитати лише: **...vob.v.yd.** Інтерпретувати його можна тільки умовно, за аналогією з іншими, як власне ім'я автора графіті. Другий знаходиться там само, лише трохи нижче (Додаток А, рис. 79). Він був зафіксований під нашаруванням кириличних графіті. Читається він досить чітко, це чоловіче ім'я: **Teodor** (Теодор). Варто відзначити, що нижче прочитуються два рядки кирилицею: 1) **И** 2) **СТЕФАН.**

Якщо подібне накладання не є випадковим, тоді це було б цікавим поєднанням в пам'ятному записі: «Теодор» латиницею і «Стефан» кирилицею. У будь-якому випадку, важливим є сам факт знаходження латинських надписів серед загалу кириличних напівскорописних графіті другої половини XVII ст., представлених на стіні Іллінської церкви.

Набагато інформативнішим за згадані вище є комплекс латинських надписів Успенського собору Єлецького монастиря.

Фактично всі вони розміщені в нартексі собору. Умовно їх можна розділити на дві групи: 1) надписи в апсиді так званої «хрещальні» 2) надписи на стінах нартексу (Додаток А, рис.1, 2).

Особливою рисою латинських надписів Успенського собору є те, що майже кожен другий з них містить дату. На жаль, значні нашарування пізніших «текстів», у більшості випадків, роблять інтерпретацію цих дат та власне текстів гіпотетичною. Проблемою є навіть саме їх виокремлення, що значно ускладнює дослідження. Ті надписи, які вдалось на даний момент прочитати, складають лише частину комплексу. Значна частина латинських надписів перекрита нашаруваннями пізніших кириличних графіті або виконана тонким гострим предметом, що робить їх ледь помітними.

Майже всі латинські надписи в апсиді «хрещальні» розміщені на висоті 40–120 см від сучасної підлоги; переважна більшість – близько верхньої означеної межі. На даний момент вдалось виокремити 15 латинських графіті, які у картограмі надписів Успенського собору автором були відзначені під №№ 37–52 (Додаток А, рис. 2, 3, 4, 5). Наразі, подальший їх розгляд доцільно здійснити відповідно до цієї нумерації.

Графіті № 37 збереглося на північній стіні апсиди та є одним із найбільших (Додаток А, рис. 132). Його можна тлумачити як **(H) C Hl(e)bovsky**. Досить імовірно, це польське прізвище з ініціалами **H. C. Hlebosky**, що могло звучати як Хлебовський або Глебовський.

Ще два графіті (№№ 38 та 39) розміщені в центрі апсиди під фрескою Оранти. Фреска тут має значні пошкодження, є скупчення пізніших кириличних надписів, що ускладнює виділення латинських літер та робить їх визначення гіпотетичним.

Графіті № 38 добре прорізане, графеми достатньо великі (Додаток А, рис. 133). У ньому можна виділити два рядки: 1) **(J)ER(Z)Y** 2) **An(n)o 16(4)3**. Початок першого рядка дещо стертий; записане слово можна тлумачити як польське ім'я **Jerzy (Ежи)**. Другий рядок містить дату, чому відповідає формула **Anno**, яка є вживаним скороченням від **Anno Domini** – у рік Божий.

Перші дві цифри дати читаються досить чітко, однак третя має пошкодження. Втім, враховуючи час перебування Чернігова у складі Речі Посполитої (1618–1648 pp.), найбільш вірогідно, що це була дата **1643**.

Ще один надпис № 39 розміщений дещо нижче за попередні (Додаток А, рис. 134). У ньому також два рядки, однак через погану збереженість виділити їх можна лише приблизно. Не виключено, що це – залишки двох окремих надписів: 1) **164(4)** 2) **AN(o)64(8)ZI(A)NAG**. У першому рядку досить впевнено можна виділити дату – 1644. Другий рядок розпочинається з літер **AN**, що може бути частиною вже згаданої скороченої формули **Anno**.

Ще сім надписів (№№ 40–43; №№ 50–52) розміщені на південній стіні апсиди. Графіті № 40 пошкоджене тріщинами в тиньку (Додаток А, рис. 135). Воно складається з трьох рядків: 1) **Henrich Swy(c)**. 2) **ANNO** 3) **16 46**.

Загальна схожість написання, однаково глибоке прорізання знаків та компактне розміщення дозволяють розглядати їх як цільне графіті. Слід відзначити, що під його третім рядком були зафіксовані інші, тонше прорізані, латинські графеми, які можуть бути більш ранніми. На жаль, через ушкодження визначити ці більш ранні графеми неможливо.

Графіті № 40 можна тлумачити як ім'я Генріх з прізвищем, що не збереглось, та датою – 1646 р. Зважаючи на те, що ім'я Генріх не є поширеним у Центрально-Східній Європі в XVII ст., є підстава припустити, що його власник міг бути вихідцем із Західної Європи. Оскільки відомо, що тодішня Річ Посполита активно залучала німецьких найманців, це досить ймовірно. Таким чином, наприклад, інтерпретуються окремі західноєвропейські імена, виявлені серед надписів-графіті кінця XVI ст. у Спасо-Преображенському соборі в Полоцьку [152].

Графіті № 41 розміщене трохи нижче за надпис № 40. Воно збереглося значно гірше за нього (Додаток А, рис. 136). Тут можна виділити два рядки та досить приблизно декілька літер з датою: 1) **(S)OW..4N....N(O)W** 2) **4(0) 164(7)**. Припустимо, це був пам'ятний запис. Тоді перший рядок є ім'ям його автора.

Графіті №№ 42–43 розміщені вище за попередні, на рівні людського зросту. При тому № 42 представлено лише одним рядком, перебивається тріщинами і частково затерте (Додаток А, рис. 137). Його можна тлумачити як **.(N).(i)ko(I).i St(e)mpko(r/v)(n)(o)k...A**. Закінчення надпису пошкоджене, однак рядок виглядає більш-менш повним.

Враховуючи спотворення початкових літер, перше слово умовно визначається як **Nikolai** (Миколай). Початок другого слова читається досить чітко – **St(e)mpko**, однак визначити його закінчення проблематично. Можна запропонувати два варіанти: 1) **St(e)mpkovsky** 2) **St(e)mpkov**. Останні літери могли бути фрагментом слова чи скорочення.

Варто зауважити, що в Успенському соборі переважна більшість латинських надписів має характер саме пам'ятних записів, у той час як кириличні цього ж періоду зазвичай є поминальними. Але це лише загальне спостереження, яке може бути обумовлено станом збереженості графіті у соборі.

Латинський надпис № 43 в апсиді також є пам'ятним. Він розміщений вище за № 42, складається з одного рядка і читається досить чітко, хоча в деяких місцях є затертим: **.ny.(1)628 WALENTI B...IELEWICZ** (Додаток А, рис. 138). Якщо дата та ім'я не потребують особливих тлумачень, то для прізвища можливо кілька варіацій: 1) **Biergielewicz** 2) **Bergielewicz**. Найбільш можливим видається варіант **Bergielewicz**, тоді ім'я та прізвище будуть звучати як Валентій Бергелевич.

Вдалось відшукати відомості щодо людини, яка мала таке ім'я. Валентій Бергелевич згадується у королівському привілеї від 13 грудня 1633 р., вміщеному в Метриці Коронній [30]. Це лановий козак, що володів 12 волоками на пустощах Велика і Мала Весь під Черніговом. По суті, це ленний землевласник.

Явища ланового козацтва на території Чернігівського воєводства досить добре висвітлене у науковій літературі. Фактично це була одна з форм ленного землеволодіння. Мова йде про землеволодіння товаришів козацьких хоругв, осаджених на землі біля Чернігова, Новгород-Сіверського та Ніжина [158, с. 4]. Осадження таких хоругв навколо Чернігова розпочалося у березні – квітні 1625 р. Пам'ятний запис в Успенському соборі міг бути залишений Валентієм Бергелевичем на відзнаку отримання їм земель чи привілею. Судячи зі змісту надпису, він не був подякою і не ніс релігійного змісту.

Є також дані щодо іншого Бергелевича – Яна. Це міг бути син Валентія. У 1667 р. за рішенням сеймика Чернігівського воєводства, що відбувся у Володимирі, Ян Бергелевич був призначений одним з трьох комісарів, які мали

поділити гроші, виділені московською стороною для компенсації шляхті втрати земельних володінь на Чернігівщині; на тоді він вже був чернігівським городничим. Ян був присутній і на сеймику воєводства у Володимирі 7 січня 1671 р. Відомо також, що у 1673 р. Ян Бергелевич сплатив поголівне як чернігівський городничих [296, с. 181]. Укладачі покажчика чернігівських урядників вважають, що Ян фіксується на посаді чернігівського городничого між 21 квітня 1667 р. та 29 травня 1688 р. [84, с. 158].

Слід наголосити на тому, що судячи за вказаною у надписі датою, розглянуте графіті може бути найбільш раннім поміж інших відомих латинських графіті Чернігова (у всіх інших випадках відзначено пізніші дати). Таким чином, є підстави припустити, що надписи латиною поширюються в місті тільки через десять років після його включення до складу Речі Посполитої. Можливо, їх поява пов'язана зі змінами конфесійної приналежності храмів міста, у тому числі – Успенського собору, що відбулася близько 1626 р.

Як відомо, 23 березня 1626 р. було відновлено Чернігівську архімандрію, що надавалася прихильнику унії Кирилові Ставровецькому [157, с. 71]. Її фактичним центром став Єлецький монастир. Досить імовірно, що латинські графіті в Успенському соборі з'являються тільки після передачі монастиря унійній церкві. Чи створені ці графіті власне поляками, питання дискусійне, оскільки місцеве населення також могло використовувати в цей час латиницю. Враховуючи приналежність Успенського собору до унії, серед відвідувачів могли бути як їх місцеві представники, так вихідці з Білорусі чи Волині.

Слід також згадати, що саме Кирило Ставровецький розпочав відбудову Успенського собору після значних руйнувань, спричинених військовими діями початку XVII ст. Однак реалізувати свій задум, судячи з усього, йому не вдалось через нестачу коштів, мізерну підтримку унії як місцевим населенням, так і польською владою. Фактично одразу після смерті Кирила Ставровецького у 1647 р. унійна церква в Чернігові занепала [157, с. 192].

Графіті №№ 50–52 також розміщені на південній стіні апсиди, поверх фрескового зображення апостолів. Ці надписи тонко прорізані в тиньку та

виконані у скорописному стилі, що зумовило проблематичність їх наступного виділення та інтерпретації. Окрему увагу привертає розміщення графіті №№ 50–51 на досить значній висоті над підлогою, порівняно з іншими надписами в апсиді (Додаток А, рис. 3, 4, 5).

Через значну пошкодженість та відсутність дати обидва ці графіті є малоінформативними.

Графіті № 50 є, ймовірно, записом в два рядки. На жаль, через тріщину в першому рядку та втрату тиньку у другому, воно прочитується погано (Додаток А, рис. 139). Можна лише припустити, що це запис двох імен з прізвищами:

1) **Ка.(n).sky B.(H)al.to(v)sky I(a)n(n)Ky(i) 2) K(a)..st..ky H...lk...**

Звертає на себе увагу ім'я у першому рядку, яке можна прочитати як Іоанникій Галятовський. Однак його ім'я латиною писалося дещо інакше – **Joanicium Galatowski** [288, с. 55]. Але повністю виключити зв'язок цього надпису з відомим архімандритом Єлецького монастиря не варто. Графіті могло бути створено, наприклад, одним з його не дуже обізнаних у правописі прихильників (ченцем монастиря, прочанином тощо). Звертає на себе увагу те, що ім'я нанесене безпосередньо на зображення одного з апостолів, розміщених поруч з фігурою Богоматері. Це може бути своєрідна алюзія, натяк на заслугу автора творів, присвячених чудесам Богородиці.

Графіті № 51 знаходиться дещо нижче за попереднє. Воно складається, судячи з усього, з 6 рядків, рівномірно віддалених один від одного (Додаток А, рис. 140). Оскільки інші латинські графіті Успенського собору, які складаються з багатьох рядків, є переважно своєрідними списками імен та прізвищ, можна припустити такий самий зміст надпису і у даному випадку. Можна також прочитати фрагменти зазначених імен, судячи з усього – переважно польських:

1) **(M)ikolai ..sko(w)sky. 2) Ja(n)... ...(w)olsky 3) Sk... ...ky**

4) **...a...B... 5) Ma(c)e.y ...ol...k(y) 6) Marek (P)at.s(h)..ky.**

Графіті № 52 розміщено дещо вище за графіті № 43 (Додаток А, рис. 3, 4, 5). Це запис імені та прізвища в один рядок, виконаний у скорописній манері з подвоєнням ліній, що у даному випадку, ймовірно, було зроблено з метою

декоративного оформлення надпису чи для того, щоб виділити його серед інших. Графіті можна прочитати як **Jan S(a)(d)o(v)sky** (Додаток А, рис. 141).

Наступним буде розглянутий багаторядковий надпис, № 44 по загальній нумерації, що був зафіксований на південній стіні нартексу Успенського собору (Додаток А, рис. 142). Цей надпис знаходиться на значній висоті, близько 3,5 м від сучасної підлоги, і складається з 10 рядків: 1) **Anno.K(j)** 2) **1647** 3) **Michal(z)..** 4) **Sokolo(m)sky** 5) **Alexander** 6) **K(o)narzenisky** 7) **(V).alenti** 8) **(P)rzym.noi..(n)dz** 9) **(S/T)a(l)una(t)ko** 10) **(w)ovi..**

Усі рядки нанесені по краю фрескового розпису стовпцем. Вони лише у деяких місцях заходять на нього; останні три рядки затерті. У цілому вони складають перелік імен та прізвищ під датою **Anno 1647**.

Судячи з усього, імена у цьому переліку належали одній групі осіб. Припустимо також, що цей «список» міг бути трохи ширшим. Про це свідчать затерті фрагменти літер з його правого боку, на фресковому розписі.

Оскільки більшість латинських надписів в Успенському соборі мають таку структуру: ім'я та прізвище, чи ініціали та прізвище, логічно припустити таку ж структуру надпису і в даному випадку. Однак через втрати частини тексту співвідношення конкретних імен та прізвищ можна визначити досить умовно.

Щодо причини створення даного переліку імен, саме в указаний рік можна висловити кілька припущень. Перше, надпис може бути пов'язаний зі смертю Кирила Ставровецького у 1647 р. Це міг бути список осіб, якимсь чином причетних до даної події.

Друге припущення – «список» пов'язаний з одним із перших відзначених у ньому прізвищ – Соколовський. Прізвище Олександра Соколовського, католицького єпископа київської дієцезії, досить часто згадується у контексті справ Чернігівського воєводства [157, с. 191]. Відомо, що з 1637 р. він брав участь в королівській граничній комісії по встановленню путивльської ділянки кордону.

Остаточне розмежування цієї ділянки припадає на липень 1647 р. [157, с. 203]. З 1636 р. у згадках про королівську граничну комісію фігурує також брацлавський каштелян Габріель на прізвище Стемпковський.

Таке прізвище було відзначене і серед надписів Успенського собору. Однак впевнено пов'язати «список» з діяльністю комісії неможливо: судячи з позиції прізвища Соколовський у «списку», воно відноситься до відзначеного у попередньому (3-му) рядку надпису імені Міхал, а не до наступного (5-го) рядку з іменем імені Олександр. Окрім того, інші згадані в графіті прізвища не зустрічаються серед переліку причетних до діяльності комісії осіб.

Ще одна група графіті зафіксована на фресковому фрагменті західної стіни нартексу. Відповідно до картограми графіті, ці надписи належать до групи № 6. Переважну більшість у ній складають кириличні надписи, але є і п'ять латинських.

Графіті № 45 знаходиться по центру групи. Воно складається з 6 досить чітких літер. Їх можна прочитати як: **SOLTA(N)** (Додаток А, рис. 143). При цьому лише остання літера **N** має пошкодження, що робить її визначення відносним.

Надпис, скоріше за все, є шляхетським прізвищем Солтан. Це прізвище досить часто фігурує в пов'язаних з Чернігово-Сіверщиною документах першої половини XVII ст., у тому числі – у зв'язку з Єлецьким монастирем. Так, наприклад, є згадки, що у 1626 р. село Виблі (нині – Куликівського району Чернігівської обл.), належало Василю та Павлу Солтанам [167, с. 304]. Однак у 1635 р. власником села записаний Чернігівський Єлецький монастир. Це дозволяє припустити передачу майнових прав від власників монастирю, та, відповідно, їх зв'язок з обителлю.

Є також згадка про Миколу Солтана серед земських урядників Чернігівського воєводства (1621–1648 рр.) [157, с. 416]. Відомо, що він походив з Київського воєводства, брав участь у регіональних воєнних експедиціях та був чернігівським писарем з 21 березня 1633 р. по 1648 р. Відомий також ряд уточнюючих деталей з його біографії, оснований на окремих джерелах: за віросповіданням – православний; перебував під протекцією Владислава IV та Адама Киселя; жовнір, учасник московських експедицій 1609–1618 рр. у складі хоругв каштелянів – віленського Миколая Глебовича і смоленського Бакера Стравінського [31; 85, с. 68; 157, с. 416].

Миколі Солтану належали значні земельні володіння на Чернігівщині та Київщині. Так, 26 червня 1630 р., він отримав села Кавенки, Салигино і Дробишів у Новгород-Сіверському повіті, а 2 лютого 1633 р. – містечко Дівиця під «правом доживотним». У Київському воєводстві він володів разом з Олександром і Самуелем Солтанами селом Ноздриш. У 1638 р. Сейм призначив Миколу Солтана одним з комісарів для визначення меж між королівськими і шляхетськими маєтностями. Ймовірно, сином Миколи був Ієронім Владислав Солтан, стародубський підкоморій, який у 1667 р. отримав від московського уряду компенсацію за втрачені володіння на Чернігівщині [31; 85, с. 68; 157, с. 416].

Досить вірогідно, що графіті в Успенському соборі міг залишити саме Микола Солтан, пов'язаний з містом не лише правом на земельні володіння, але й призначенням Сейму. Враховуючи, що Єлецький монастир певний час був центром архімандрії, можливо, що Солтан у якості писаря міг відвідувати храм як у справах, так і як звичайний мирянин.

Наступні три графіті (№№ 46-48) розміщені в центрі групи (Додаток А, рис. 144). Вони накладаються на великий кириличний надпис та, у порівнянні з іншими графіті собору, слабше прорізані.

Гіпотетично згадані графіті можна визначити як запис імен: **EWH(E)NI(A)//W(O)N(Y)A //(?)SVOYK(O)**. Це могли бути як скорочення від повних імен, так і прізвиська. За аналогією з іншими латинськими надписами Успенського собору, їх можна віднести до першої половини XVII ст.

Останнє латинське графіті (№ 49) у цій групі розміщено в нижній частині збереженої ділянки фрескового розпису. Воно починається фрагментами квадратних дужок, має декілька збережених літер та затерті цифри: **\SC(A).1(6)4(0).IS** (Додаток А, рис. 145). Зліва від нього простежуються залишки літер, які б могли бути його початком. Інтерпретувати дане графіті можна як латинський запис з датою та аббревіатурою імені автора: **(ANNO) \SC(A) 1640 IS**.

Загальна кількість та концентрація латинських надписів в Успенському соборі свідчить про його активне відвідування за часів перебування в унії. Водночас через брак джерел достеменно невідомо, у якому стані на той час був

храм, та чи можна було у ньому вести богослужіння. Існуючі з цього приводу думки дуже різняться. Більшість авторів, посилаючись на свідчення Іоаннікія Галятовського, вважає, що у 1610 р., під час загарбання Чернігова київським підкоморним С. Горностаєм, Успенський собор був спалений, внаслідок чого обвалилися склепіння та центральна баня (за Галятовським: «Верхи мурованные и по боках упали, настаток великий верх»), а відновили його лише у 70-х рр. XVII ст. [252, с. 263]. Утім, на думку Н.М. Яковенко, картина руйнування собору, скоріш за все, була Галятовським перебільшена [288, с. 49–50]. Можна згадати, що, згідно висновкам І.В. Моргілевського (досліджував архітектуру храму в 1923 р.), під час використання Успенського собору унійною общиною, в «хрещальні» був відновлений вітвар та встановлена мармурова купель [201, с. 197–204].

Розташування графіті на значній висоті, доступній лише з риштування, може бути свідченням ремонту собору у час входження Чернігова до складу Речі Посполитої, скоріш за все – за архімандрита Кирила Ставровецького (1626–1647 рр.). Мова йде про те, що для написання графіті на значній висоті їх автори могли скористатись риштуванням, встановленим для ремонту. Менш вірогідним здається існування в цей час у нартексі куп будівельного сміття, які дозволили б дістатися до підвищених ділянок стін. Принаймні, це суперечить вже згаданим спостереженням І.В. Моргілевського.

Цікавим є також факт скупчення латинських надписів у апсиді «хрещальні», які, судячи з усього, вказують на її особливе сприйняття відвідувачами. Можливо, це пов'язане із фресковим зображенням Богоматері Оранти, що вміщене на поверхні апсиди. Про традицію вшанування цього образу в Чернігові в першій половині XVII ст. може свідчити шосте з чудес Богородиці, змальоване Іоаннікієм Галятовським у творі «Скарбница потребная». Мова тут іде про події, що відбулися після розорення Успенського собору в 1610 р. [252, с. 267–269].

У цілому пам'ятки латинської епіграфіки Чернігова складають досить розрізнений комплекс. Знов слід підкреслити, що всі вони належать до ранньомодерної доби (XVII ст.). У окремих випадках можна зробити припущення

щодо авторства надписів і спробувати відтворити контекст і причини їх нанесення.

Узагальнюючи сказане, варто наголосити на особливому значенні комплексу надписів з Успенського собору Єлецького монастиря. Він розширює джерельну базу до вивчення періоду перебування Чернігова у складі Речі Посполитої. У попередньому розділі дослідження вже були розглянуті кириличні графіті із собору, також створені у XVII ст. Їх співіснування із синхронними надписами латиницею свідчить, безперечно, про одночасне використання населенням регіону двох систем писемності у повсякденному житті. При цьому, враховуючи певні персоналії, графіті латиницею залишали як поляки, так і русини (жителі Південної Русі).

Стикаючись з некириличними графіті X–XVII ст., дослідники найчастіше намагаються пов'язати їх з іноземними впливами або присутністю іноземців.

У Чернігові такі графіті з'являються з X ст. Це так звані руноподібні (псевдорунічні) графіті, зовні подібні до графем писемності тюрків та скандинавів («читабельні» руни у місті досі не зафіксовані). При цьому впродовж всього періоду існування Давньої Русі простежується паралельне побутування кириличних графіті, псевдорунічних знаків та символів, що говорить про укорінення останніх в місцевій культурі.

Вивчення знахідок із територіально найближчих до Чернігова поселень (Виповзів, Шестовиця), а також інших центрів Давньої Русі, дозволяє засвідчити, що руноподібні знаки, подібні до чернігівських, були широкоживаним як в регіоні навколо Чернігова, так і на інших територіях. Основну масу предметів з такими знаками складали кістяні вироби (гребені, астрагали) та пірофілітові пряслиця. Через графічну подібність до обох відомих рунічних систем письма (тюркської та скандинавської) однозначно встановити походження та символіку цих знаків малоймовірно. Скоріше за все, вони відігравали роль маркувальних і водночас сакральних.

Можна припустити, що сакральні символи побутували лише на достатньо ранньому етапі та поступово втрачали своє значення. У реаліях середньовічної

Русі сакральні символи могли втрачати своє значення під впливом християнізації, що й призвело до їх перетворення у маркувальні. Тобто, можна припустити існування достатньо усталеної системи знаків-символів, поширеної на території Чернігова у X–XIII ст. Визначити, чи була ця система на початковому етапі власне писемністю, чи складалась із сакральних символів різного походження, неможливо, оскільки у більшості випадків ми маємо справу з поодинокими символами.

Складно також однозначно визначити походження кожного окремо взятого знаку, враховуючи численні аналогії серед старожитностей різних неслов'янських культур Європи.

Традиція використання подібних графіті, ймовірно, починає згасати після загибелі Давньоруської держави. Останніми свідченнями їх використання є рідкісні знахідки предметів, які датуються кінцем XIII ст. Це могло бути наслідком світоглядних змін, через які виходять з ужитку нехристиянські символи. Можливо також, що подібні знаки трансформуються у виключно маркувальні, втрачаючи початковий сакральний зміст. Подібну ситуацію можна спостерігати на прикладі так званих «хаузмарок» у Новгороді Великому, де графічно подібні символи були виключно знаками власності. Прикладом такої трансформації можуть бути також бортні знамена з Путивльського та Рильського повітів, що датуються кінцем XVI ст. – 20-ми роками XVII ст. Серед них присутній ряд знаків, ідентичних руноподібним графіті давньоруського часу, що дозволяє допустити їх зв'язок з місцевою архаїчною символікою.

Наявність латинських та грецьких надписів X–XIII ст. для Давньої Русі не є винятковим явищем. У випадку Чернігова відомі писемні свідчення, які дозволяють припустити наявність носіїв латинської та грецької писемності принаймні серед представників місцевої соціальної верхівки та чернецтва. Однак на сьогодні у місті відомі лише окремі знахідки середньовічних графіті грецькою та жодного – латиницею. При цьому усі грецькі графіті були виявлені на предметах імпорту. Безумовно, не можна виключити, що їх авторами були місцеві купці, пов'язані з візантійською торгівлею. Водночас такі графіті могли зробити і

самі візантійці, як безпосередньо під час виробництва, так і у процесі транспортування предметів імпорту на територію Русі.

Для першої половини – середині XVII ст. (після 1620 р.) фіксуються численні надписи латиницею. Латинські графіті переважно мали характер пам'ятних записів: «ім'я + прізвище + дата». Усі ці дати співпадають з періодом перебування Чернігова у складі Речі Посполитої (1618–1648 рр.). По своїй суті це – латинські графіті, проте у лінгвістичному аспекті вони відображають скоріше польську або руську мову XVII ст. Це співпадає і з тим, що з ідентифікованих авторів переважна більшість була представниками шляхти, які у цей час перебували в Чернігові. Як суто латинські можна трактувати тільки латиномовні вирази, характерні для тодішнього діловодства, як, наприклад, вираз **Anno Domini** («у рік божий»), що часто передує записам дати.

З писемних джерел відомо, що храми, в яких були зафіксовані латинські графіті, натоді належали католицькій чи унійній церквам (Борисоглібський та Успенський собори). Відомо, що Успенський собор Єлецького монастиря був фактичним центром унійної єпархії. Саме в ньому зафіксована найбільша кількість латинських надписів, у тому числі датованих. Дати в надписах відповідають часу від надбання його унійною церквою (1620-ті рр.) до втрати (найбільш пізні графіті датоване 1647 р.). Окремих авторів надписів вдалось ідентифікувати за архівними матеріалами – Баргілевич, Солтан, Хлебовський. У цілому ж пам'ятки латинської епіграфіки Чернігова складають досить розрізнений комплекс. Слід підкреслити, що всі вони належать до ранньомодерної доби (XVII ст.).

ВИСНОВКИ

Графіті Чернігова Х–XVII ст. є відображенням складних історико-культурних процесів та змін у соціокультурному просторі міста. Основну частину їх комплексу складають кириличні графіті, пов'язані з християнізацією населення у процесі включення регіону до складу Давньоруської держави. Крім того, на території Чернігова були виявлені зовні подібні до рун знаки та символи, пам'ятки грецької та латинської писемності, поява яких обумовлена різночасовими іноземними контактами і впливами.

Епіграфічні пам'ятки можна вважати окремою категорією історичних джерел, знання про які базуються на результатах натурних досліджень рухомих та нерухомих об'єктів, що мають графіті. Тобто, у ході їх вивчення у якості речових джерел виступають: 1) предмети з графіті; 2) поверхні стін та архітектурні деталі давніх монументальних пам'яток, а також первинні поверхні стін печерних комплексів, що зберегли графіті. У якості зображальних джерел використовуються фотографії та замальовки тих епіграфічних пам'яток, які на сьогодні втрачені. Такі зображення містять наукові археологічні та реставраційні звіти, публікації тощо. Писемні джерела представлені, перш за все, самими надписами, а також текстовою частиною наукових звітів, записами та публікаціями дослідників, у яких поданий опис графіті.

Кількість відомих графіті для кожного окремо взятого періоду в історії міста відмінне. Це залежить від багатьох чинників: збереження монументальних пам'яток та їх фрескових розписів, ступеня археологічної дослідженості тих чи інших періодів в історію міста тощо. Крім того, значення має специфіка окремих категорій надписів, які побутують в обмежені хронологічні періоди. Це, наприклад, кириличні записи формули *«Представився раб божий»*, типові для XII–XIII ст. та не представлені пізнішими зразками.

Аналіз історіографії дозволяє стверджувати, що епіграфічні пам'ятки Х–XVII ст. з території Чернігова потрапляли в поле зору науковців спорадично.

Фіксація надписів здійснювалась принагідно, лише у загальному контексті археологічних та архітектурних досліджень. Лише наприкінці ХХ ст. з'явилась низка тематичних публікацій, присвячених епіграфічним пам'яткам міста. Втім, до сьогодні ця тенденція не отримала подальшого розвитку.

Комплексний аналіз графіті Чернігова дозволяє зробити ряд висновків щодо специфіки, побутування та характеру графіті Х–ХVII ст. Можна відзначити кілька якісно відмінних етапів у розвитку місцевої епіграфіки.

Кириличні надписи в місцевій епіграфіці з'являються у ХІ ст. та на початку є вкрай рідкісними. Водночас у цей час поширені графіті у вигляді різноманітних знаків та символів. Серед них переважають так звані руноподібні, які з'являються ще з Х ст, та, ймовірно, є рефлексією рунічної писемності тюрків та скандинавів. Паралельне побутування кириличних графіті та псевдорунічних знаків і символів фіксується впродовж усього періоду існування Давньої Русі, що говорить про укорінення останніх у місцевій культурі.

Грецька та латинська писемність у цей період на території Чернігова практично не зустрічається. Окремі винятки становлять предмети імпорту, надписи на яких, скоріше за все, були зроблені ще на місці їх виробництва. Характер самих надписів підтверджує це припущення – більшість з них відображають призначення, об'єм тари або є клеймами.

У ХII–ХIII ст. використання кириличного письма набуває масового характеру. Це підтверджують численні знахідки кириличних надписів на різноманітних предметах побуту, що належали представникам різних соціальних верств населення міста. Зростає також кількість графіті у храмових спорудах. В останньому випадку вони мали переважно зміст релігійного характеру. Це молитовні або поминальні записи. Значно рідше фіксуються пам'ятні надписи, що повідомляли про певні події.

Переважно сакральний зміст кириличних графіті Чернігова обумовлений тим, що розповсюдження кирилиці було безпосередньо пов'язане з поширенням християнської віри та церковного обряду. Водночас графіті з іменами на

предметах побуту (переважно – знаки власності) вказують на поступову десакралізацію цієї системи письма та використання її в утилітарних цілях.

У XIV–XV ст. кількість кириличних надписів зменшується, що обумовлено соціокультурними змінами в часи після монгольської навали. Натоді виходять із вжитку руноподібні графіті та інші нехристиянські символи. Найбільш пізні з них належать до кінця XIII ст., хоча аналоги у пізнішій регіональній символіці дозволяють припустити укорінення деяких знаків у місцевій традиції.

Наприкінці XV – на початку XVI ст. з'являються перші датовані графіті, які зафіксовані у складі епіграфічного комплексу Успенського собору Єлецького монастиря. Однак навряд чи сфера їх поширення була настільки вузькою.

Можна припустити, що вони були наявні в інших храмових спорудах, але не дійшли до сьогодення. Водночас відсутність надписів XV – початку XVI ст. на рухомих предметах можна пояснити як загальним занепадом Чернігова в цей період, так і незначною кількістю тогочасних артефактів, які дійшли до нашого часу.

У XVI – на початку XVII ст. починають з'являтися перші пам'ятні графіті за формулою «*тут був + ім'я*» та зберігається традиція поминальних надписів. При цьому зміни в записах дат та поява нового типу пам'ятних записів свідчать про певні зрушення у світогляді та культурі місцевого населення.

У першій половині XVII ст. датовані кириличні графіті зникають, натомість фіксуються численні надписи латиницею. Їх поширення співпадає з періодом перебування Чернігова у складі Речі Посполитої (1618–1648 рр.). Практично всі латинські графіті мають характер пам'ятних записів: «*ім'я + прізвище + дата*». Безумовно, не можна повністю виключати, що окремі кириличні графіті створювались і в цей час, однак на сьогодні вичленити їх у загальному масиві ранньомодерних надписів не вдалося.

Численні кириличні надписи відомі для другої половини XVII ст. На відміну від більш раннього часу, характер цих графіті переважно світський – записи імен та прізвищ. Лише декілька можуть бути визначені як поминальні.

Це, звісно, не свідчить про повну відсутність сакрального змісту у надписах. Так, фіксуються молитовні записи з формулами «*Спаси Господи*» або «*Раб божий*». Таким чином, на підставі аналізу графіті можна простежити головні етапи розвитку писемності в Чернігові, а також політичні, суспільні та світоглядні зміни, які відбувалися у соціокультурному просторі в досліджуваній період.

Перспективи подальших досліджень графіті Чернігова X–XVII ст. можна визначити наступним чином: створення корпусу графіті Чернігівської області; виокремлення палеографічних особливостей надписів XVII ст. на основі подальшої фіксації датованих графіті і створення відповідних палеографічних таблиць; проведення детального порівняльного аналізу місцевої епіграфіки та епіграфіки інших регіонів Європи, у тому числі Польщі, Болгарії, Сербії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ДЖЕРЕЛА

1.1. Архівні джерела

Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», м. Київ

1. НАДР 1718. Борисо-Глебский собор в г. Чернигове. Материалы обследования / Н. В. Холостенко. К., 1948.
2. НДФ 6102 / 1. Исследования Борисоглебского собора 1947–1948 гг. в гор. Чернигове. К., 1948.
3. НДФ 6102 / 3. До звіту про архітектурно-археологічні роботи по дослідженню Борисоглібського собору в м. Чернігові в 1948 рр. Переліки, фото руїн та знахідок. К., 1948.
4. НДФ 6103 / 1. Отчеты экспедиции 1950 года треста «Строймонумент» по исследованиям Борисоглебского собора в гор. Чернигове. К., 1951.
5. НДФ 6111. Висновок по реставрації Успенського собору Єлецького монастиря. К., 1949.
6. НДФ 6115. Наблюдения и исследования, проведенные в 1949–1954 гг. во время ремонтно-восстановительных работ по Успенскому собору Елецкого монастыря в г. Чернигове. К., 1955.
7. НДФ 6116 / 1. Кельи Елецкого монастыря в г. Чернигове. Материалы проектного задания. Шурфы. М., 1954-1955.
8. НДФ 6116 / 2. Кельи Елецкого монастыря в Чернигове. Отчеты о произведенных в 1953–1954 гг. 20-ти шурфах. М., 1955.

Науковий архів Інституту археології НАН України

9. Фонд експедицій. 1951/10. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция Института археологии АН УССР 1953г. К., 1951.

10. Фонд експедицій. 1981 / 37. Коваленко В.П. Отчет о раскопках собора XII в., в Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1981г., 58с., 122 табл., польова документація.
11. Фонд експедицій. 1983 / 140. Шекун А. В. Отчет об археологических исследования на Черниговщине в 1983 г. Чернигов, 1986.
12. Фонд експедицій. 1984 / 153. Шекун А.В. Отчет о раскопках на древнерусском поселении Лесковое I у с. М. Листвен Репкинского района Черниговской области в 1981 г. Чернигов, 1984.
13. Фонд експедицій 1986 / 168. Коваленко В.П. Отчет об археологических исследованиях на Черниговском детинце в 1984-1987 гг. Т.V. Исследования церкви-усыпальницы XI в. в 1985–1986 гг. Чернигов, 1986.
14. Фонд експедицій. 1988 / 226. Коваленко В.П. Казаков А.Л. Исследования Детинца древнего Чернигова в 1984–1986 гг. Работы на раскопе IV (1985 г.). Чернигов, 1988. Т. III. Чернигов, 1985.
15. Фонд експедицій. 1991 / 214. Карнабед А.А. Отчет об архитектурно-археологических охранных исследованиях на территории Елецкого монастыря XI-XVIII вв. и охранных наблюдениях на территории детинца XI-XII вв. в г. Чернигове в 1990. Чернигов, 1991.
16. Фонд експедицій. 2003 / 227. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському Чернігівській області у 2003 р. Чернігів-Київ, 2003.
17. Фонд експедицій. 2006 / 264. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2005 р. (вул. Горького 6-А, “Вал”). Т. 2. Чернігів-Київ., 2006.

**Архів Українського державного науково-дослідного та проектного
інституту “УкрНДПроктреставрація”**

18. № 631. Холостенко Н. В. Отчёт об исследованиях 1968–69 гг. внутри Спасо-Преображенского собора в Чернигове. К., 1970.

**Архів Чернігівського обласного історичного музею імені
В.В.Тарновського**

19. Инв. № Ал-1941. «Руно орошенное, Пречистая и преблагославенная Дева Мария» (Чернигов, 1697).

**Архів національного архітектурно-історичного заповідника
«Чернігів стародавній»**

20. КП-630. ДФ-453. Отчет экспедиции спелео-археологической секции, проводившей противоаварийные работы и археологические исследования Антониевых пещер в Чернигове в период с марта 1972 г. по март 1973 г. Чернигов, 1973.

21. КП-1193 / 10. ДФ-1010. Борисоглебский собор в Чернигове. Памятник архитектуры XII в. Техно-рабочий проект восстановления и реставрации здания / Управл. по делам архитект. СМ УССР. Науч.-исследов. и проект. Сектор Республ. научн.-реставрац. мастерских, нач. Говденко Г. И., автор проекта Холостенко Н. В. и др. К., 1952.

22. КП-500 / 1. ДФ-432. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1976 года на территории охранной зоны и зоны регулирования застройки в г. Чернигове. Чернигов, 1976.

23. КП-308 / 1. ДФ-1. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1973 года на территории охранной зоны черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в гор. Чернигове. Руководитель работ Карнабед А. А. Чернигов, 1974.

24. КП-308 / 4. ДФ-4. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1974 года на территории охранной зоны и зоны регулирования застройки черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника. Руководитель работ Карнабед А.А. Чернигов, 1975.

25. КП-498 / 1. ДФ-426. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1975 года на территории охранной заповедной зоны памятников архитектуры г. Чернигова. Руководитель работ Карнабед А.А. Чернигов, 1976.

26. КН-1654. ДФ-1043. Руденок В. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Троицкого Ильинского монастыря в г. Чернигове в 2000 г. Чернигов, 2001.

27. Дф-1768 / 5 Отчет по реставрации настенных фресковых росписей XII в. в юго-западной части нартекса Успенского собора Елецкого монастыря в г. Чернигове. К., 1991.

28. Ддф 1568 / 3. Казаков А.Л., Гребень П.Н. Отчет об охранных археологических работах на черниговском посаде в 1987 году (СШ №1). Том III. Чернигов, 1987.

29. Ддф 1568 / 4. Казаков А.Л., Гребень П.Н. Отчет об охранных археологических работах на черниговском посаде в 1987 году (СШ №1). Том IV. Чернигов, 1987.

Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie

30. Metryka Koronna. Sygn. 180. K. 245. 245v.

31. Riksarkivet, Skokloster E[nskilda] 8636. f. 246. 246 v.

1.2 Речові джерела

Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського

32. Фрагмент кераміки. Арх–1960. Чернігів, 1953.

33. Фрагмент кераміки. Арх–815. Чернігів, Вал, 1985.

34. Фрагмент кераміки. ЧОІМ Варх 133. Ліскове, 1980.

35. Фрагмент кераміки. ЧОІМ Варх 134. Ліскове, 1980.

36. Фрагмент кераміки. ЧОІМ Варх 132. Ліскове, 1980.

37. Пряслице. Арх–602. Ліскове, 1998.

38. Астрагал. Арх–1035. Шестовиця, 2000.

39. Астрагал. Арх–1574. Виповзів, 2010.

40. Астрагал. Арх–1036. Шестовиця, 2000.

41. Астрагал. Арх–1839. Шестовиця, 2009.

42. Астрагал. Арх–1677. Шестовиця, 2009.

43. Трубчата кістка. Арх–1092. Шестовиця, 1999.
44. Фрагмент кераміки. Варх-106. Чернігів, 1992.
45. Фрагмент кераміки. Варх–136. Ліскове.
46. Фрагмент кераміки. Варх–169. Ліскове.
47. Фрагмент кераміки. Варх–137. Ліскове.
48. Пряслице. Варх–16/8-41. Льговка.
49. Пряслице. Варх-16/8-52. Льговка.
50. Пряслице. Варх-16/8-38. Льговка.
51. Пряслице. Арх-1377. Шестовиця, 2005.
52. Пряслице. Арх-1847. Шестовиця, 2009.
53. Пряслице. Арх–493. Ліскове.

**Національний архітектурно історичний заповідник
«Чернігів Стародавній»**

54. Фрагмент кераміки. КН 1589, №115. Чернігів , 1995.
55. Астрагал. КН 1567 / 3. Чернігів, 1990-1991.
56. Астрагал. КН 1567 / 4. Чернігів, 1990-1991.
57. Кістяний гребінь. КН–1687. Чернігів, 2006.
58. Пряслице. КН 1692 , Чернігів, 2006.
59. Пряслице. КН 1144 / 11, Чернігів, 1989.
60. Пряслице. КН 1735, Седнів, 2007.
61. Пряслице. КН 1692, Чернігів, 2006.
62. Пряслице. КН 1689, Чернігів, 2006.
63. Пряслице. КН 1687. Чернігів, 2006.
64. Пряслице. КН 1687. Чернігів, 2006.
65. Пряслице. КН 1658. Чернігів, 2005.
66. Пряслице. КН 1468. Чернігів, 1988.
67. Пряслице. КН 734. Чернігів, 1985.
68. Пряслице. КН 1686. Чернігів, 2006.
69. Амфора. ДА № 17 473, Чернігів, 1997–1998.

70. Фрагмент амфори. КН 1168, № 297, Чернігів, 1993.
71. Фрагмент амфори. КН 1573, Чернігів, 1992.
72. Скринька-мощевик. КП 114, Чернігів, 1969.
73. Хрест, прикріплений до дошки гробу. КН 447 / 1, Чернігів, 1978.
74. КН 1262 Фрагменти фрескового розпису з розкопок Карнабеда А.А. в 1990 р. у Чернігові.
75. КН 1601 Фрагменти фрескового розпису з розкопок Руденка В.Я. в 2000 р. у Чернігові.
76. КН 585 Фрагменти фрескового розпису з розкопок Кузнєцова Г.О. в 1972-1973 рр. у Чернігові.
77. КН 386 Фрагменти фрескового розпису з розкопок Карнабеда А.А. в 1974 р. у Чернігові.
78. КН 386 Фрагменти фрескового розпису з розкопок Карнабеда А.А. в 1976 р. у Чернігові.
79. Кістяний виріб, КН 1688, Чернігів, 2006.

1.3. Оpubліковані джерела

80. Зизаній Лаврентій. Граматика Словенська / Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. К.: «Наукова думка», 1980. 55 с.
81. Летапісы і хронікі Вялікага Княства Літоускага (XV–XVII ст.) / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Філ. «Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы»; уклад., прадм. камент. В.А. Чамарыцкага. Мінск: Беларуская навука, 2015. 479 с.
82. Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Історіограф. твори. Полем. твори. Переклад. повісті. Поет. твори / Авт. вступ. ст. і ред. тому В.Л. Микитась. К.: Наукова думка, 1988. 600 с.
83. Історія українського правопису XVI–XX століття. Хрестоматія / за ред. Німчука В.В. К.: «Наукова думка», 2004. 570 с.
84. Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV – XVIII wieku. Spisy. / Oprac. E. Janas, W. Kłaszewski. Kornik, 2002.

85. Krawczuk W. Summariusz Metryki Koronnej. Księga wpisow podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628 – 1635. Krakow, 1999. T. I.

2. ЛІТЕРАТУРА

86. Абдулхакова Л. Р. Из истории русского деепричастия: учебное пособие для студентов филологического факультета. Казань, 2007. 64 с.

87. Авдеев А. Путь формулы «преставися раб Божий»: от поминальных граффити до эпитафий // Гістарычна-Археалагічны зборні. Мінск.: «Беларуская навука», 2015. Выпуск 30. С. 47–51.

88. Авдусин Д.А. Полевая археология СССР. Учеб. пособ. М.: Высш. школа, 1980. 335 с.

89. Аврутина А.С. Древнетюркские рунические памятники: Система письма и фонологическая реконструкция. М.: Едиториал УРСС, 2011. 136 с.

90. Артамонов М.И. Надписи на баклажках Новочеркасского музея и на камнях Маяцкого городища // Советская Археология. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1954. Т. XIX. С. 263–268.

91. Артамонов Ю. А., Василенко А. А., Новик Т. Г., Руденок В. Я. Поминальные граффити из Ильинской церкви в Чернигове // Вопросы эпиграфики. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2012. Выпуск 6. С. 31–42.

92. Артамонов, Ю.А. Три древнерусских надписи из храма Святой Софии в Константинополе-Стамбуле // Вопросы эпиграфики. М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. Вып. III. С. 300–321.

93. Арциховский А.В., Тихомиров М.Н. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1951 года). М.: Наука, 1953. 66 с.

94. Арциховский А.В., Янин В.Л. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1962–1976 гг.). – М.: Наука, 1978. 191 с.

95. Асеев Ю.С., Логвин Г.Н. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові // Питання історії, архітектури та будівельної техніки України. Київ, 1959. С. 30–43.

96. Амброз А.К. Раннеземледельческий культовый символ («ромб с крючками») // Советская Археология. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1965. Т. 3. С. 14–27.

97. Андрощук Ф.О., Зоценко В.М. Скандинавські Старожитності Південної Русі. Paris, 2012. – 365 с.

98. Андрощук Ф.О. Нормани і Слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби Раннього Середньовіччя). К.: Есе, 1999. 140 с.

99. Андрощук Ф.А., Зоценко В.Н. О Времени и обстоятельствах появления норманнов в междуречьи Днепра и Десны // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. Матеріали ювілейної наукової конференції присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. Чернігів: Сіверянська Думка, 1996. С. 4–13.

100. Анпилогов Г.Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рылским переписным книгам конца XVI и 20-х годов XVII в.) // Советская Археология. М.: Издательство «Наука», 1964. №4. С. 151– 69.

101. Беляев Л.А. Русские средневековое надгробие. Белокаменные плиты Москвы и Северо-Восточной Руси XIII–XVII вв. М. «Модус-Граффити», 1996. 567с.

102. Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в. По материалам археологических исследований. К.: Наукова Думка, 1982. 118 с.

103. Бережков М.Н. К истории черниговского Спасского собора // Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1908. М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. Том II. С. 1–28.

104. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. I. М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. 384 с.

105. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. II. М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. 391 с.

106. Бобровский Т.А. Древнерусская надпись-дипинто из Ближних пещер Киево-Печерской лавры // Ruthenica. К., 2010. IX. С.166–184.

107. Бобровский Т.А. О граффито 1150 года из Ближних пещер Киево-Печерской лавры // Храм і люди. Збірка наукових праць до 90-річчя з дня народження Сергій Олександровича Висоцького. К., 2013. С. 54–65.

108. Боровський Я.Є. Знаки на пряслицях // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. Київ-Львів, 1997 р. С. 243–248.

109. Большаков Л.Н., Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского // Краткие сообщения Института археологии. М.: Наука, 1989. Вып. 195. С. 51–53.

110. Брайчевський М.Ю. Походження слов'янської писемності. Видання 4-те. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 154 с.

111. Брайчевський М.Ю. Про датування шиферних пряслиць // Археологія. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1950. IV. С.91–98.

112. Браун Е.А. Шведская Руническая надпись, найденная на о. Березань // Известия императорской археологической комиссии. Вып. №23. Спб., 1907. С. 66–75.

113. Веремейчик Е.М. Пиррофилитовые пряслица из сельских поселений Черниговского Полесья // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип.20. С.339–375.

114. Веселовский С.Б. Ономастикон Древнерусские имена, прозвища и фамилии. М.: Наука, 1974. 382 с.

115. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. К.: Наукова думка, 1966. 239 с.

116. Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI – XVII вв.). К: Наукова думка, 1976. 453 с.

117. Высоцкий С.А. Киевские граффити XI–XVII вв.. К: Наукова думка, 1985. 206 с.

118. Висоцький С.О. Епіграфічна знахідка з Чернігова // Археологія. К., 1984. С. 92-96.

119. Висоцький С.О. Київська писемна школа X–XII ст. (до історії укр. писемності). Львів; Київ; Нью-Йорк, 1998. 246 с.
120. Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория / Кондуфор Ю.Ю. та інші. К.: Наукова Думка, 1988. 280 с.
121. Гиршберг В.Б. Материалы для свода надписей на каменных плитах Москвы и Подмосковья XIV–XVII вв. Часть I // НЭ. Том I. М., 1960. С.3-77.
122. Гиршберг В.Б. Материалы для свода надписей на каменных плитах Москвы и Подмосковья XIV–XVII вв. Часть II // НЭ. Том III. М., 1962. С.212–287.
123. Город как социокультурное явление исторического процесса / за ред. Сайко Е.В. М.: Наука, 1995. 351 с.
124. Гейда О. Історичний опис Чернігівського Спасо-Преображенського собору протоієрея Іоанна Єленєва // Чернігівські старожитності. Вип. 1(4). Чернігів, 2012. С. 67–72.
125. Гейда О.С. Церкви Остра у XVI–XIX ст. // Церква-наука-суспільство: питання взаємодії. Матеріали Чотирнадцятої Міжнародної конференції (25 травня – 3 червня 2016 р.) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. К., 2016 р. С. 102–106.
126. Голубева Л.А. Граффити и знаки пряслиц из Белоозера // Культура средневековой Руси. Л.: Наука, 1974. С.18-22.
127. Давидан О.И. Гребни Старой Ладogi // Археологический сборник. Вып. 4. Славянские Древности. Л.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. С .95–108.
128. Даркевич В.П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.). САИЕ1-57. М.: Наука, 1966. 112 с.
129. Даркевич В.П. Светское искусство Византии. М.: Искусство, 1975. 338 с.
130. Деснинские древности. Сборник материалов межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф. М. Заверняева. Брянск: Издание Клиновской городской типографии, 2004. 408 с.

131. Добровольский И.Г., Дубов И.В., Кузьменко Ю.К. Граффити на восточных монетах: Древняя Русь и сопредельные страны. Л.:Изд-во Ленингр. ун-та., 1991. 192 с.
132. Добльхофер Э. Знаки и чудеса. Рассказы о том, как были дешифрованы забытые письмена и языки. М.: Издательство Восточной Литературы, 1963. 384 с.
133. Егорейченко А.А. Раскопки городища Ратюнки // Археологические открытия 2002 года. М.: РАН Ин-т археологии, 2003. С. 460-461.
134. Еліаде М. Трактат з історії релігій / пер. з фр. Олексія Панича. К.: Дух і літера, 2016. 520 с.
135. Евдокимова А.А. Греческие граффити Софии Киевской // *Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности. Выпуск XIX. Аспекты компаративистики III*. М., 2008. С. 609-648.
136. Евдокимова А.А. Языковые особенности греческих граффити Софии Киевской // *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. № 17 (43)*. СПб., 2007. С. 115–119.
137. Ігнатенко І.М. Фрески Успенського собору Єлецького монастиря // *Матеріали наукових конференцій: «Зодчество Чернігова XI–XIII століть та його місце в архітектурній спадщині країн Центральної та Південно-Східної Європи, 2002»*; «*Антоній Печерський, його доба та спадщина, 2003*». Чернігів, 2004. С.88–107.
138. Ігнатенко І., Василенко А. Нові дослідження Іллінської церкви в Чернігові // *Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань*. Чернігів: «Просвіта», 1999. С. 22–24.
139. Иоаннисян О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. // *Ruthenica*. Т. 6. Киев, 2007. С. 134–188.
140. Иоаннисян О.М., Черненко Е.Е. Спасо-Преображенский собор в Чернигове в свете последних архитектурно-археологических исследований // *Культурний шар*. К.: Ларус, 2017. С. 423–447.
141. Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. М.: Наука, 1965. 590 с.

142. Истрин В.А. 1100 лет славянской азбуки. Издание второе, переработанное и дополненное / Ответственный редактор Л.П. Жуковская. Москва: Издательство «Наука», 1988. 184 с.

143. Залилов И.З. Граффити Спасо-Преображенской церкви в Полоцке XII–XVII вв. Полоцк: Спасо-Евфросиниевский женский монастырь, 2014. 108 с.

144. Зализняк А.А. О понятии графемы // «Русское именное словоизменение» с приложением избранных работ по современному русскому языку и общему языкознанию. М., 2002. С. 559–576.

145. Зайцев А.К. Черниговское княжество X–XIII вв.: избранные труды. М.: Квадрига, 2009. 226 с.

146. Звонська Л.Л. Грецька епіграфіка і палеографія: підручник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. 310 с.

147. Золотов Ю.М. Три памятника старомосковской эпитафии // Советская археология. М.: «Наука», 1984. №2. С. 246–250.

148. Золотов Ю.М. Семь надписей XVI–XVII вв. из Москвы // Советская археология. М.: «Наука», 1987. №3. С. 223–229;

149. Калечиц И.Л. Методика исследования граффити полоцкой Спасо-Преображенской церкви // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. 2014. Навук. зб. Вып.9. Мінск.: БДУ. С.190 – 198.

150. Калечиц І.Л. Эпіграфіка Беларусі X–XIV стст. Мінск: Беларус.навука, 2011. 271 с.

151. Калечиц І.Л. Памінальныя запісы XV–XVI стст. у алтары Спаса-Праабражэнскай царквы г. Полацка // Весці БДПУ. Серыя 2. Мінск, 2012. № 4. С. 23–28.

152. Калечиц И.Л. Граффити алтаря Спасо-Преображенской церкви города Полоцка // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навуковы зборнік. Выпуск 10. Мінск, 2015. С. 210–211.

153. Карнабід А., Заброта Л. Графіті на фресці «Три отроки в печі вогненній» Успенського собору в м. Чернігові // Матеріали наукових конференцій: «Зодчество Чернігова XI–XIII століть та його місце в архітектурній спадщині країн

Центральної та Південно-Східної Європи, 2002 »; «Антоній Печерський, його доба та спадщина, 2003». Чернігів, 2004. С. 108–113.

154. Казаков А., Жаров Г. Клад гривен из древнего Чернигова // Древний мир, №2. К., 2001. С.48–49.

155. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск первый. Мечи и сабли IX – XIII вв. САИ. Е I-36. Москва-Ленинград: Наука, 1966. 109 с.

156. Кызласов И.Л. Рунические письменности евразийских степей. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1994. 327 с.

157. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648): Наукове видання. К.:Темпора, 2006. 495 с.

158. Кулаковський П. Ланові козацькі хоругви на Чернігово-Сіверщині у XVII столітті // Сіверянський літопис. Чернігів, 2012. № 5-6. С. 3–11.

159. Коваленко В.П. Спасский собор XIII века в Новгороде-Северском // Новгороду-Северскому 1000 лет: тезисы докладов областной научно-практической конференции. Чернигов - Новгород-Северский, 1989. С.46–50;

160. Коваленко В. П. Скарб Ольговичів // “А се его серебро”. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М.Ф. Котляра з нагоди 70-річчя. Київ, 2002. С. 117–137.

161. Коваленко В.П., Ситий Ю.М. «Свої погані», або Чернігівські ковуї // Чернігівщина incognita. Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські обереги”, 2004. С. 37–43

162. Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли // Russia Mediaevals. Munchen, 1992. Т. VII. С. 40–54;

163. Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицковго комплекса в 1998–2002 гг. // Дружинні Старожитності Центрально-Східної Європи IX–XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів – Шестовиця 17 – 20 липня 2003 року). Чернігів.: Сіверянська Думка, 2003. С. 51–67.

164. Коваль В.Ю. Керамика Востока на Руси. Конец IX–XVII век. М.: Наука, 2010. 269 с.

165. Кокорина Н.А. Керамика Волжской Булгарии второй половины XI – начала XIV в. Казань: Институт Истории, 2002. 383 с.

166. Кондратьев І.В. Під Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV – першій половині XVII ст.). Чернігів: Чернігівські береги, 2005. 152 с.

167. Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. 384 с.

168. Кондратьев В.Г. Очерк грамматики древнетюркского языка. Л.: Издательство Ленинградского университета, 1970. 65 с.

169. Коренюк Ю.О. Фрески кінця XI ст. церкви Михаїла в Острі. [Електронний ресурс] / Режим Доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/korenjuk/oster.html> (дата звернення: 15.01.2018)

170. Коренюк Ю., Світлична Н. Матеріали фотоархіву І. Моргілевського у фондах Національного заповідника «Софія Київська» // Українська художня культура: історія та сучасні проблеми: зб. наук. пр. К.: Інститут культурології НАМ України, 2012. С. 83–109.

171. Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Частина I: Приділ св. Георгія Великомученика. Київ, 2010. 464 с.

172. Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Частина II: Приділ свв. апостолів Петра і Павла. Київ, 2010. 272 с.

173. Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 3: Центральна нава. Київ, 2011. 400 с.

174. Корзухина Г.Ф. Серебряная чаша из Киева с надписями XII в. // Советская Археология М.: Издательство Академии Наук СССР, 1951. Т. XV. С. 64-81.

175. Котляр Н.Ф. Северорусские («черниговские») монетные гривны // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 год. Новое в нумизматике. М.: Восточная Литература РАН, 1996. С.80–142.

176. Лапин Н.И. Социокультурный подход и социентально-функциональные структуры // Социологические исследования. № 7. 2000. С. 3–1.

177. Латуха Т.И. Реставрация фресок Успенского собора Елецкого монастыря М.Л. Бойчуком // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. Чернігів, 1992. С. 84-86.

178. Латуха Т.И. Граффити Успенского собора Елецкого монастыря в г. Чернигове (к вопросу о начальном этапе канонизации православных святых на Руси) // Слов'яно – руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна (19 – 20 січня 1995 р., м. Чернігів). Чернігів: Сіверянська думка, 1995. С. 49–51.

179. Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // Материалы и исследования по археологии СССР. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1958. № 74. 327 с.

180. Макаев Э.А. Язык древнейших рунических надписей (лингвистический и историко-филологический анализ). Изд. 2-е, стереотипное / Под ред. Кожуховой М.С. М.: Едиториал УРСС, 2002. 160 с.

181. Макаренко М. Старогородська «божниця» та її малювання // Чернігів і Північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. К., 1928. С.203–223.

182. Макаренко М.О. Чернігівський Спас. Археологічні дослідження 1923 року. К.: Всеукраїнська академія Наук, 1929. 90 с.

183. Макушников О.А. Памятники эпиграфики и сфрагистики из летописного Гомия // Гістарычна – Археалагічны зборнік. Мінск, 2000. №15. С.73–75.

184. Марков М. О достопамятностях Чернигова. М., 1816. 56 с.

185. Маркевич М. Историческое и статистическое описание Чернигова. Чернигов: Губернская типография, 1852. 176 с.

186. Матеріали круглого столу «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань» / за ред. Бобровського Т.А. К., 2010. 120 с.

187. Милорадович Г.А. Описание Черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисо-Глебского. Чернигов: Тип-я губернского правления, 1899. – 55 с.

188. Моця О.П. Київська Русь: Етапи формування державної території // Археологія К., 2001. № 1. С.42–50.
189. Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. К.: Стародавній світ, 2011. 316 с.
190. Маракулин В.А. Знаки на предметах сетевого лова в средневековом Новгороде (по материалам Троицкого раскопа) // Новгород и Новгородская земля. История и археология. Великий Новгород, 2009. Вып. 23. С. 389–397.
191. Медынцева А.А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI–XIV века. М.: Наука, 1978. 308 с.
192. Медынцева А.А. Надпись на чаше из Чернигова (клад 1985 г.) // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. Чернігів, 1992. С.106–110.
193. Медынцева А.А. Чара Владимира Давыдовича // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы ист.- археолог. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII в. Чернигов 26-28 сентября 1988». Киев: Наукова Думка, 1990. С.128–134.
194. Медынцева А.А. Грамотность в Древней Руси (По памятникам эпиграфики X – первой половины XIII века). М.: Наука, 2000. 291 с.
195. Медведев А.Ф. Загадочная надпись XI в. из Новгорода // Славяне и Русь. М.: Наука, 1968. С.437–439.
196. Мельникова Е. А. Эпиграфика древнерусских платежных слитков (в связи с надписями на гривнах из клада из Бюрге, Готланд) // ДГ. 1994 год. М.,1996. С.143–150.
197. Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи. Новые находки и интерпретации. М.: «Восточная литература» РАН, 2001. 496с.
198. Мельникова Е.А. Скандинавские амулеты с руническими надписями из Старой Ладogi и Городища на северо-западе Восточной Европы // Древнейшие государства Восточной Европы. М., 1994. С. 231–239.
199. Мельникова Е.А., Арендарь А.П. Граффити на восточных монетах из собрания Черниговского исторического музея им. В. Тарновского // Слов'яно – руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного

семинару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна (19–20 січня 1995 р., м. Чернігів). Чернігів: Сіверянська думка, 1995. С. 15–17.

200. Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи. К.: «Стародавній Світ», 2014. С.532.

201. Моргилевський І.П. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. К.,1928. С. 197–204.

202. Мудрицька В. Епіграфічна пам'ятка з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. — Чернігів, 2005. Вип. 5. С. 34–36.

203. Музееведческая мысль в России XVIII–XX веков: Сборник документов и материалов / За ред. Э.А. Шулепова. М.: Этерна, 2010. 137 с.

204. Новик Т.Г. Середньовічний напис чернігівських печерах // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. Збірник наукових праць. Матеріали п'ятої науково-практичної конференції (18–19 травня 2006 р.). Глухів, 2006. С.44–46.

205. Німчук В.В. Початки літературних мов Київської Русі // Мовознавство. К., 1982. 2 (92). С.21–31.

206. Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. К., 2012. 231 с.

207. Никулина С.А. «Не зарастёт травой забвенья». Раскопки 1840-х гг. во Вщиже Веры Михайловны Зиновьевой (Фоминой). Неопубликованные документы // I Тихановские чтения. Материалі краеведческой научно-практической конференции (14-15 ноября 2006 г.) / Брянск. Науч. универс. б-ка им. Ф.И. Тютчева. Брянск, 2007. С. 241–273.

208. Орлов А.С. Библиография русских надписей XI–XIV вв.. М.-Л., 1936. 180 с.

209. Павленко С.В. Исследования овручской средневековой индустрии пиррофиллитового сланца: концепция, методы, результаты // Археоминералогия и ранняя история минералогии. Материалы международного семинара. Сыктывкар, Республика Коми, Россия, 30 мая – 4 июня 2005 г. Сыктывкар, 2005. С.134–136.

210. Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.: (на матеріалах Лівобережної України). К.: Наукова думка, 1974. 111 с.

211. Петрашенко В.О., Козюба В.К. Нові дані про давньоруську писемність // Археологія. 2008. №4. С.90–95;

212. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії. К.: Критика, 2015. 456 с.

213. Пуцко В.Г. Вщижский бронзовый хорос // Деснинские древности. Материалы межгосударственной научной конференции «История и археология Подесенья», посвящённой памяти брянского археолога и краеведа Фёдора Михайловича Заверняева (28.II. 1919 – 18.VI. 1994). Брянск: Обл. тип., 2002. С. 133–142.

214. Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури): Навч. - метод. посібник / О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко. К., 1997. 180 с.

215. Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования / Їйтка Комендова та інші. Olomouc, 2016. 157 с.

216. Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. М.: Высш.шк., 1988. 416 с.

217. Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников. САИ. Е1-47. Л., 1982. 136 с.

218. Рыбаков Б. А. Овручские пряслица // Доклады и сообщения исторического факультета МГУ. М., 1946. Вып.4. С.21–31.

219. Рыбаков Б.А. Раскопки в Любече в 1957 году // Короткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. М., 1960. Вып.79. С.27–34.

220. Рыбаков Б. А. Раскопки во Вщиже в 1948–1949 гг. // КСИИМК. Москва-Ленинград, 1951. Вып. 38. С.34–41.

221. Рыбаков Б.А. Вщиж – удельный город XII века // КСИИМК. М.-Л., 1951. Вып. 41. С.56-58.

222. Рыбаков Б. А. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж // По следам древних культур. Древняя Русь. М., 1953. С. 75 – 120.

223. Рыбаков Б.А. Русская эпиграфика X–XIV вв. (состояние, возможности, задачи) // Из истории культуры Древней Руси. Исследования и заметки. М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1984. С. 34–58.

224. Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI–XIV ст.. М.: Наука, 1964. 48 с.

225. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. М.: Издательство академии наук СССР, 1948. 792 с.

226. Рыбаков Б. О. Іменні написи XII ст. в Київському Софійському соборі // Археологія. К.,1947. Т.І. С.53–64.

227. Рыбина Е.А. Западноевропейская система знаков собственности // Вспомогательные исторические дисциплины. Л.: Наука, 1981. Т. XII. С. 282–296.

228. Рыбина Е.А. Археологические очерки истории новгородской торговли X–XV вв. М.: Издательство московского университета, 1978. 167 с.

229. Рыбина Е.А. Новгород и Ганза. М.: Рукописные памятники Древней Руси. 2009. 320 с.

230. Рождественская Т.В. Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI – XV вв. Спб.: Издательство С.Петербургского университета,1992. 172 с.

231. Розенфельд Р.Л. О производстве и датировке овручских // Советская Археология. М.: Наука, 1964. № 4. С. 220–224.

232. Русина О. Сіверська земля у складі Великого Князівства Литовського. К.,1998. 243 с.

233. Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. М.: Синодальная типография, 1916. 101 с.

234. Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV археологического съезда. М.: Синодальная типография, 1916. 41 с.

235. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / за ред. Моця О.П. Київ: Шлях, 2003. 232 с.

236. Сергеева М.С. Деякі особливості орнаментики давньоруських виробів з кістки в Лісостеповому Придніпров'ї // «Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі» : Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю князів Київської Русі у Любечі. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. С.145–149.

237. Сергеева М.С. До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія. К.: «Академперіодика», 2002. № 4. С. 50–58.

238. Сергеева М.С. К вопросу о внешнем факторе развития художественной резьбы по кости в Южной Руси // Харьковский историко-археологический ежегодник Древности 2014 – 2015. Харьков, 2015. Выпуск 13. С. 244–256.

239. Сергеева М.С., Черненко О.Є. Дерев'яні вироби з давньоруського Чернігова (матеріали розкопок 2006 р. на території Чернігівського дитинця) // Археологія. Київ, 2016. № 1. С. 32–42.

240. Соколова Т.Н., Рудская П.А., Соколов А.П. Архитектурные обмеры. Москва: Архитектура-С, 2007. 114 с.

241. Словарь старославянского языка. Репринтное издание. Том 1. СПб.: издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. 950 с.

242. Словарь старославянского языка. Репринтное издание. Том 2. СПб.: издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. 648 с.

243. Словарь старославянского языка. Репринтное издание. Том 3. СПб.: издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. 680с.

244. Словарь старославянского языка. Репринтное издание. Том 4. СПб.: издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. 1054 с.

245. Социокультурный контекст науки / за ред. Мамчур Е.А. М.:ИФРАН, 1998. 221 с.

246. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. М.: Политиздат, 1992. 543 с.

247. Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков): Около 10000 слов. М.: Рус. яз., 1994. 842 с.

248. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Войцехівська І. Н. та інші. К.:Либідь, 2008. 520 с.

249. Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. СПб.; Типография императорской академии наук, 1912. Том третий. 1684 с.

250. Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. СПб.: Типография императорской академии наук, 1902. Том второй. 1802 с.

251. Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. СПб. Типография императорской академии наук, 1893. Том первый. 1416 с.

252. Тарасенко А.Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбниці потрібной» Иоанникия Галятовского в русском переводе. Чернигов: Десна, 2013. 312 с.

253. Толочко А.П. Очерки начальной Руси. Киев-Санкт-Петербург: Лаурус, 2015. 336 с.

254. Томашевський А.П. Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини (завдання, перспективи, структура проекту) // Археологія. 1998. № 2. С. 151–155.

255. Тимошенко В.І., Ватау Н.В. Знахідки з поховання Леонтія Полуботка // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. Ч., 1992. С. 117–119.

256. Уваров А.С. Древний храм на Вщижском городище // Уваров А.С. Сборник мелких трудов. Издание ко дню 25-летия со дня кончины. М., 1910. – Т. 2. С. 386–388.

257. Фатьков А.М., Яганов А.В. Находки заготовок белокаменных изделий из раскопок селища Большое Саврасово 2 в 2013 году // Археология Подмоскovie: материалы научного семинара. Выпуск 11. М.: Институт археологии РАН, 2015. С. 412–433.

258. Федорова Е.В. Латинская эпитафия. М.: Издательство Московского университета, 1969. 323 с.

259. Флёрва В.Е. Граффити Хазарии. М.: Эдиториал УРСС, 1997. 176 с.

260. Холостенко Н.В. Мощница Спаса Черниговского // Культура средневековой Руси. Л.: Наука, 1974. С. 199–202.

261. Холостенко Н. В. Архитектурно–археологическое исследование Успенского собора Елецкого Монастыря в Чернигове // Памятники культуры. Исследования и реставрация. Вып.3. М.: Издательство академии наук СССР, 1961. С.5–68.

262. Холостенко Н.В. Исследование памятника XII в. в г. Новгороде-Северском // Сб. сообщений института “Киевпроект”. К., 1958. №№ 1–2. С. 34–43.

263. Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове // Советская археология, 1967. № 2. С. 188–210.

264. Холостенко Н.В. Исследования Спасского собора в Чернигове // Реставрация и исследование памятников культуры. М., 1990. Вып. III. С.6–18.

265. Черненко О.Є. Графіті з княжого терема на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря // Чернігівські старожитності: збірник наукових праць. Чернігів. 2016. Вип.4(7). С.126–130.

266. Черненко О.Є. Чернігів XIII—XIV ст. у світлі нових археологічних досліджень // Сумська старовина, 2008. № XXV. С. 18–25.

267. Черненко Е.Е. Чернигов и нашествие монголов в свете археологических исследований // Stratum plus. Археология и культурна антропология. Кишинев, 2016. №5. С. 83–97.

268. Черненко Е.Е. К вопросу об однонефных храмах Древней Руси (по материалам исследований Ильинской церкви в Чернигове) // Белорусское Подвинье: опыт, метод. и выводы полевых и междисциплинарных исследований. Сб. науч. докл. III Междунар. науч. конф. Новополоцк ПДУ, 2016. С. 80–88.

269. Черненко О.Є., Казаков А.Л., Новик Т.Г. Дослідження Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові // Археологічні дослідження в Україні 2013 р. К., 2014. 293 с.

270. Черненко О.Є., Новик Т.Г., Міхеєнко К.М. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви в Чернігові 2015 р. // Могилянські читання. Зб. Наук. праць. К., 2016. С. 193–196.

271. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському // Ruthenica. К., 2005. Т. IV. С. 7–21.

272. Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Прибудови Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами археологічних досліджень) // Могилянські читання 2014 року: Зб. наук. пр.: давньоруські храми: дослідження та збереження. До 925-ліття освячення Великої печерської церкви. К., 2015. С. 328–338.

273. Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Архітектурно-археологічні дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору // Археологічні дослідження в Україні 2014. К.: «Стародавній Світ», 2015. С.300–303.

274. Черненко О.Є., Новик Т.Г., Міхеєнко К.М. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви в Чернігові // Археологічні дослідження в Україні 2015 р. К., 2016. С. 228–230;

275. Черепнин Л.В. Русская Палеография. М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. 616 с.

276. Чхаидзе В.Н. Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове. М.: ТАУС, 2008. 328 с.

277. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вітчоруська мова?: З пробл. східнослов. глотогонії: Дві ст. про постановня укр. мови. К.: Вид. дім «КМ Academia», 1994. 33 с.

278. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. 1054 с.

279. Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. Чернігів, 1999 р. 184 с.

280. Шляпкин И.А. Русская палеография. СПб.: Товарищество Р. Голике и А. Вильборг, 1913. 102 с.

281. Щербак А.М. Несколько слов, о приемах чтения рунических надписей найденных на Дону // Советская Археология. Т. XIX. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1954. С. 269–282.

282. Щербак А.М. Знаки на керамике и кирпичях из Саркела - Белой Вежи (к вопросу о языке и письменности печенегов) // МИА. М.,1959. №75. С.363–367.

283. Щепкин В.Н. Русская Палеография. М.: Наука, 1967. 220 с.

284. Щепкин В.Н. Новгородские надписи «graffiti» // «Древности» Труды Московского Археологического общества. М., 1905. Т. XIX, Вып. III. С.35.

285. Юрганов А.Л. Категории русской средневековой культуры. М.: Мирос,1998. 448 с.

286. Яворский Д.Р. *Rex Naturalis* (социокультурные импликации понятия «природа» в европейской философии): монография. Волгоград, 2012. 232 с.

287. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. К.: Laugus, 2012. 472 с.

288. Яковенко Н. У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоанікія Галятовського. К.: Лаурус. Критика, 2017. 704 с.

289. Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. М.: Изд-во МГУ, 1956. 208 с.

290. Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990-1996 гг.) Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. М.: Русские словари, 2000. Том X. 430 с.

291. Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1997–2000 гг.). М.: Русские словари, 2004. Том XI. 287 с.

292. Altmann Gabriel, Fengxiang Fan *Analyses of Script. Properties of Characters and Writing Systems*. Berlin, New York, 2008. 169 с.

293. Düwel Klaus. *Runenkunde 4., überarbeitete und aktualisierte*. Verlag J.B. Metzler Stuttgart Weimar, 2008. 295 с.

294. Glen D. Curry, Scott H. Decker *Graffiti*. [Электронный ресурс] / Режим Доступу: <https://www.britannica.com/art/graffiti-art> (дата звернення: 07.04.2018).

295. Jaan Puhvel Epigraphy. [Електронний ресурс] / Режим Доступу: <https://www.britannica.com/topic/epigraphy> (дата звернення: 07.04.2018).

296. Kulecki M. Wygnańcy ze Wschodu. Egzulanci w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michala Korybuta Wisniowieckiego. Warszawa, 1997. 238 с.

ДОДАТКИ
ДОДАТОК А.

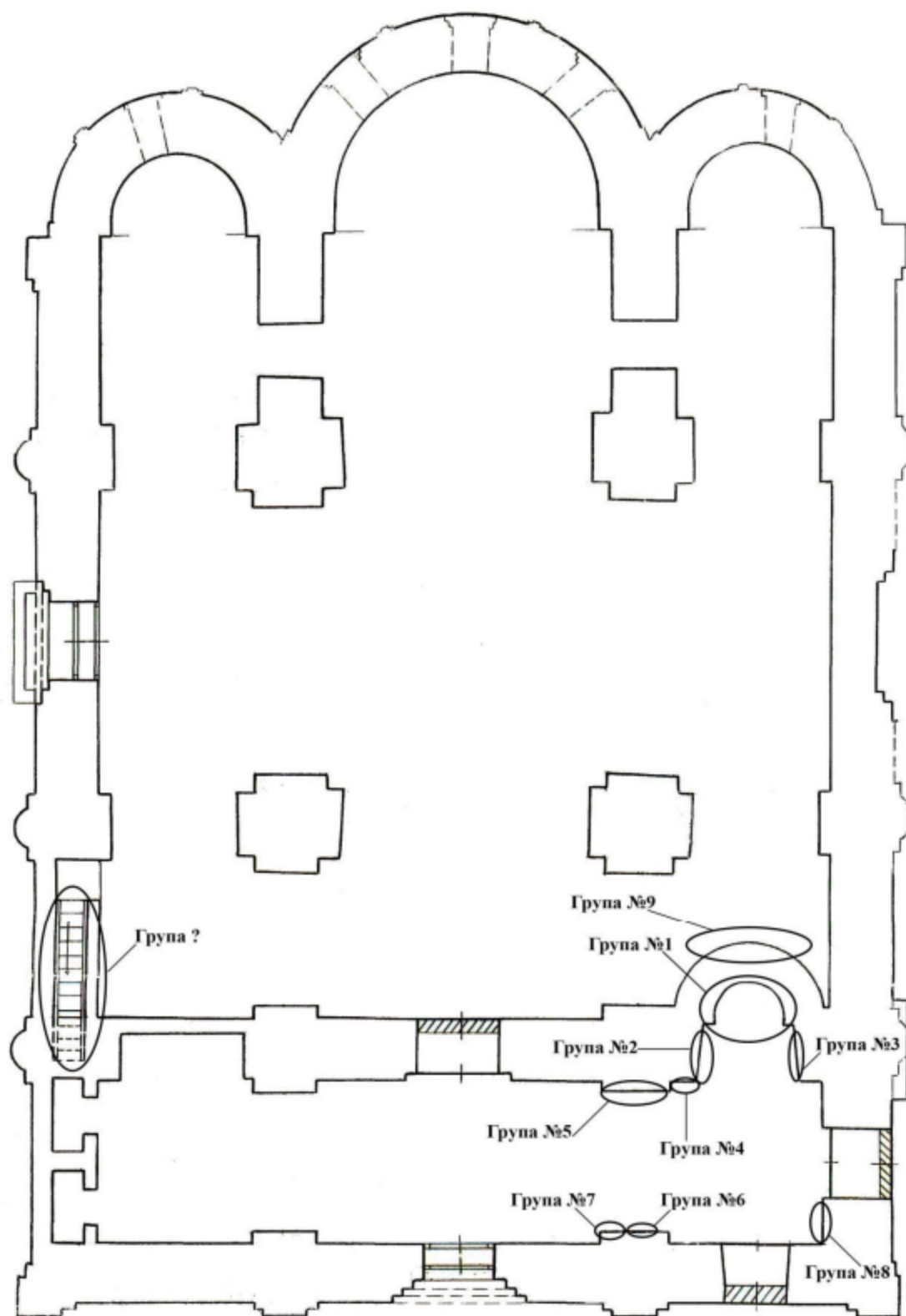

Рис.1. Картограма груп графіті в Успенському соборі Єлецького монастиря.

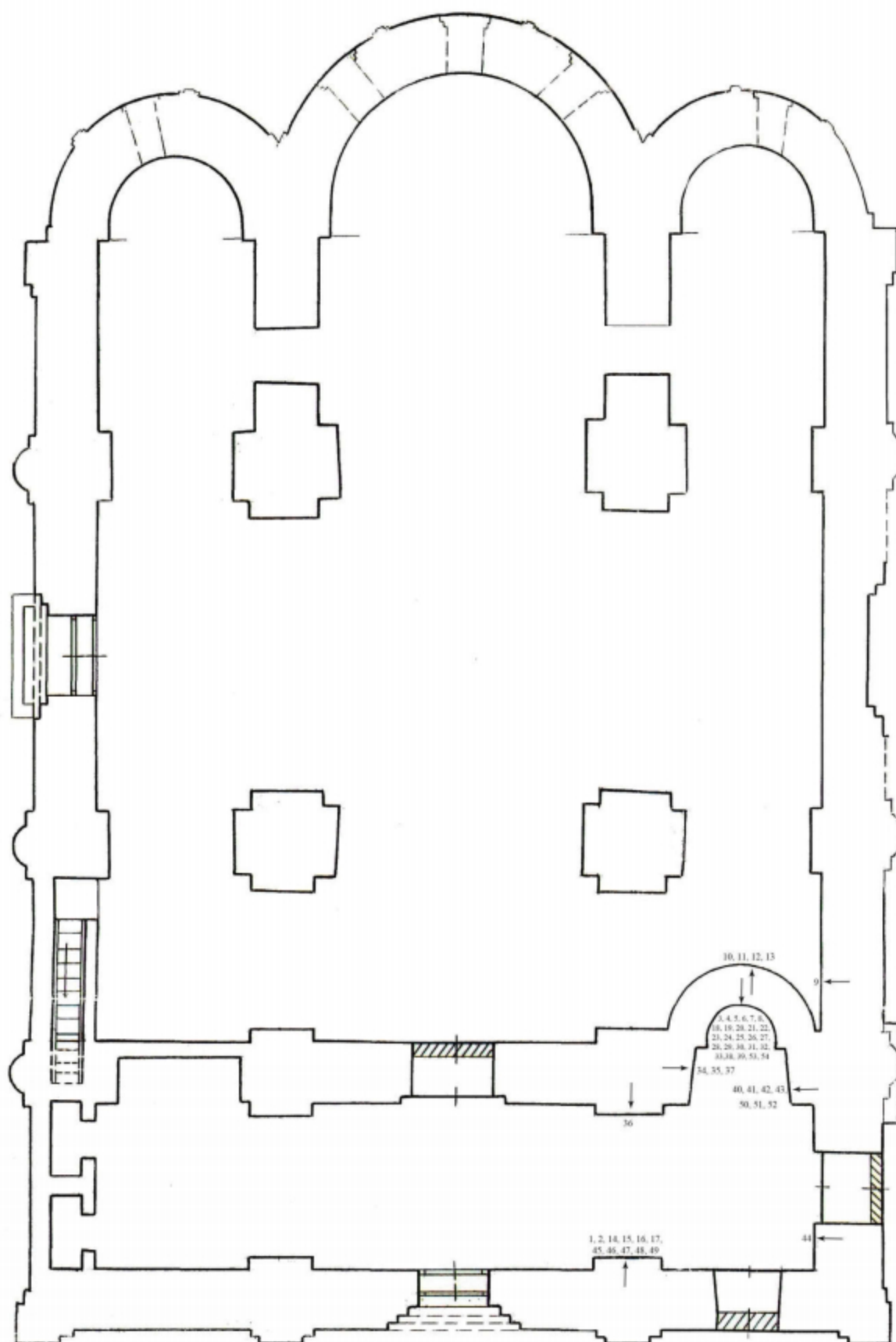

Рис.2. Картограма графіті в Успенському соборі Єлецького монастиря.

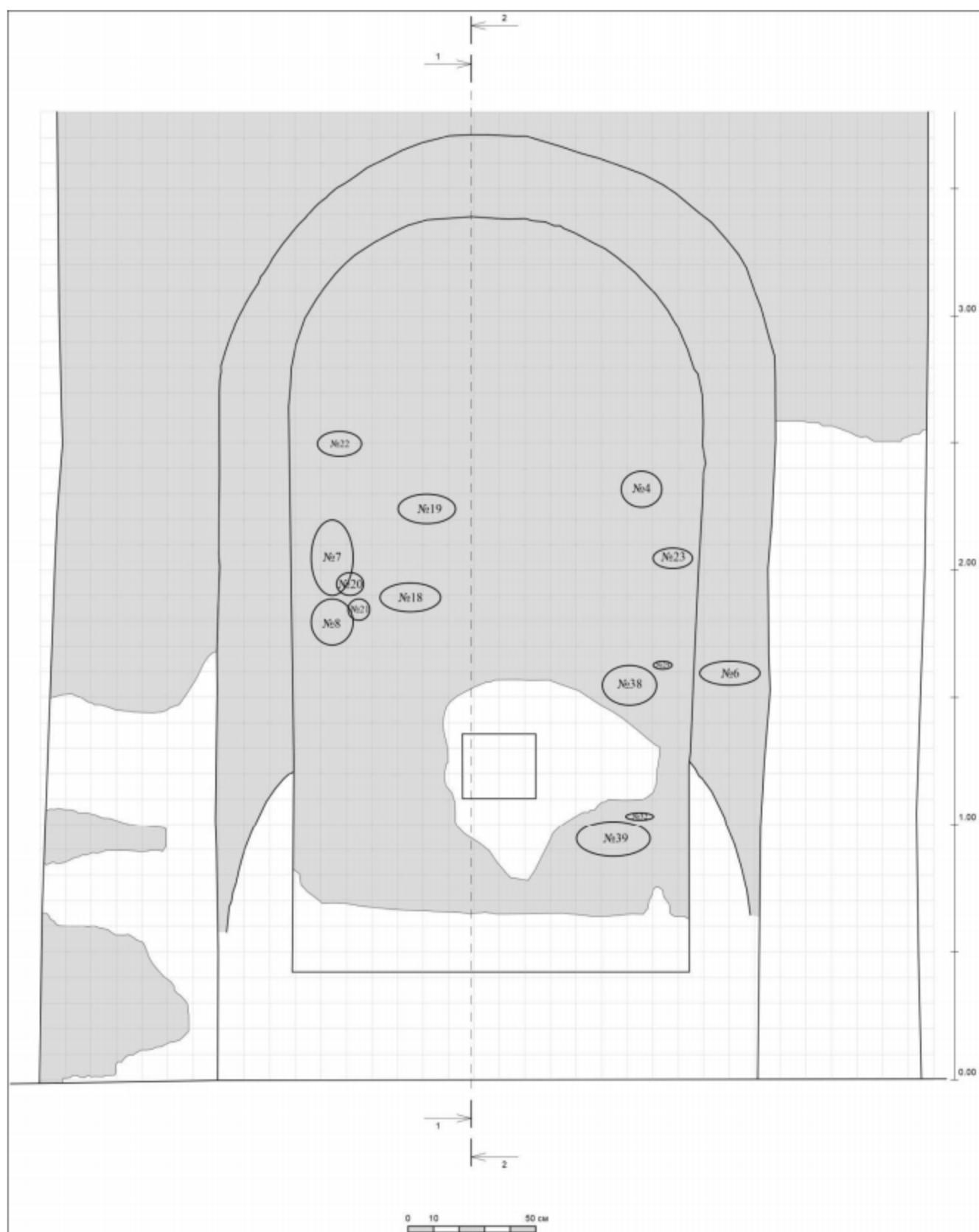

Рис.3. Картограма графіті у апсиді «хрещальні»: східний бік.

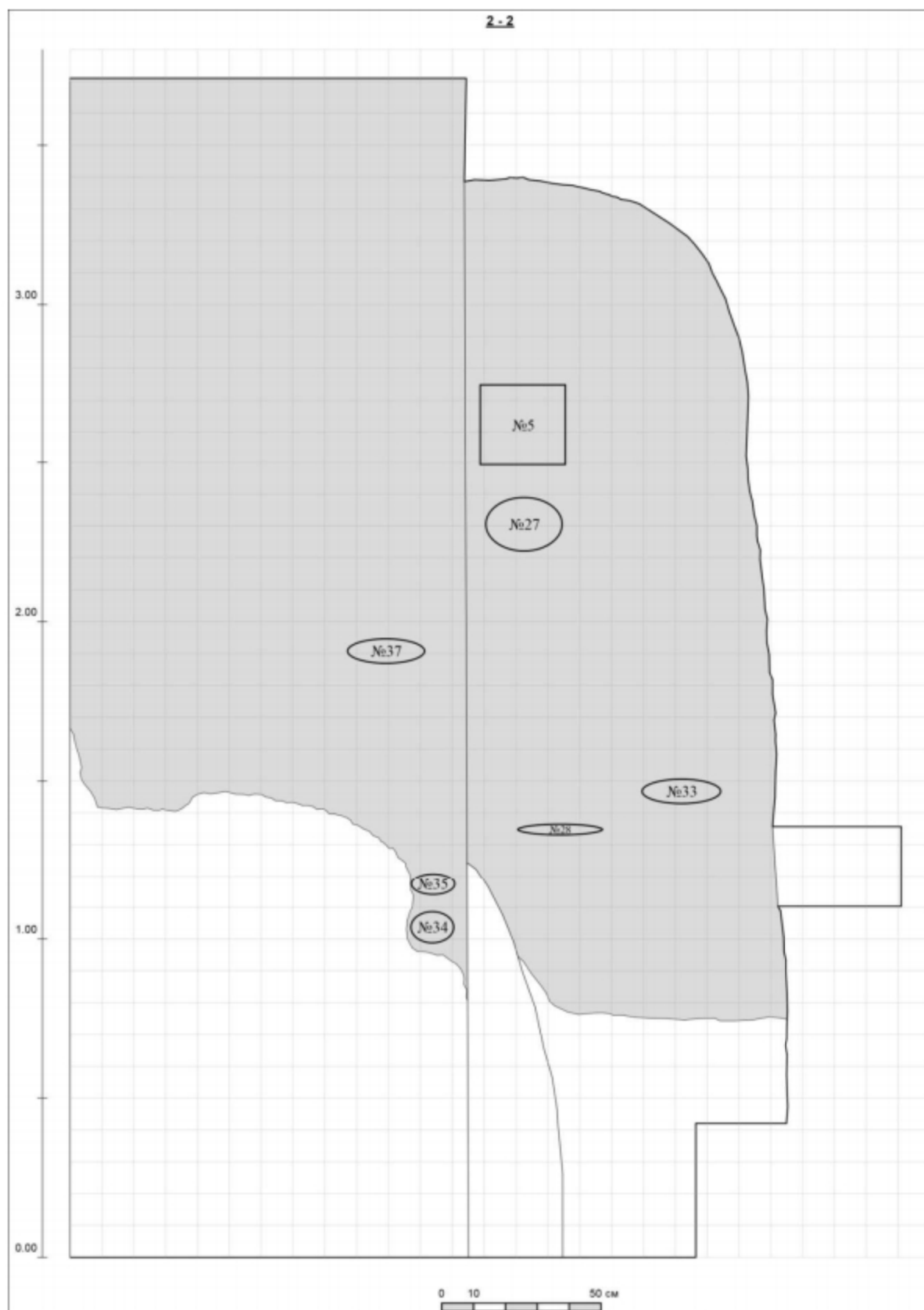

Рис.4. Картограма графіті у апсиді «хрещальні»: північний бік.

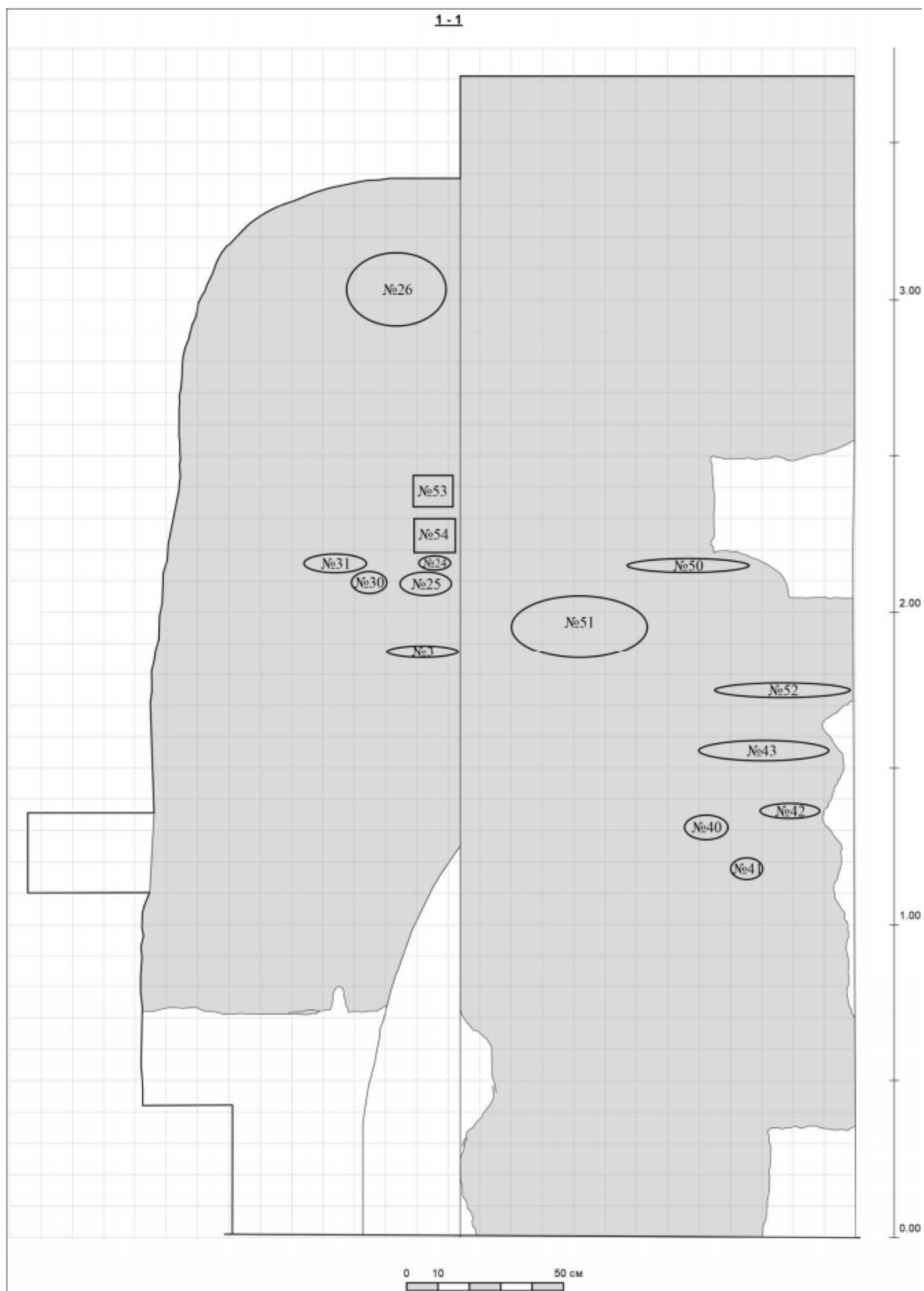

Рис.5. Картограма графіті у апсиді «хрещальні»: південний бік.

Рис.6. Графіті на південному фасаді Спасо-Преображенського собору.
Фото 2017 р.

Рис.7. Скринька-мощевик з вітваря Спасо-Преображенського собору [71].

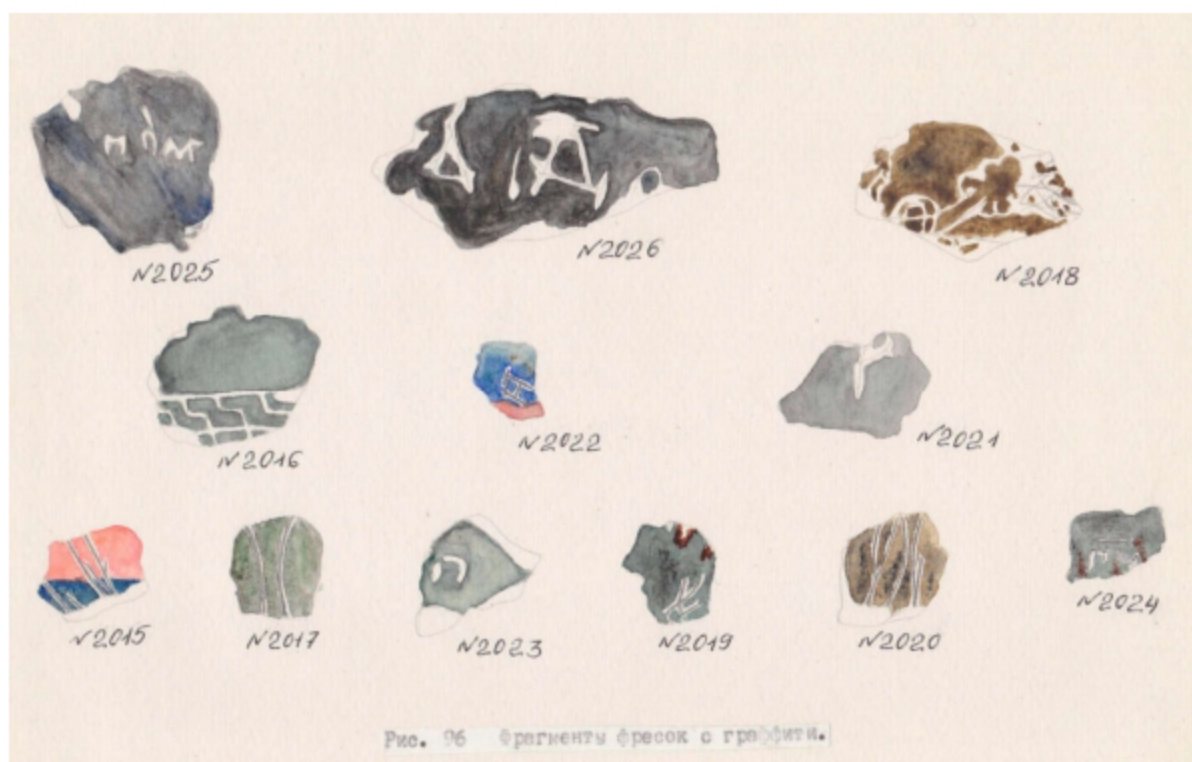

Рис. 96 Фрагменти фресок с графіти.

Рис.8. Фрагменти тиньку з графіті із розкопок храму-усипальниці в Чернігові у 1985–1986 рр. [13, Рис.96].

№2

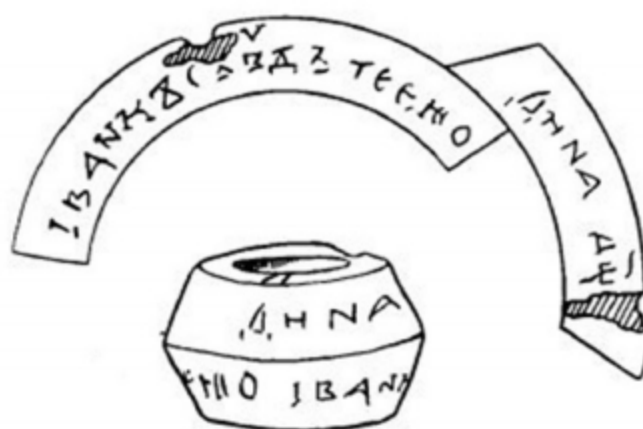

Рис.9. Пряслиця з розкопок Любеча у 1957 р. (за: Рибаківим Б.О.) [218, С.33].

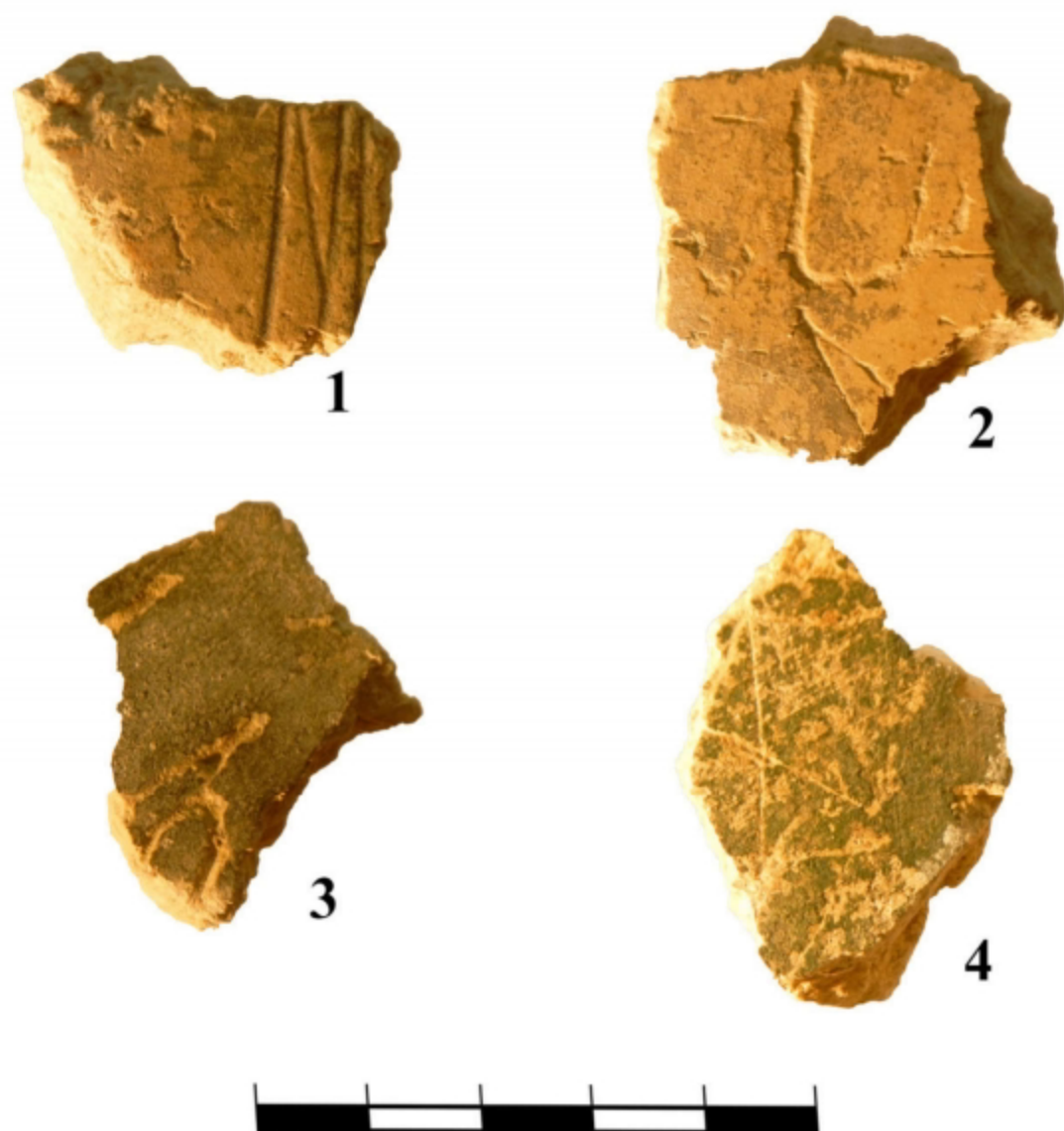

Рис.10. Фрагменту тиньку з графіті із розкопок біля Іллінської церкви у 1972–1973 рр. [75].

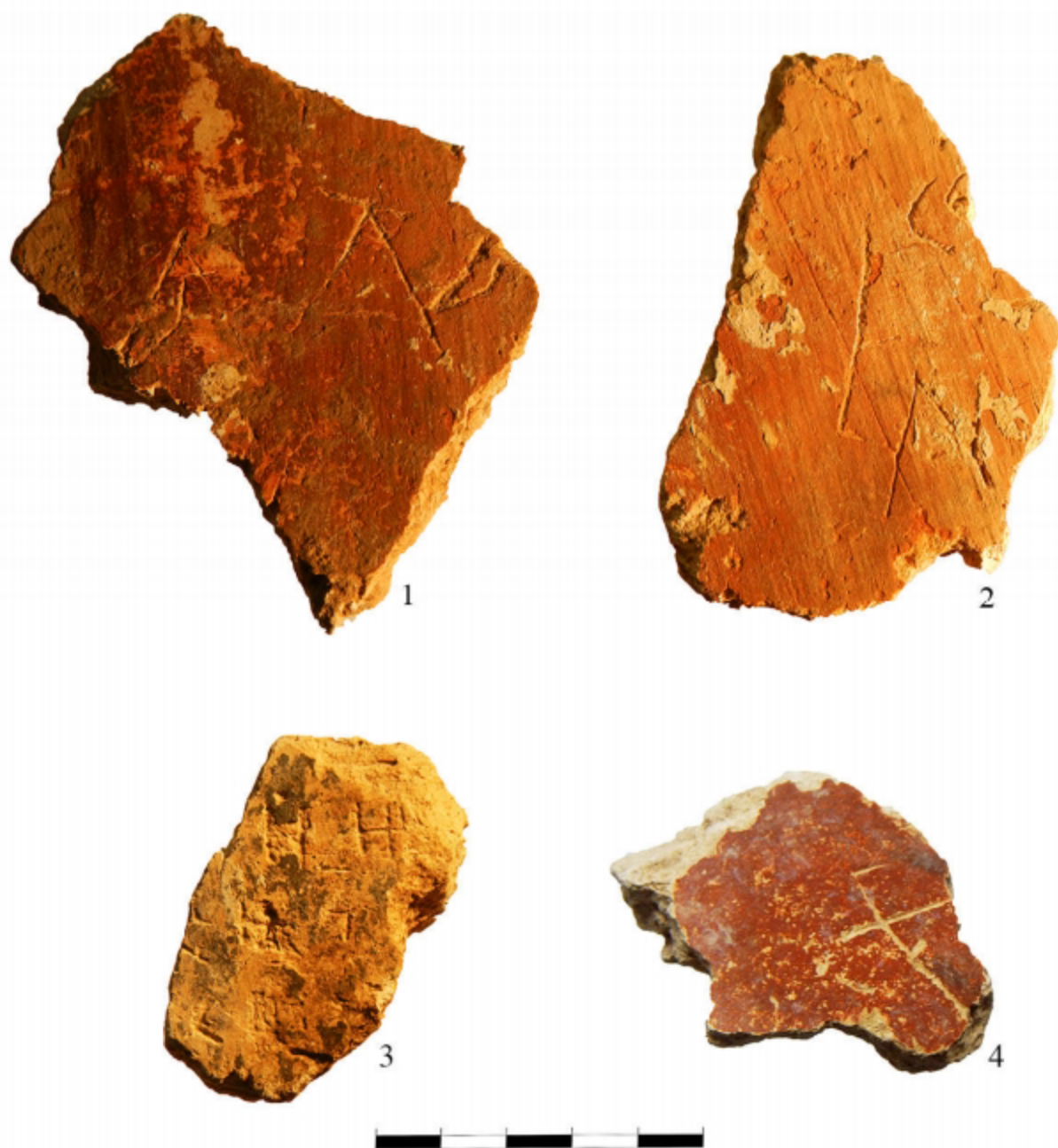

Рис.11. Фрагменту тиньку з графіті із розкопок біля Іллінської церкви у 2000 р..
[НАІЗ «Чернігів Стародавній», КН-1601].

Рис.12. Графіті на стіні підземної споруди поблизу дзвіниці Іллінської церкви.
Фото 1995 р. [203, С.45].

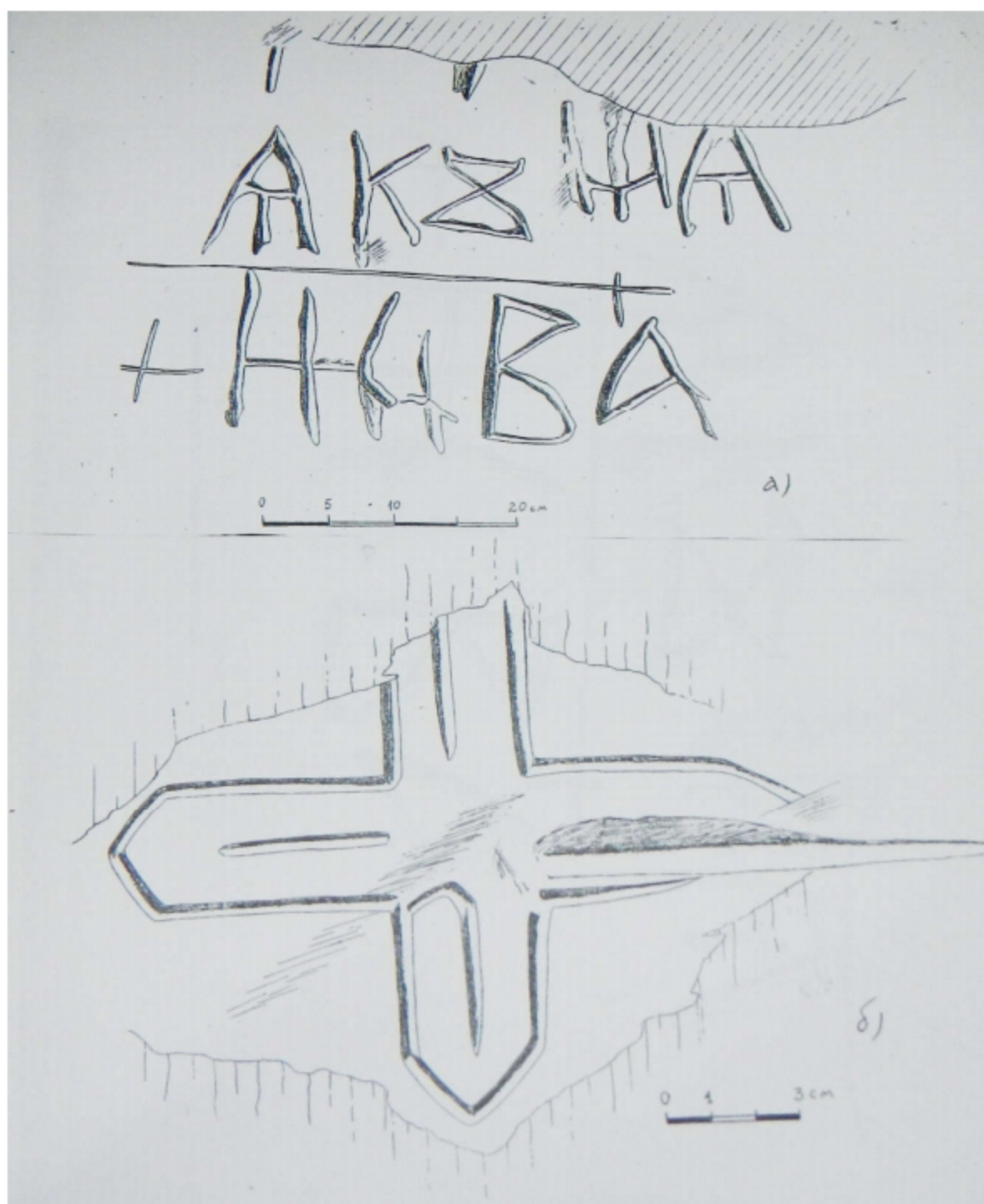

Рис.13. Замальовка графіті на стінах підземних споруд поблизу дзвіниці Іллінської церкви (за: Новик Т.Г.) [203, С.45].

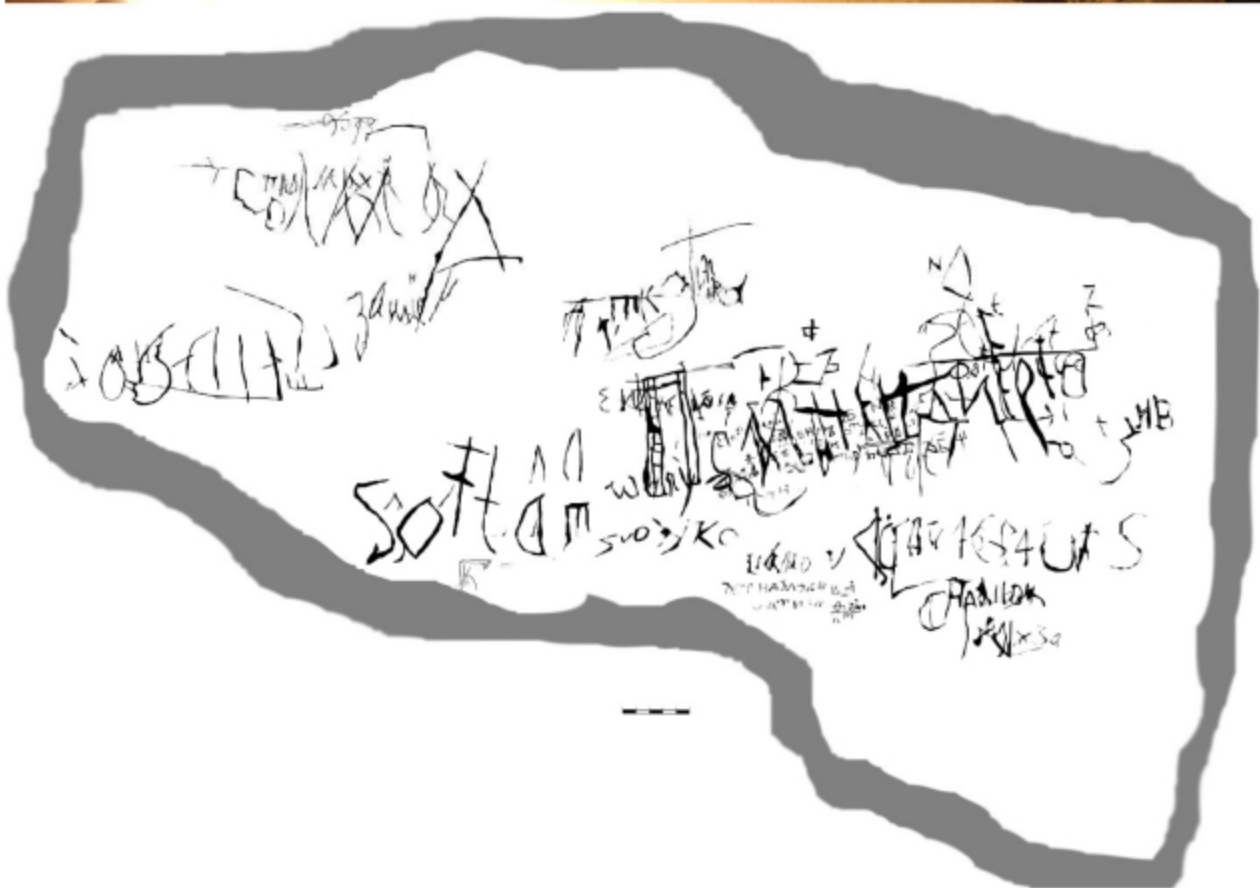

Рис.14. Група графіті № 6 в Успенському соборі Єлецького монастиря, фото та промальовка.

Рис.15. Фрагменти давньоруських графіті під пізнішими нашаруваннями у групі №6, промальовка.

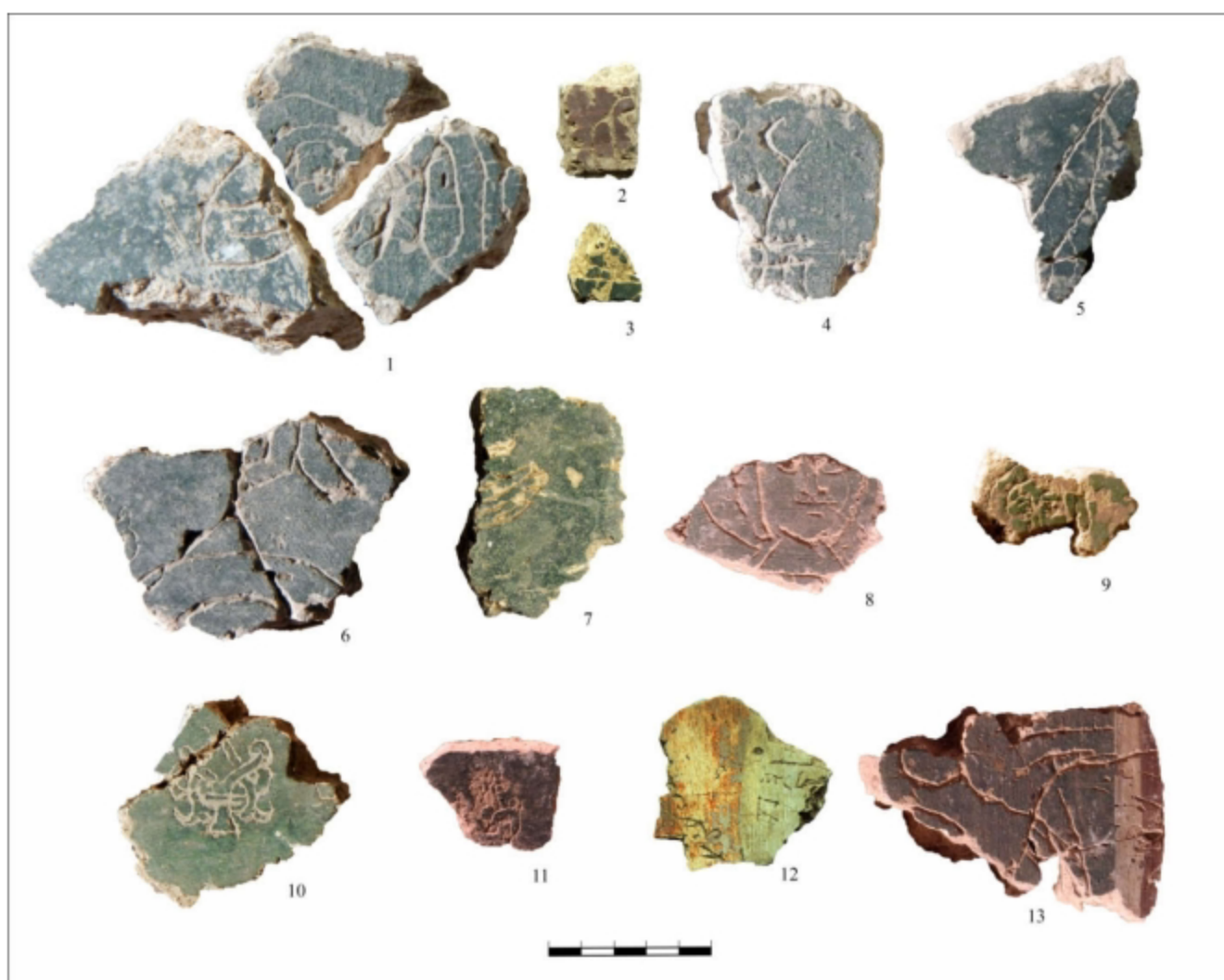

Рис.16. Фрагменти фрески з малюнками-графіті з розкопок поблизу Успенського собору [73].

Рис.17. Фрагмент фрески з графіті з розкопок поблизу Успенського собору: графіті №1 [73].

Рис.18. Фрагмент фрески з графіті з розкопок поблизу Успенського собору: графіті №2 [73].

Рис.19. Фрагмент фрески з графіті з розкопок поблизу Успенського собору: графіті № 3 [73].

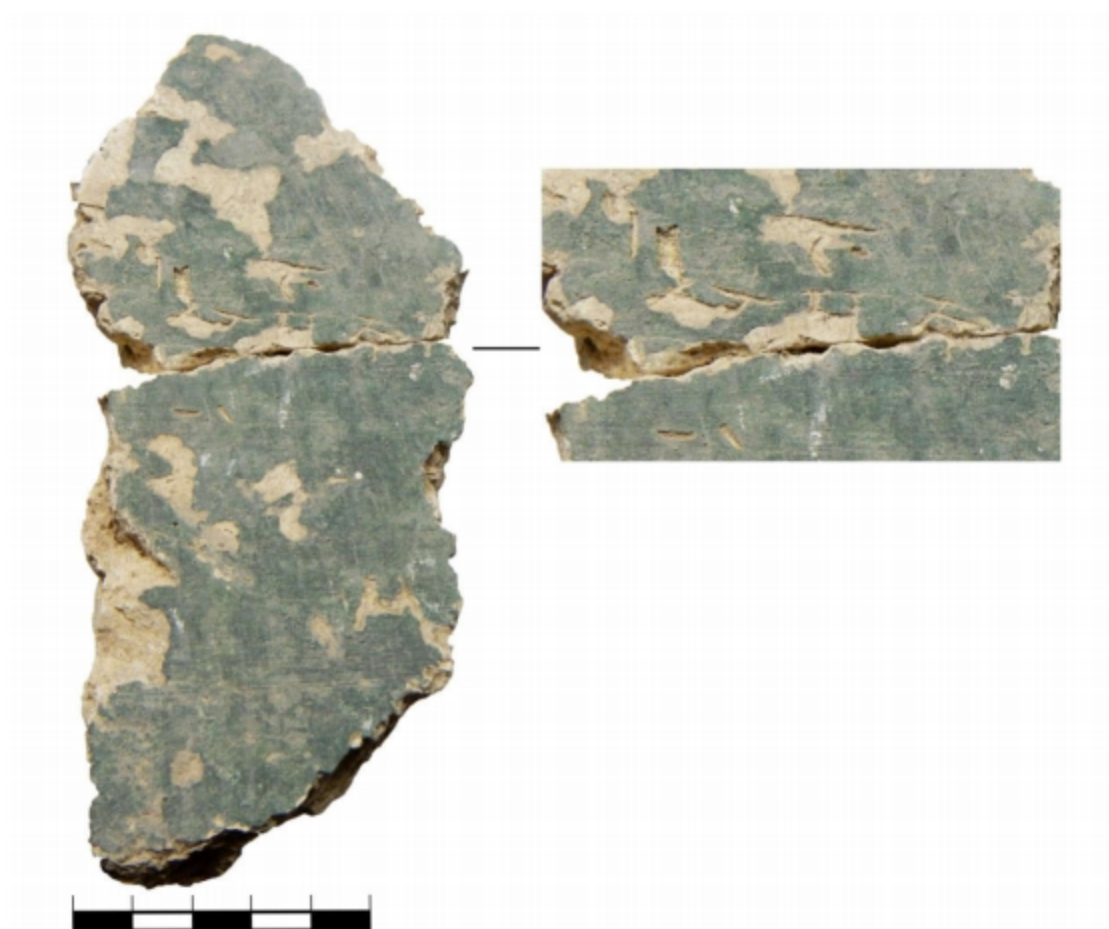

Рис.20. Фрагмент фрески з графіті із Успенського собору: графіті № 4 [73].

Рис.21. Фрагмент фрески з графіті із Успенського собору: графіті № 5 [73].

Рис.22. Фрагмент фрески з графіті із Успенського собору: графіті № 6 [73].

Рис.23. Фрагмент фрески з графіті із Успенського собору: графіті № 7 [73].

Рис.24. Фрагмент фрески з графіті із Успенського собору: графіті № 8 [73].

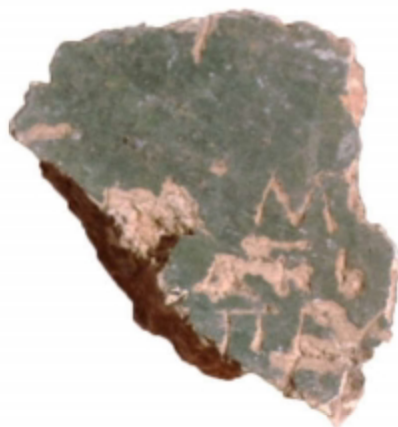

Рис.25. Фрагмент фрески з графіті із Успенського собору: графіті № 9 [73].

Рис.26. Фрагмент фрески з графіті із Успенського собору: графіті № 10 [73].

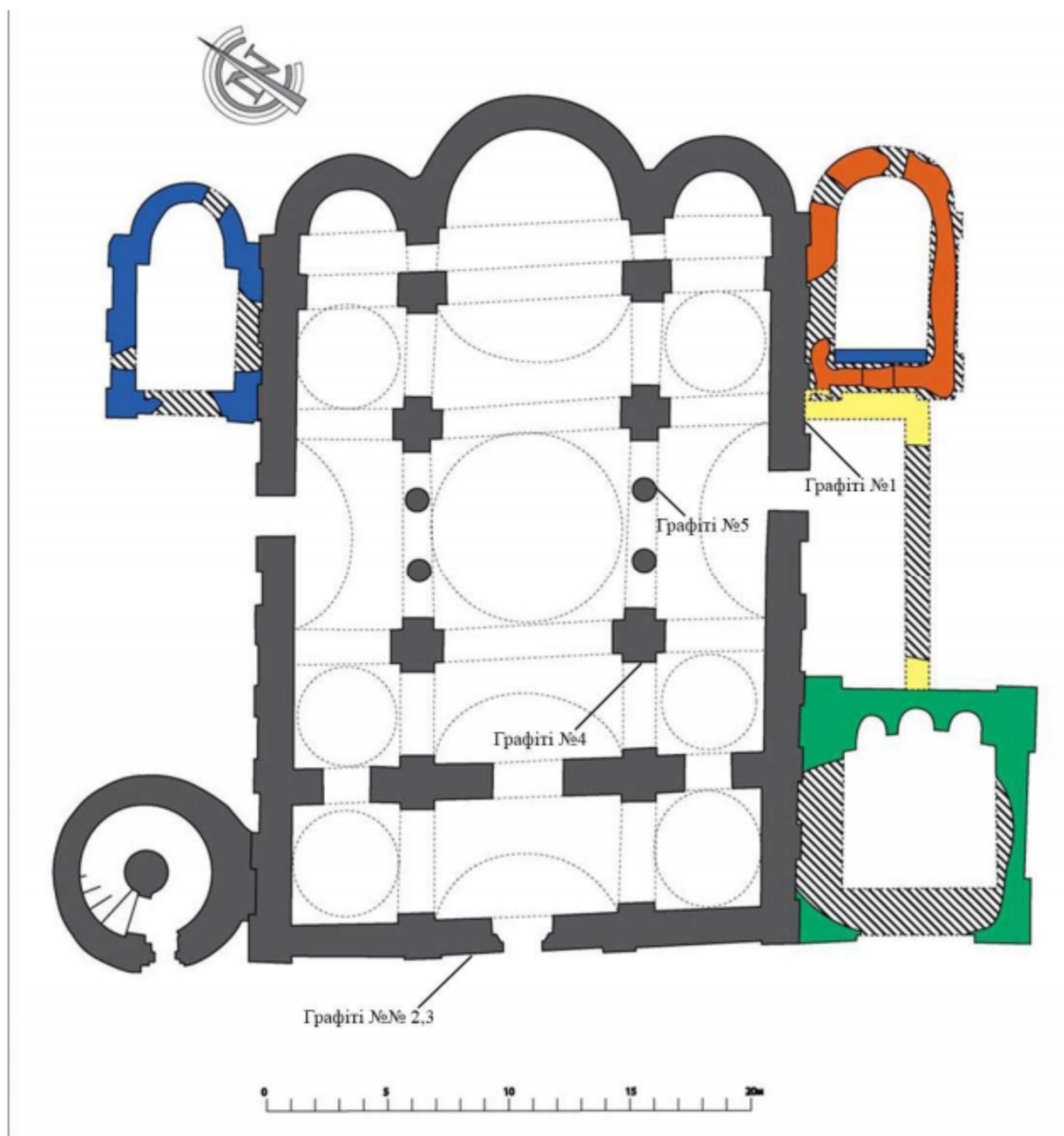
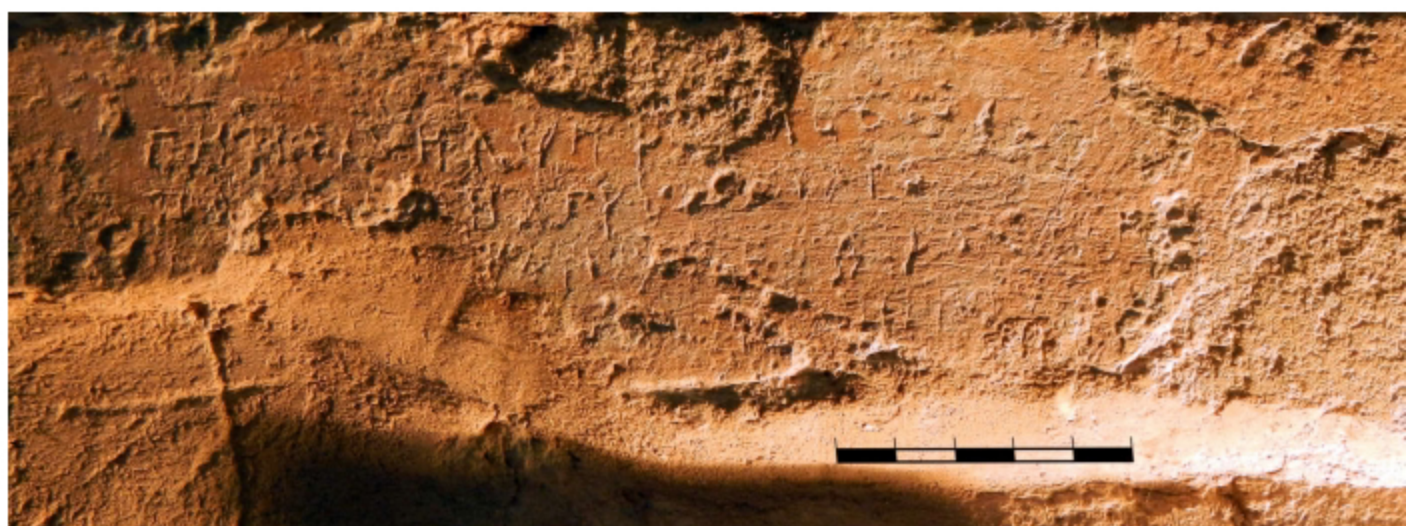

Рис.27. Картограма графіті у Спасо-Преображенському соборі.

Рис.28. Зондажі в західному тамбурі
Спасо-Преображенського собору. Фото 2016 р. з позначенням розміщення графіті.

ГНТ ОМ Н Л ОУН Р. ХС В У Е Г О
 П А П А Г Р Ъ Ш А Н А Г О
 Н С " А И О У Х М Е О Д О Р А

Рис.29. Графіті №2 у Спасо-Преображенському соборі,
фото та промальовка.

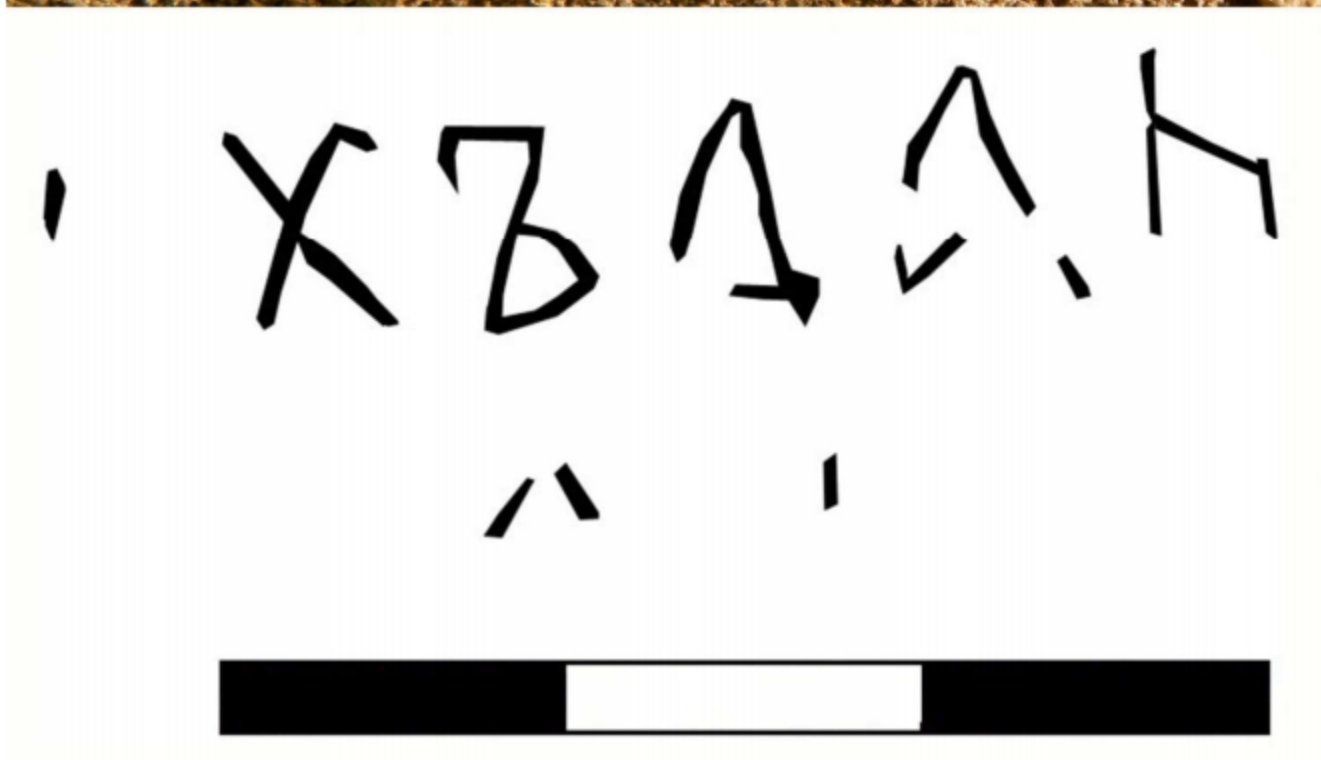

Рис.30. Графіті №3 у Спасо-Преображенському соборі,
фото та промальовка.

Рис.31. Малюнок-графіті у Спасо-Преображенському соборі:
зображення шестираменного хреста

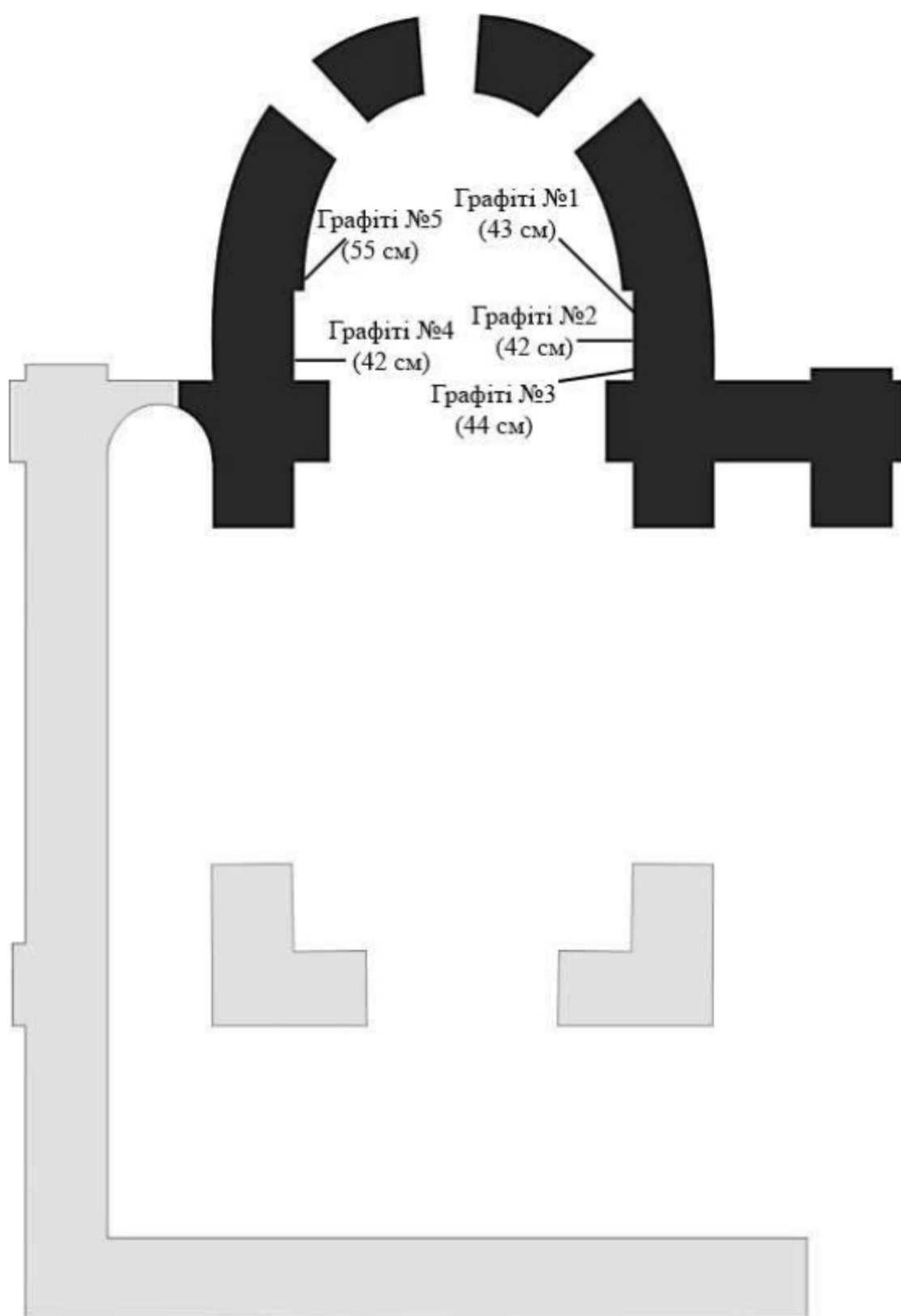

Рис.32. Картограма графіті у Михайлівській церкві (Юр'єва божниця) в м. Остер.

Рис.33. Фото графіті № 1 в Михайлівській церкві у Острі.

Рис.34. Фото графіті № 1 в Михайлівській церкві у Острі.

Рис.35. Промальовка графіті № 1 в Михайлівській церкві у Острі.

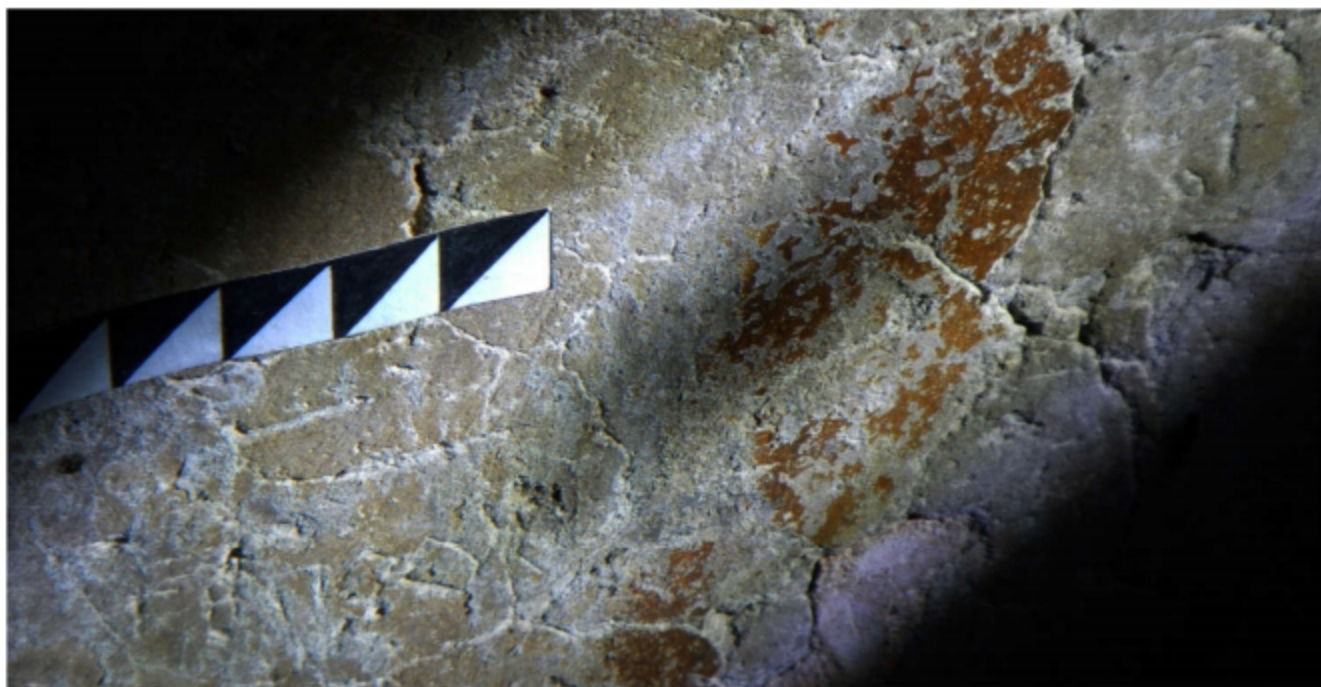

Рис.36. Графіті №2 в Михайлівській церкві у Острі,
фото та промальовка.

Рис.37. Графіті №3 в Михайлівській церкві у Острі,
фото та промальовка.

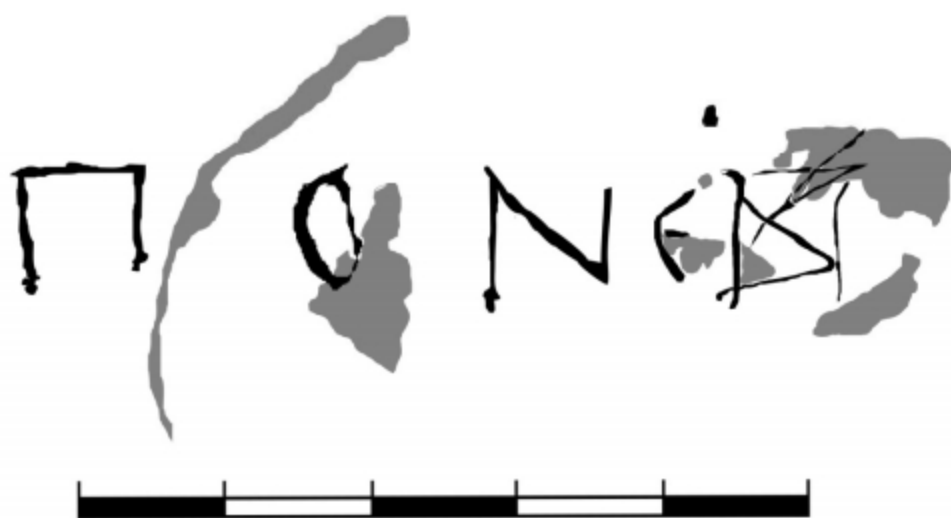

Рис.38. Графіті №4 в Михайлівській церкві у Острі,
фото та промальовка.

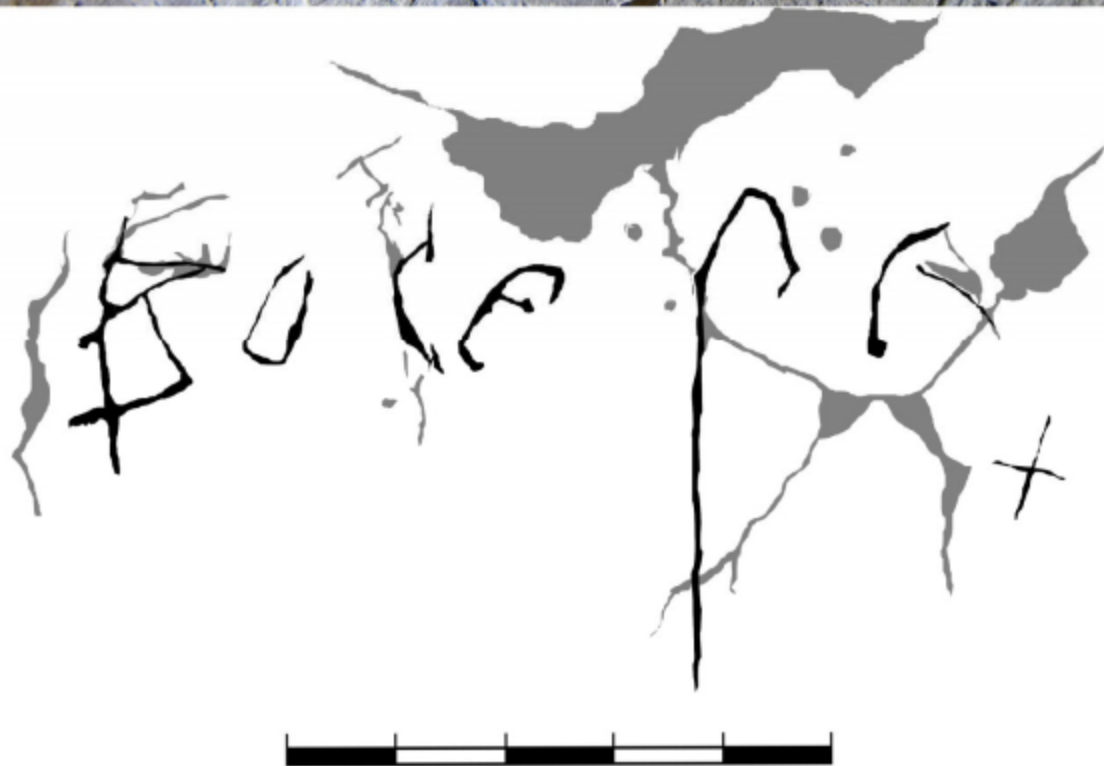

Рис.39. Графіті №5 в Михайлівській церкві у Острі,
фото та промальовка.

Рис.40. Бронзова «арка» із Вщижа та графіті на ній (за: Б.О. Рибаківим) [224, С. 253-255].

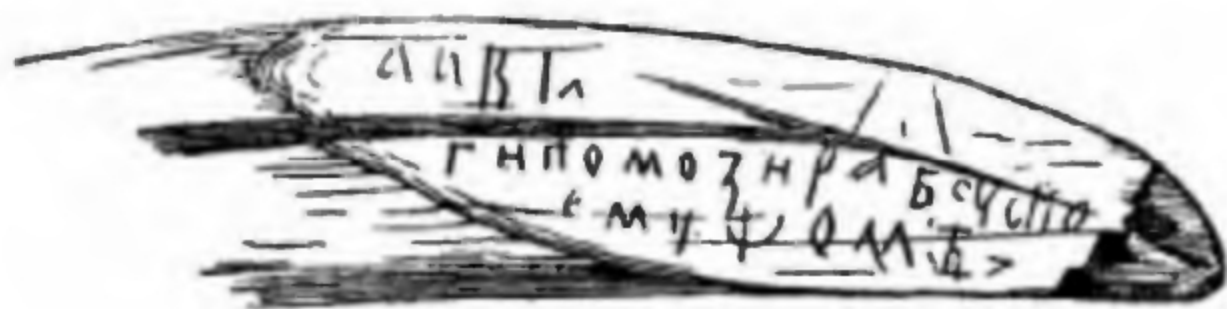

Рис.41. Графіті на іклі кабана із Вщижа (за: Б.О. Рибаківим) [221, С. 118].

Рис.42. Дерев'яна миска з надписом з Гомеля (за: Макушников О.А.) [183, С.74].

Рис.43. Фрагменти фресок з графіті з розкопок Спасо-Преображенського собору в Новгороді-Сіверському [НСІКЗ «Слово о полку Ігоровім», б/н].

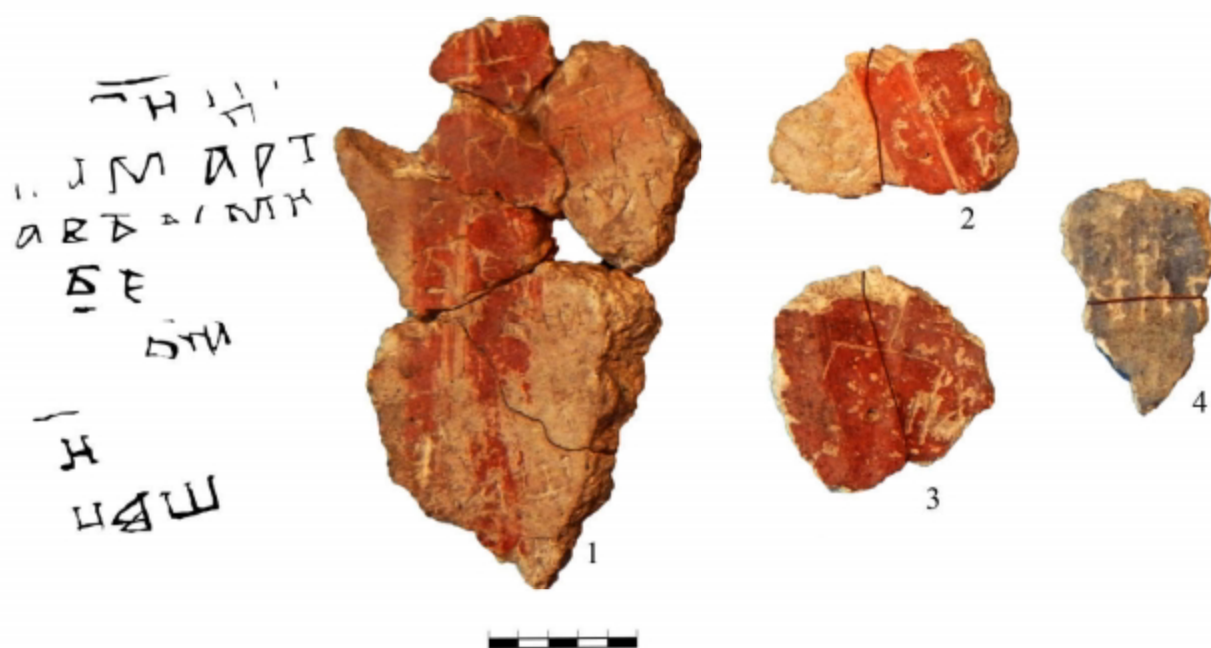

Рис.44. Фрагменти фресок з графіті з розкопок Спасо-Преображенського собору в Новгороді-Сіверському, фото та промальовка [НСІКЗ «Слово о полку Ігоровім», б/н].

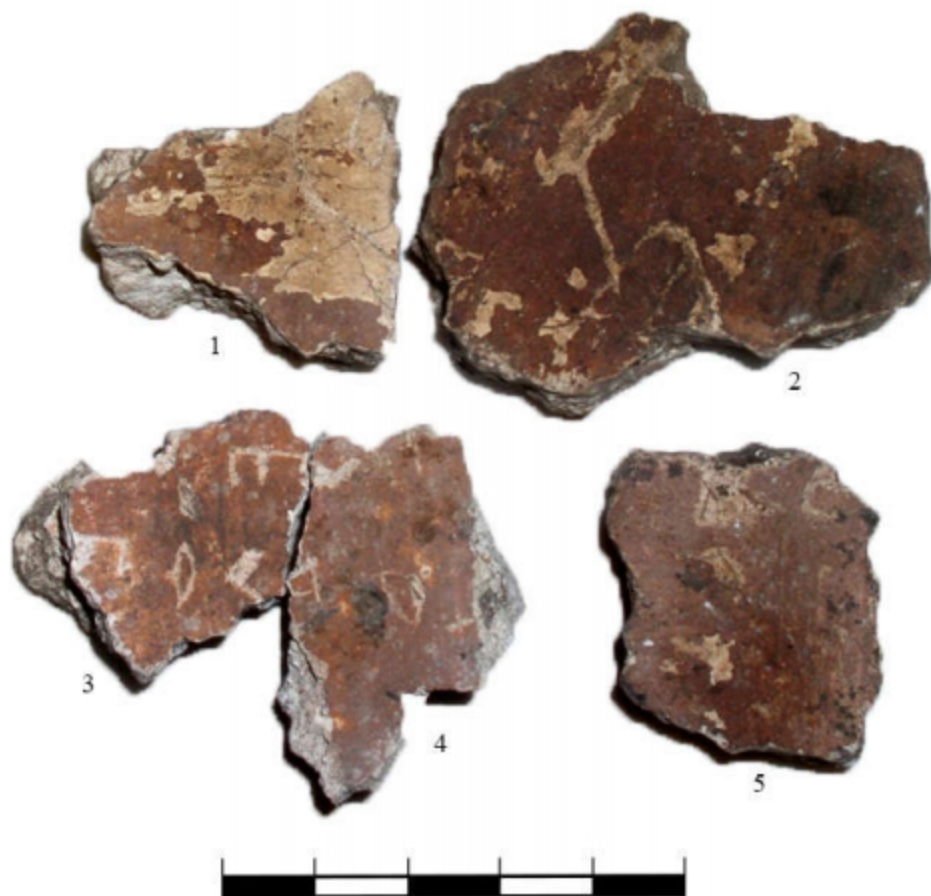

Рис.45. Фрагменти фресок з графіті з розкопок «княжого терему» у Новгороді-Сіверському.[264, С.128].

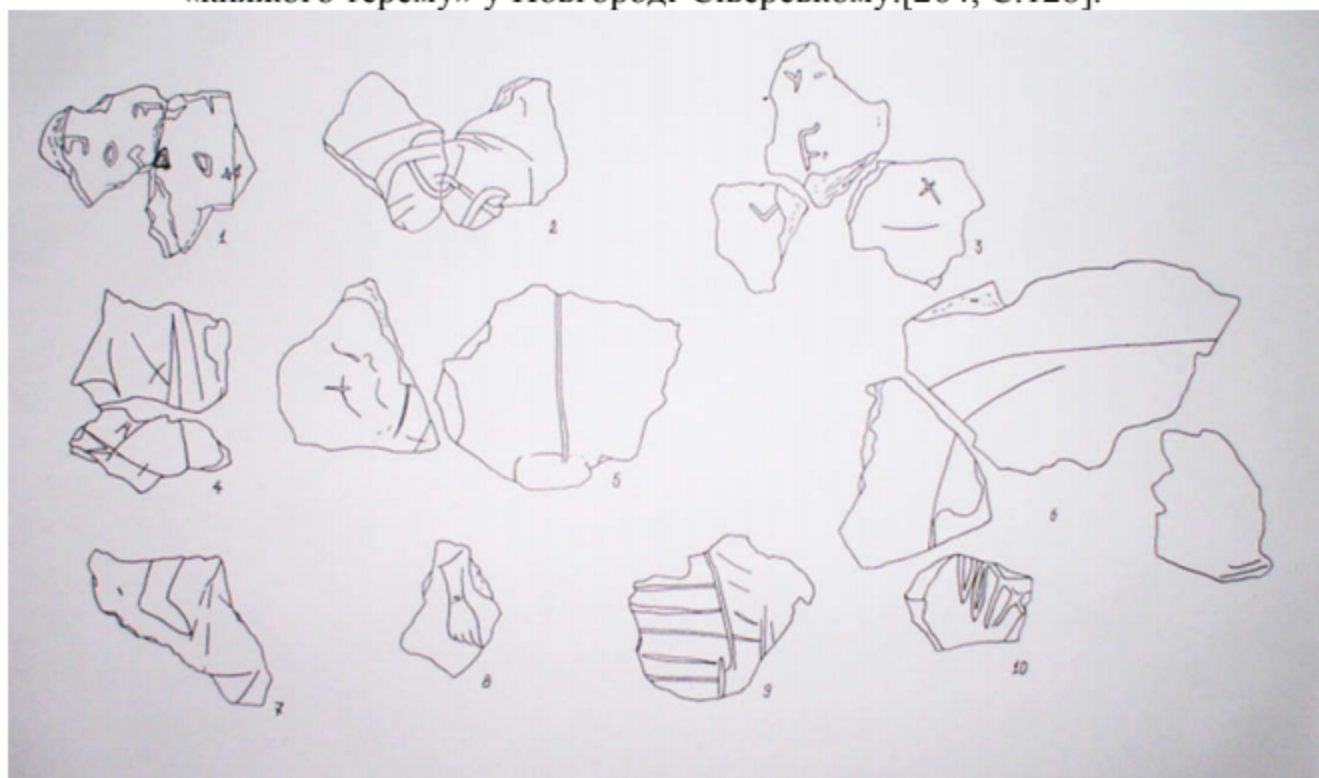

Рис.46. Фрагменти фресок з графіті із «княжого терему» у Новгороді-Сіверському (за: О.Є. Черненко) [264, С.128].

Рис.47. Графіті на пряслиці з розкопок у Новгороді-Сіверському, фото та промальовка [НСІКЗ «Слово о полку Ігоровім»,б/н].

Рис.48. Важок з розкопок по вул. Князя Чорного в 2015 р., фото та промальовка.

Рис.49. Графіті на пряслиці з розкопок у Чернігові,
фото та промальовка [НАІЗ «Чернігів Стародавній», б/н].

Рис.50. Графіті на пряслиці з розкопок поселення Ліскове, фото та промальовка [37].

Рис.51. Графіті на фрагментах амфор з розкопок поселення Ліскове [1 – 34; 2 – 35; 3 – 36].

Рис.52. Графіті на фрагментах амфор з розкопок у Чернігові (1953, 1985, 1995 рр.)
[1 – 32; 2 – 33; 3 – 53].

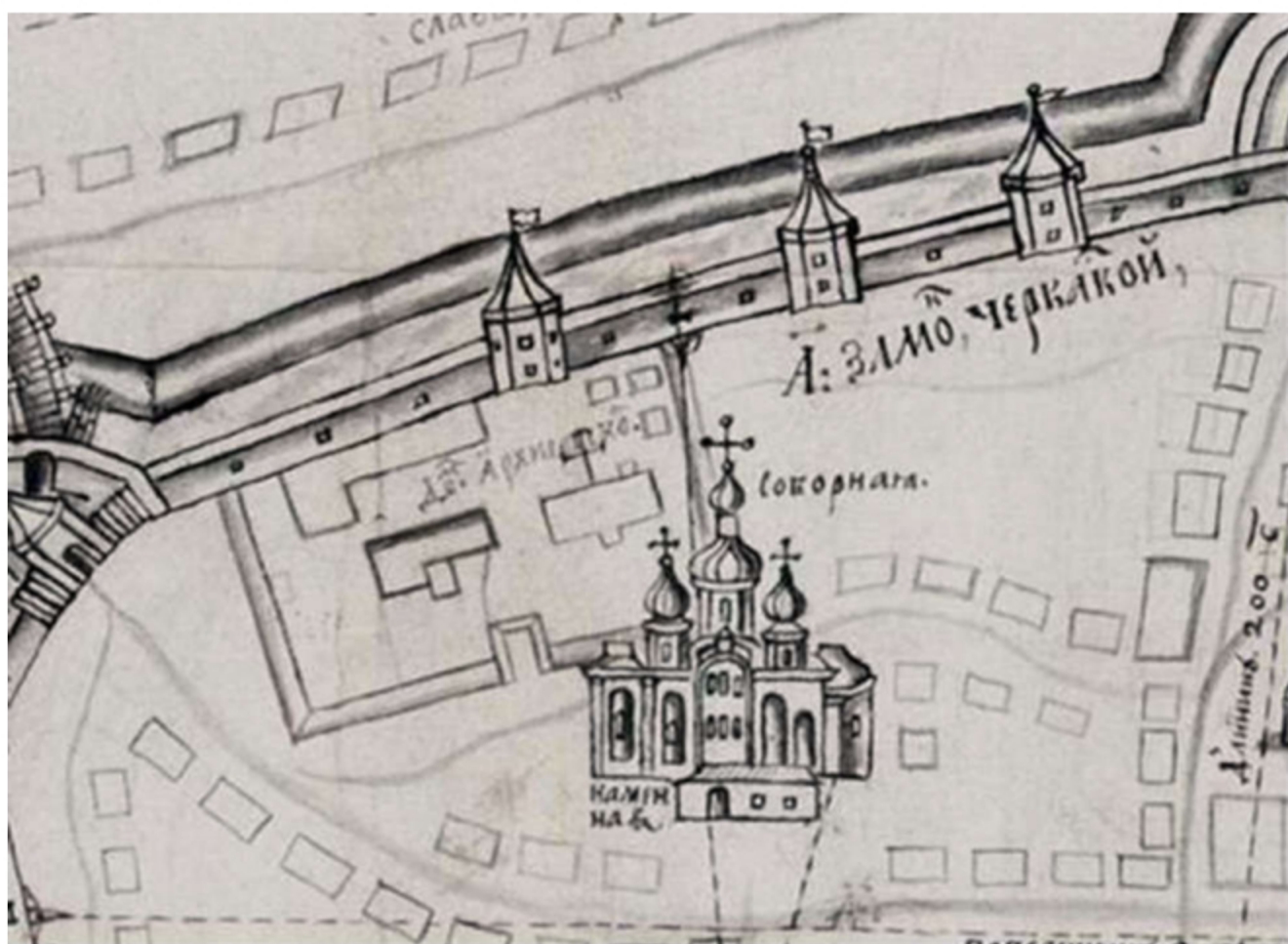

Рис.53. Зображення південної галереї Спасо-Преображенського собору на «Абриси Чернігівському» 1706 р.[140, С. 427].

Рис.54. Графіті на південній стіні Спасо-Преображенського собору (за: С.О. Висоцьким) [118, С.93].

Рис.55. Графіті №1 зі Спасо-Преображенського собору,
фото та промальовка.

Рис.56. Графіті №1 зі Спасо-Преображенського собору,
фрагменти слів із другого рядку.

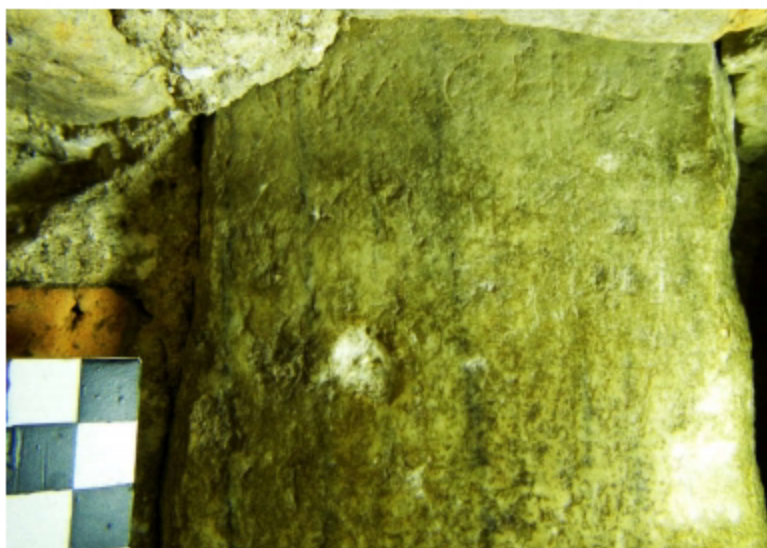

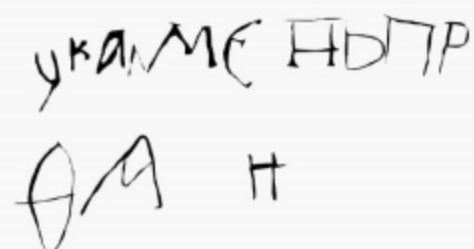

 АМІТРС
 Н

Рис.57. Графіті № 4 у Спасо-Преображенському соборі,
фото та промальовка.

 УКАМЄ НДТР
 ΘΑ Н

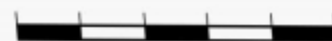

Рис.58. Графіті № 5 у Спасо-Преображенському соборі,
фото та промальовка.

Рис.59. Графіті № 1 з Успенського собору,
фото та промальовка.

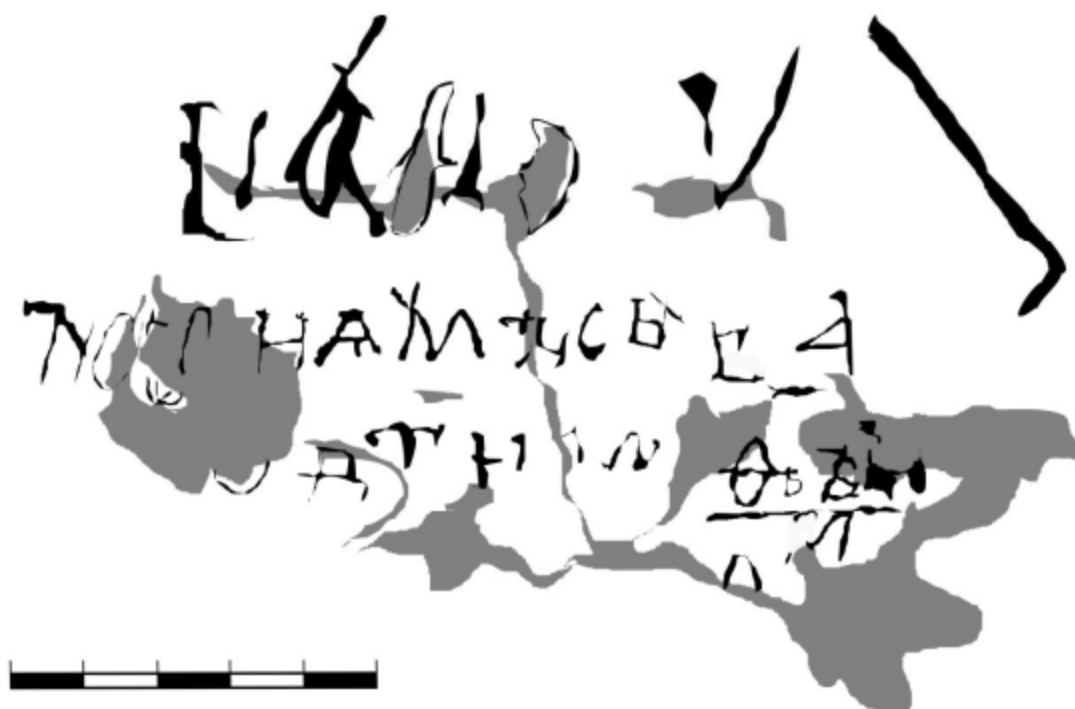
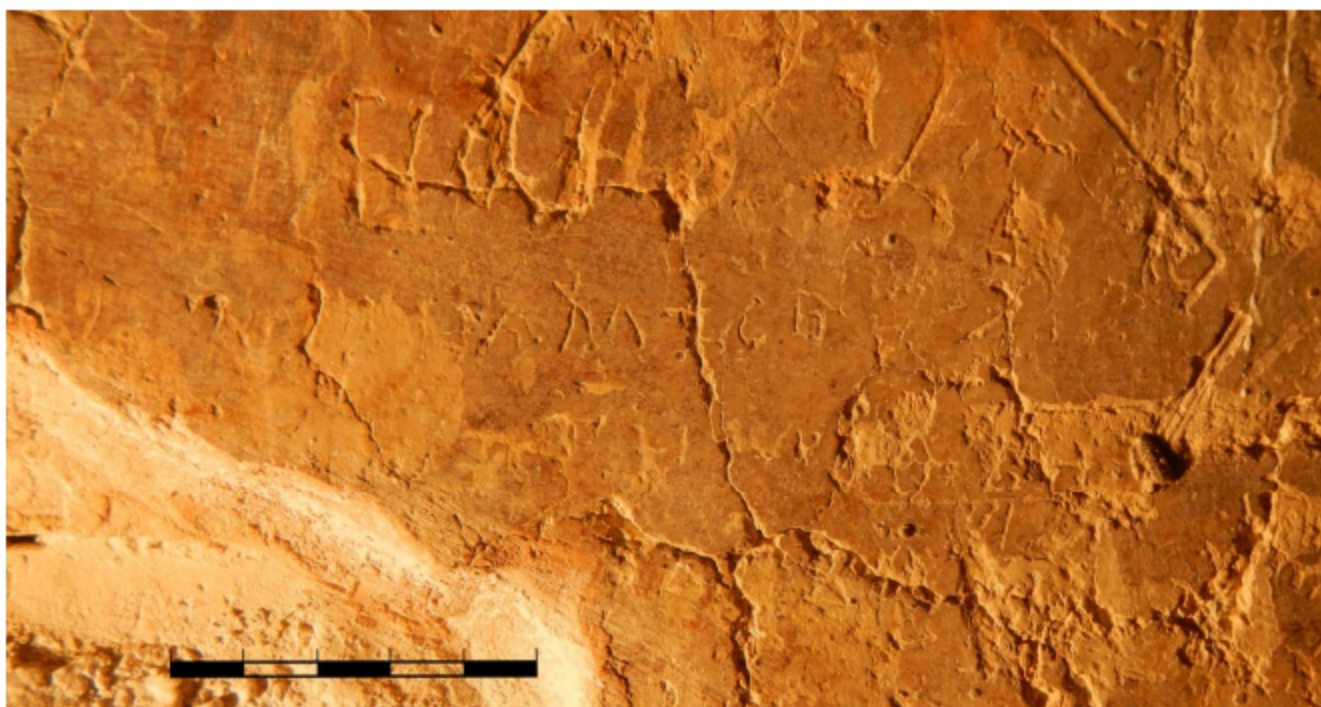
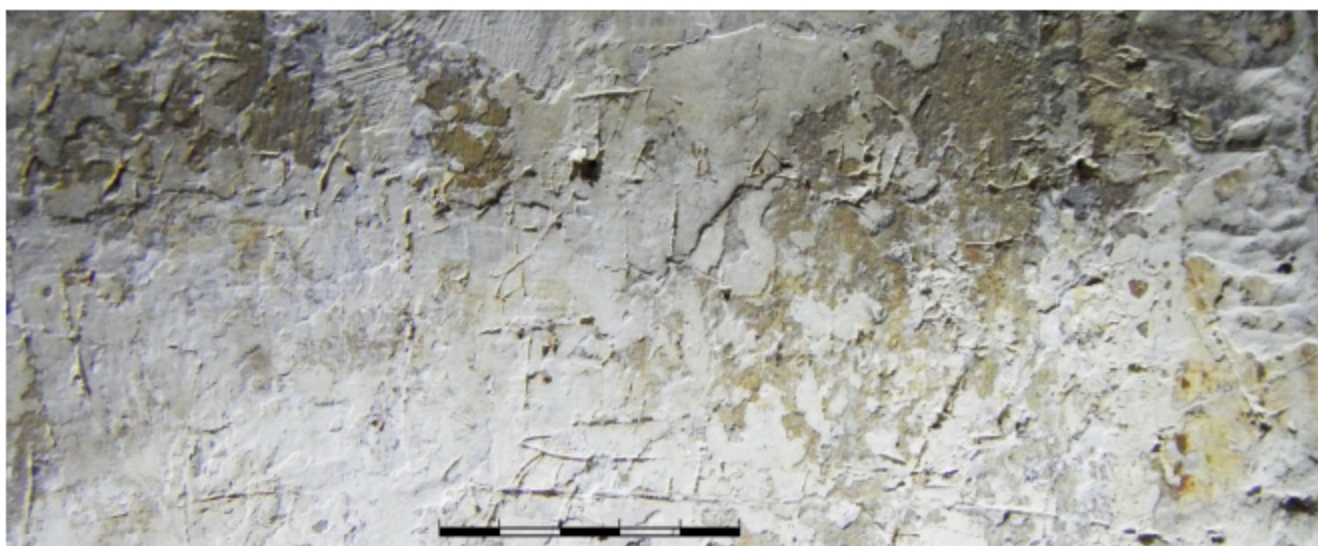

Рис. 60. Графіті № 2 з Успенського собору,
фото та промальовка.

П П
 О Л, и н П П Д Х Д ЦЬ РА Б А С В
 а
 Р

Рис.61. Графіті № 3 з Успенського собору,
фото та промальовка.

ПОМАНИ ГАН А ЦЬ РА Б А (ВО) ПРОКОТІН

Рис.62. Графіті № 32 з Успенського собору,
фото та промальовка.

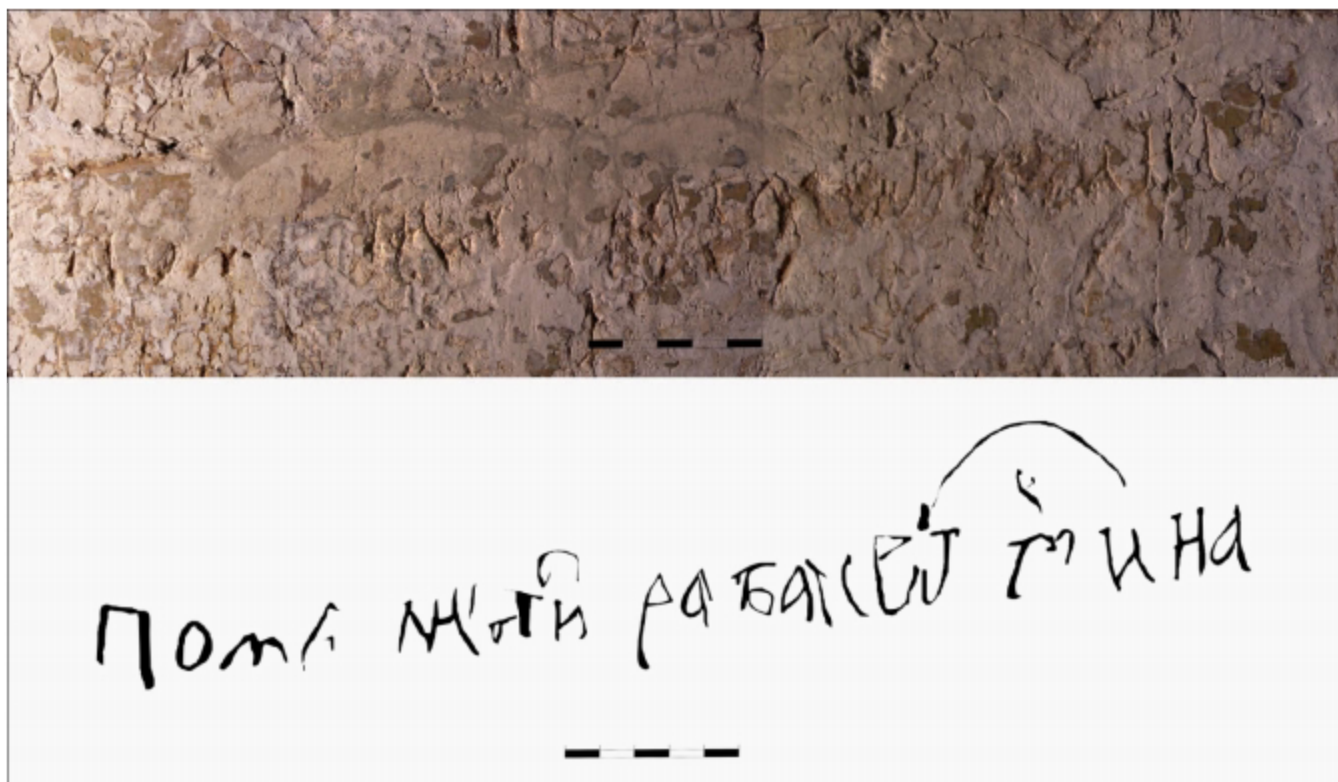

Рис.63. Графіті № 33 з Успенського собору,
фото та промальовка.

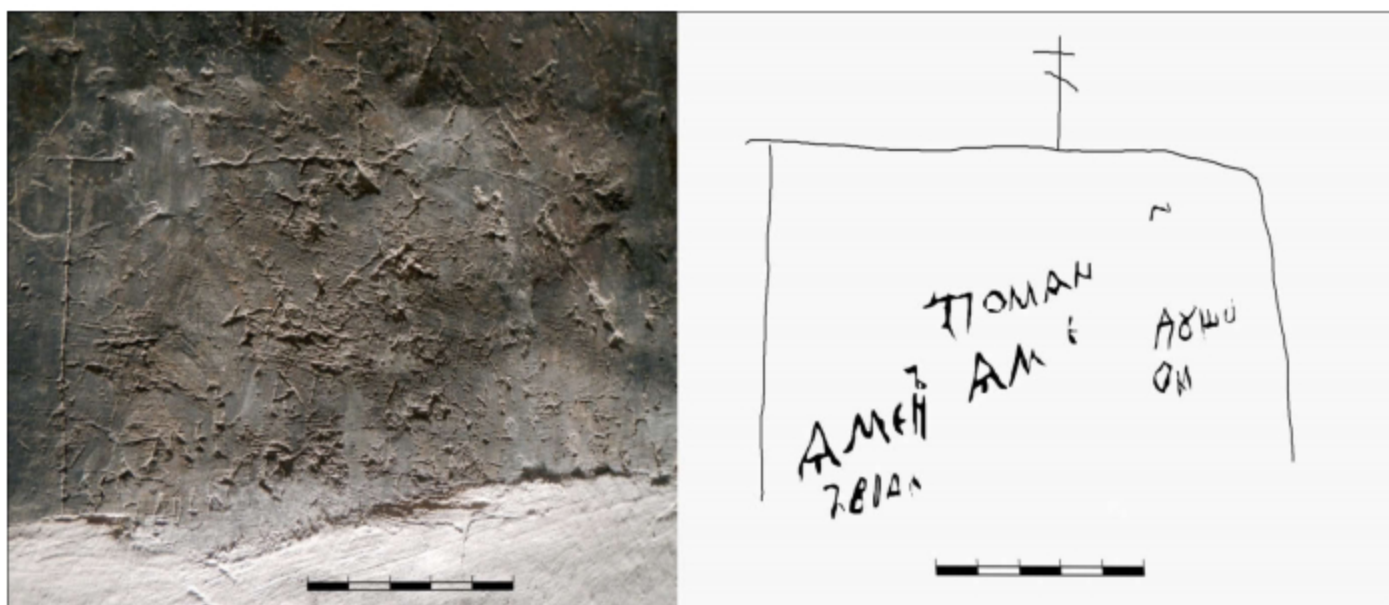

Рис.64. Графіті № 36 з Успенського собору,
фото та промальовка.

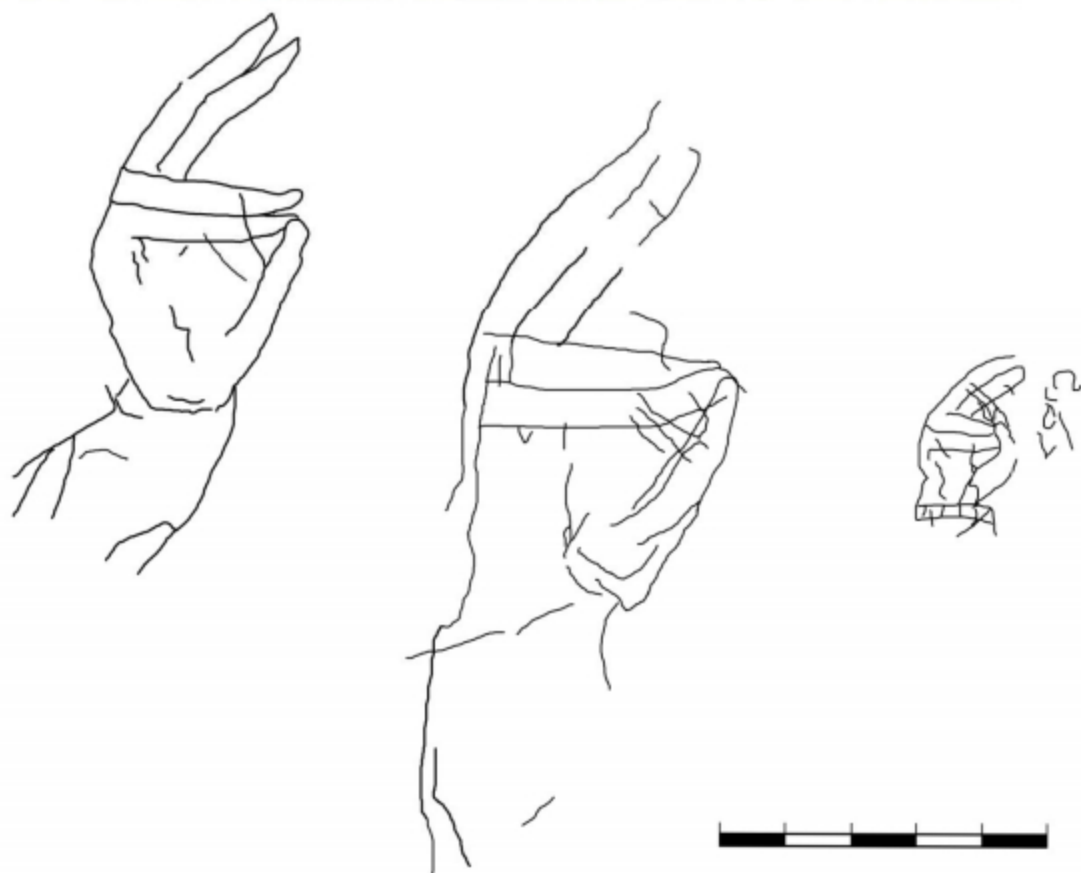
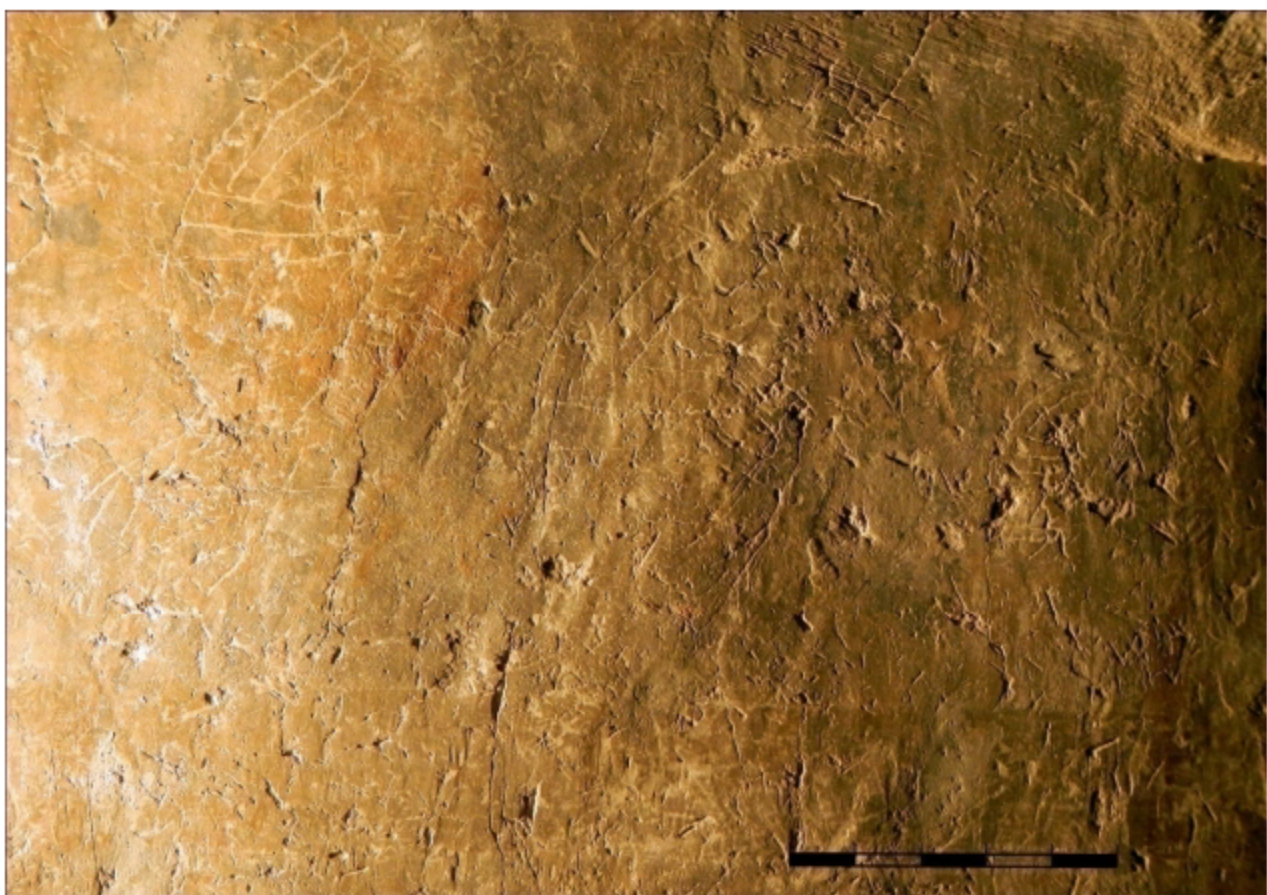

Рис.65. Малюнки-графіті з Успенського собору, група № 6, фото та промальовка.

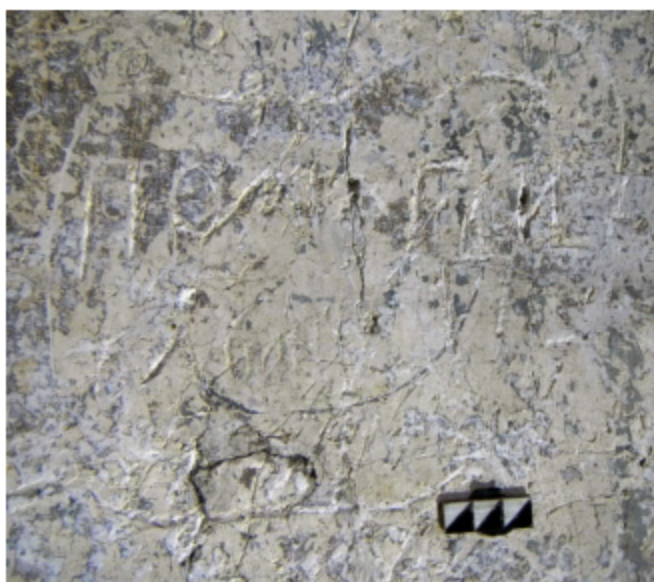

Рис.66. Графіті № 4 з Успенського собору,
фото та промальовка.

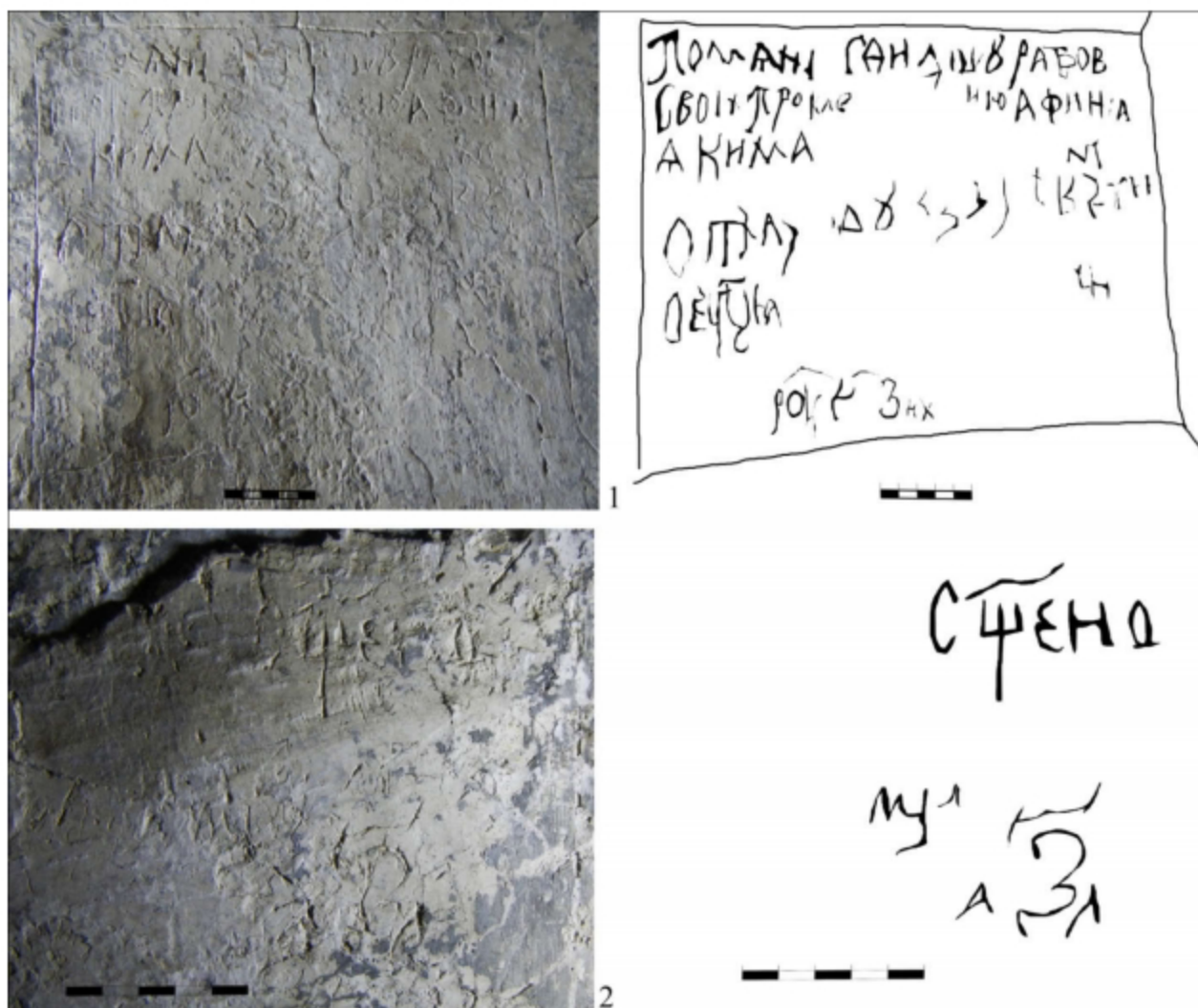

Рис.67.: 1. – Графіті № 5 з Успенського собору, фото та промальовка;
2. – Графіті №№ 24-25 з Успенського собору, фото та промальовка.

Рис.68. Могильна плита з розкопок Спасо-Преображенського собору у Новгороді-Сіверському [10, Рис. 83,84].

Рис.69. Графіті з Антонієвих печер,
фото та промальовка [20, Фото 89, 90; Рис.20].

Рис.70. Графіті № 6 з Успенського собору,
фото та промальовка.

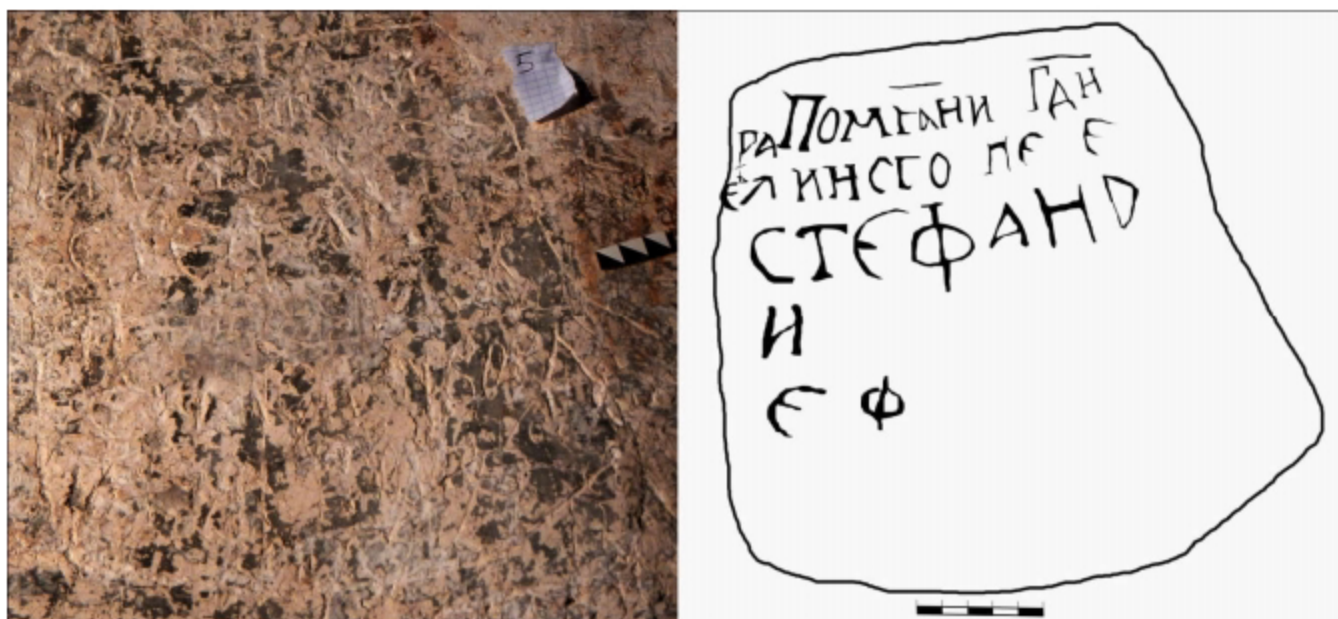

Рис.71. Графіті № 7 з Успенського собору,
фото та промальовка.

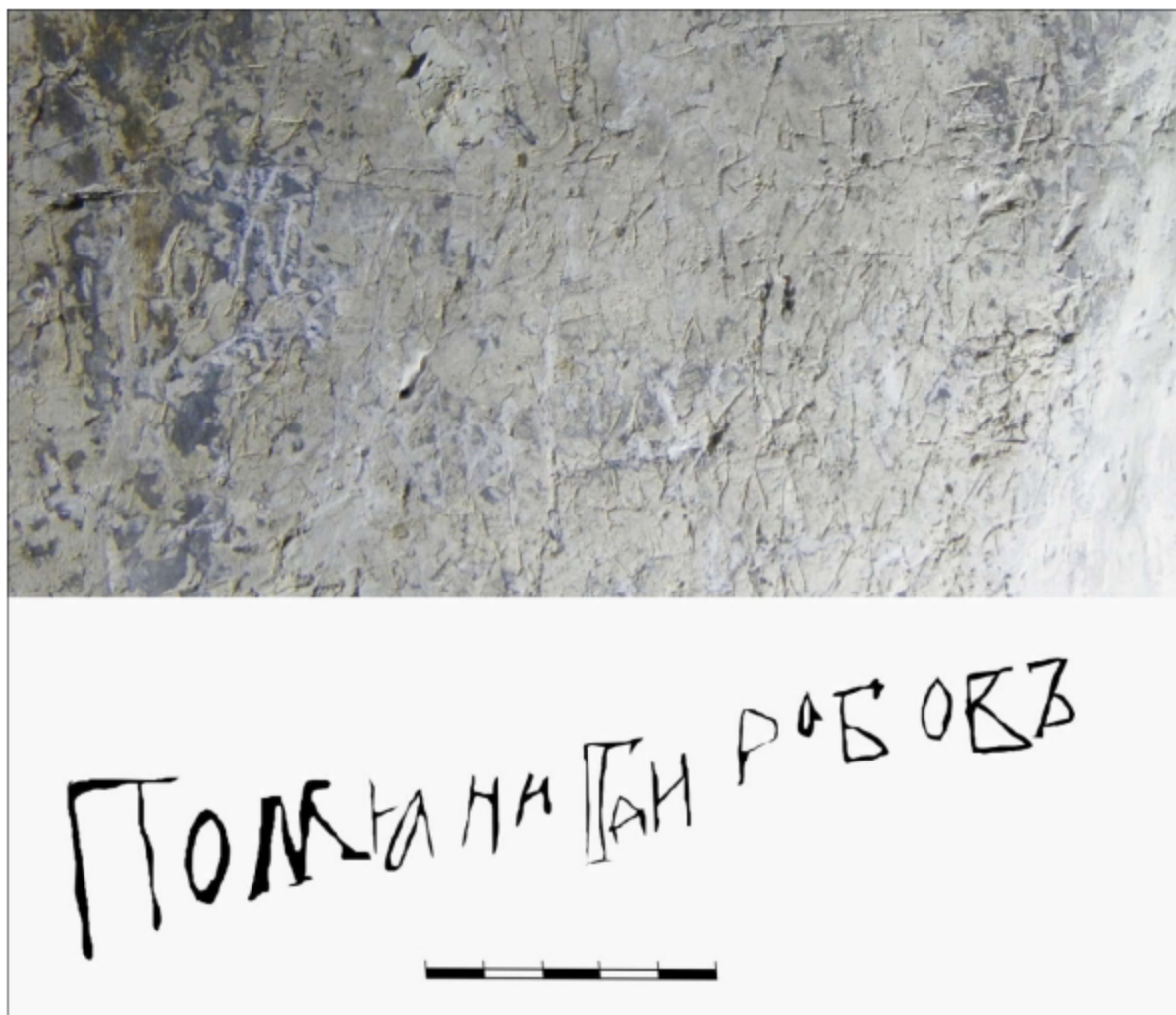

Рис.72. Графіті № 18 з Успенського собору,
фото та промальовка

Рис.73. Графіті № 19 з Успенського собору,
фото та промальовка.

Рис.74. Графіті № 21 з Успенського собору,
фото та промальовка.

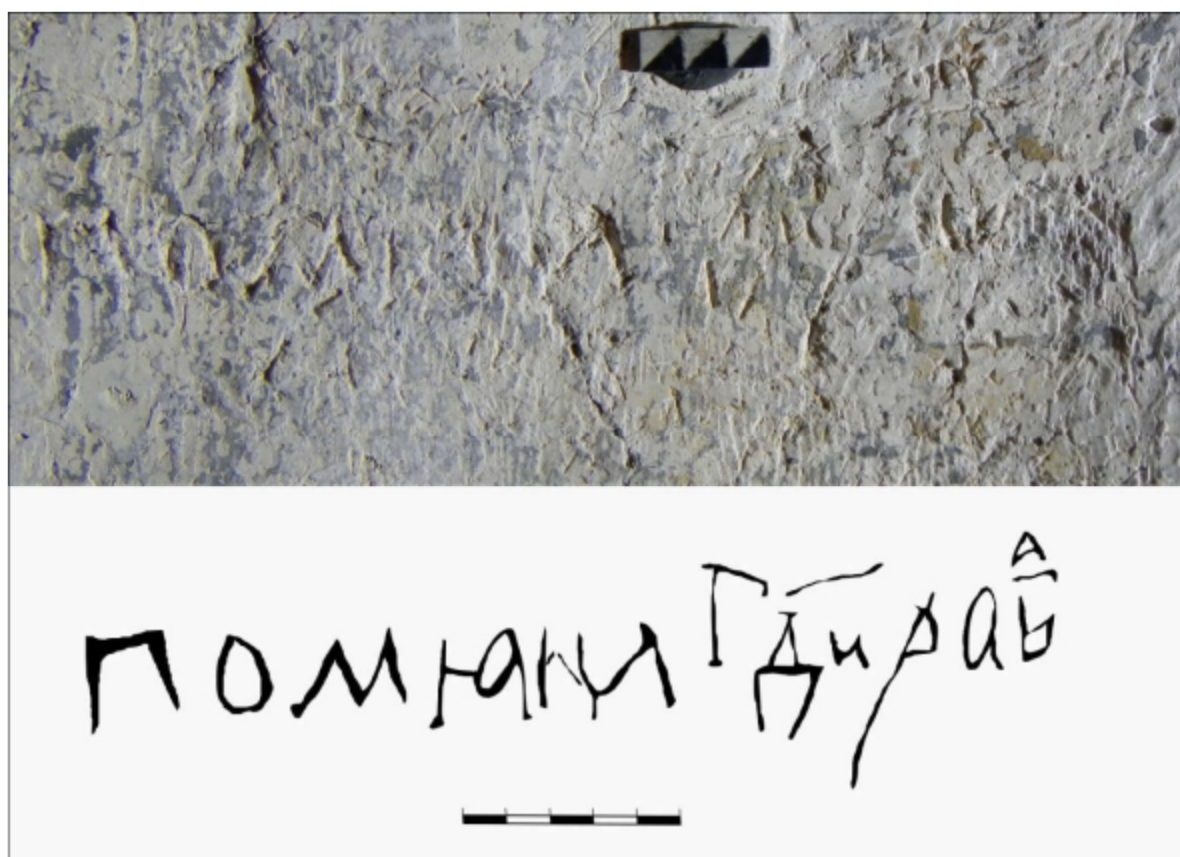

Рис.75. Графіті № 23 з Успенського собору,
фото та промальовка.

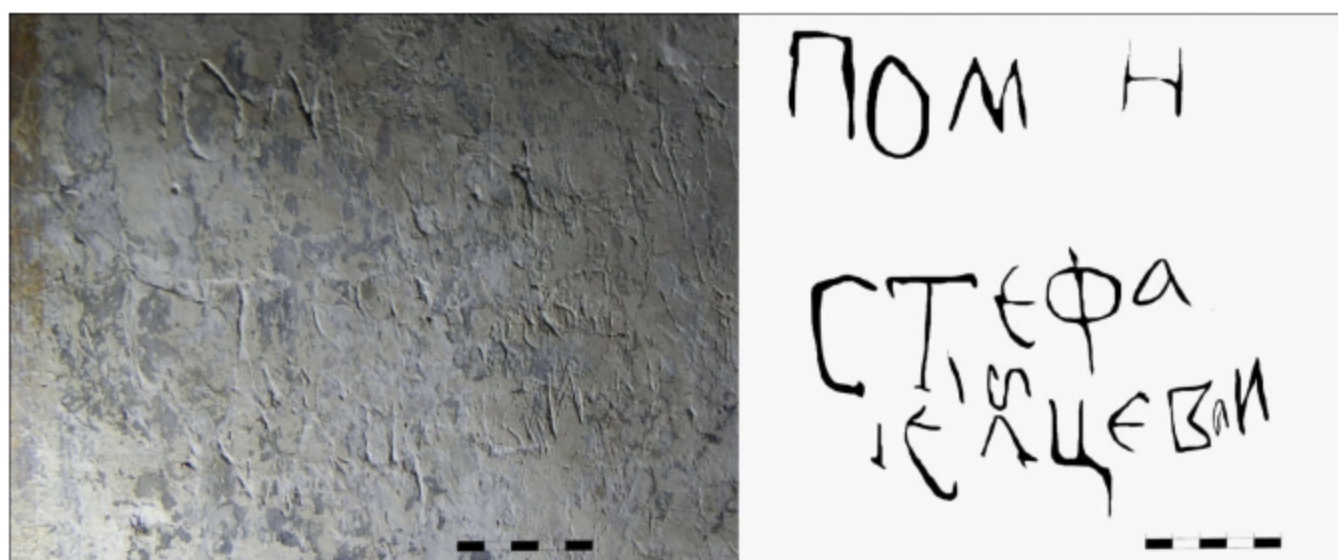

Рис.76. Графіті № 27 з Успенського собору,
фото та промальовка.

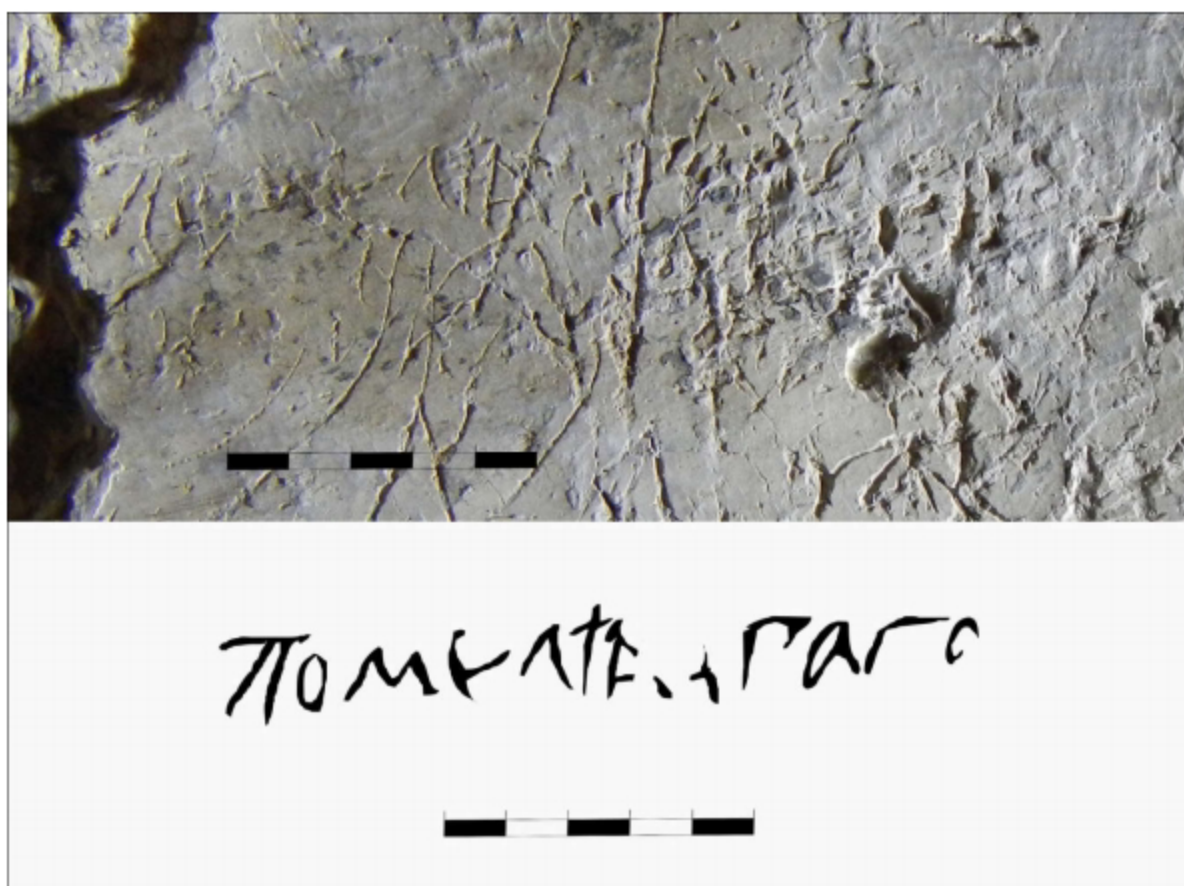

Рис.77. Графіті № 30 з Успенського собору,
фото та промальовка.

Рис.78. Картограма надписів та малюнків на північному фасаді Іллінської церкви.

Рис.79. Графіті №№ 11–17 на Іллінській церкві (у арці), фото та промальовка.

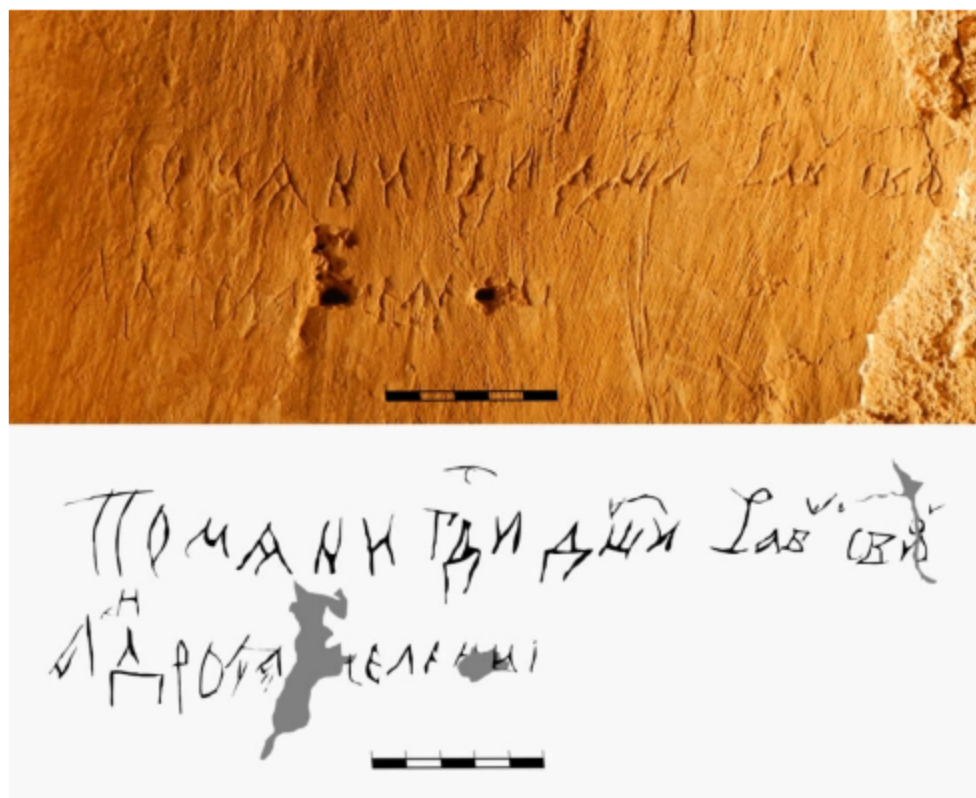

Рис.80. Графіті № 8 на Іллінській церкві,
фото та промальовка.

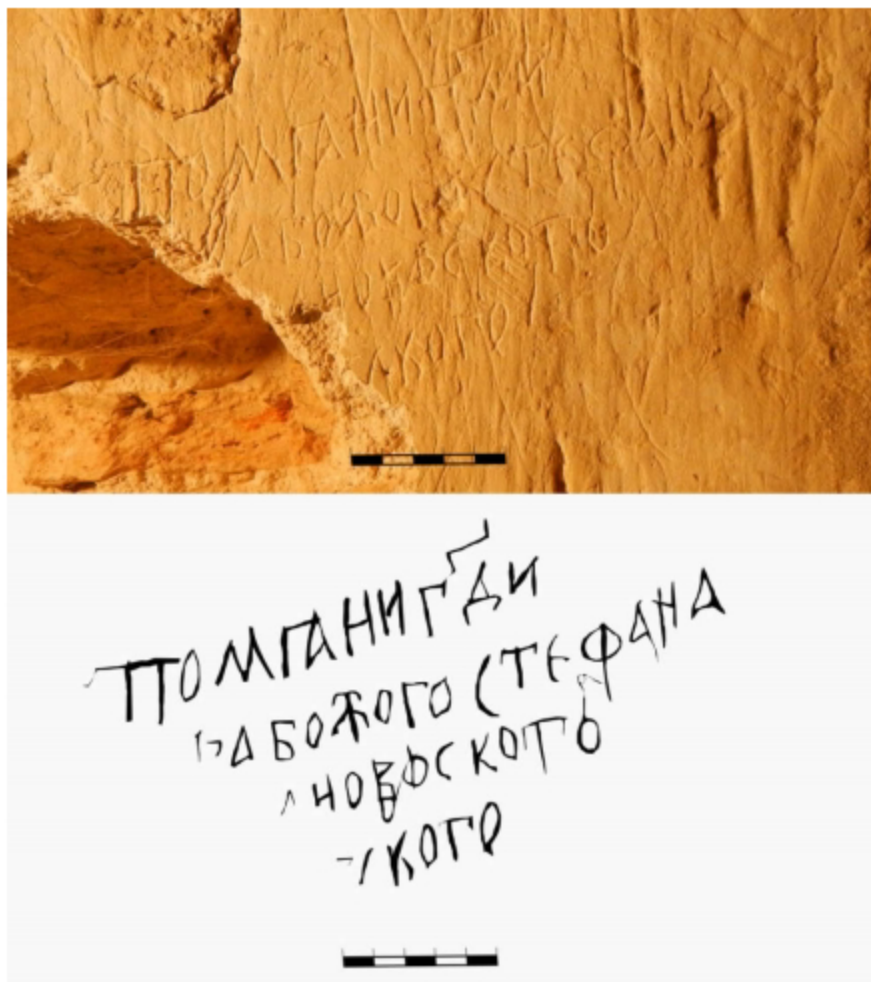

Рис.81. Графіті № 18 на Іллінській церкві,
фото та промальовка.

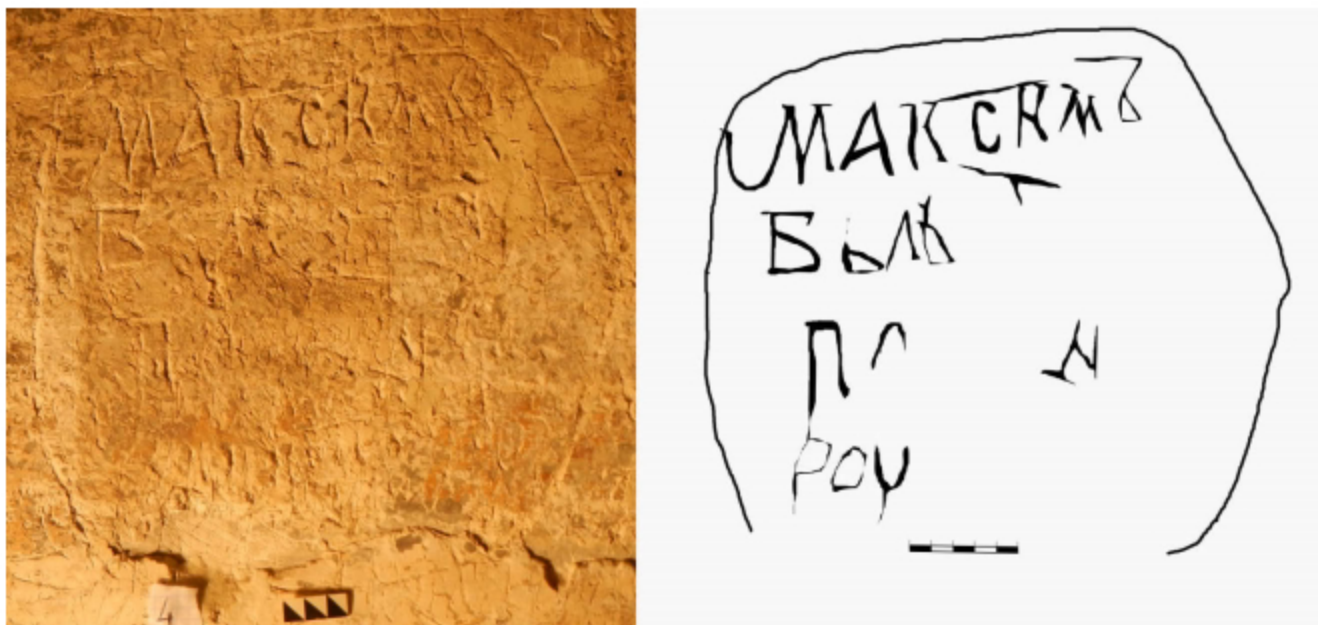

Рис.82. Графіті № 8 з Успенського собору,
фото та промальовка.

Рис.83. Фреска «Три отроки в печі вогняній»
на західній стіні південної нави Успенського собору.
Фото 2016 р. з промальовкою графіті.

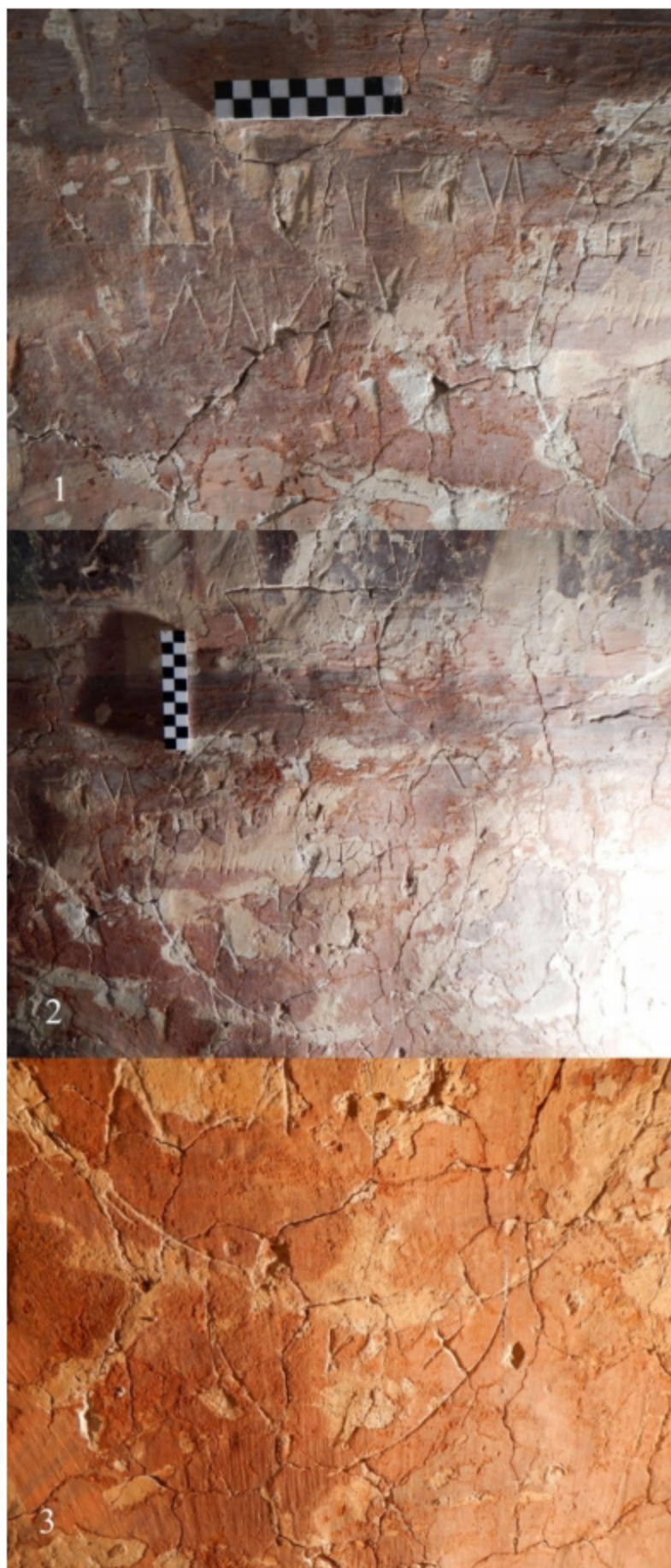

Рис.84. Графіті №№ 10 – 11 з Успенського собору. Фото.

Рис.85. Промальовка графіті №№ 10 – 11 з Успенського собору.

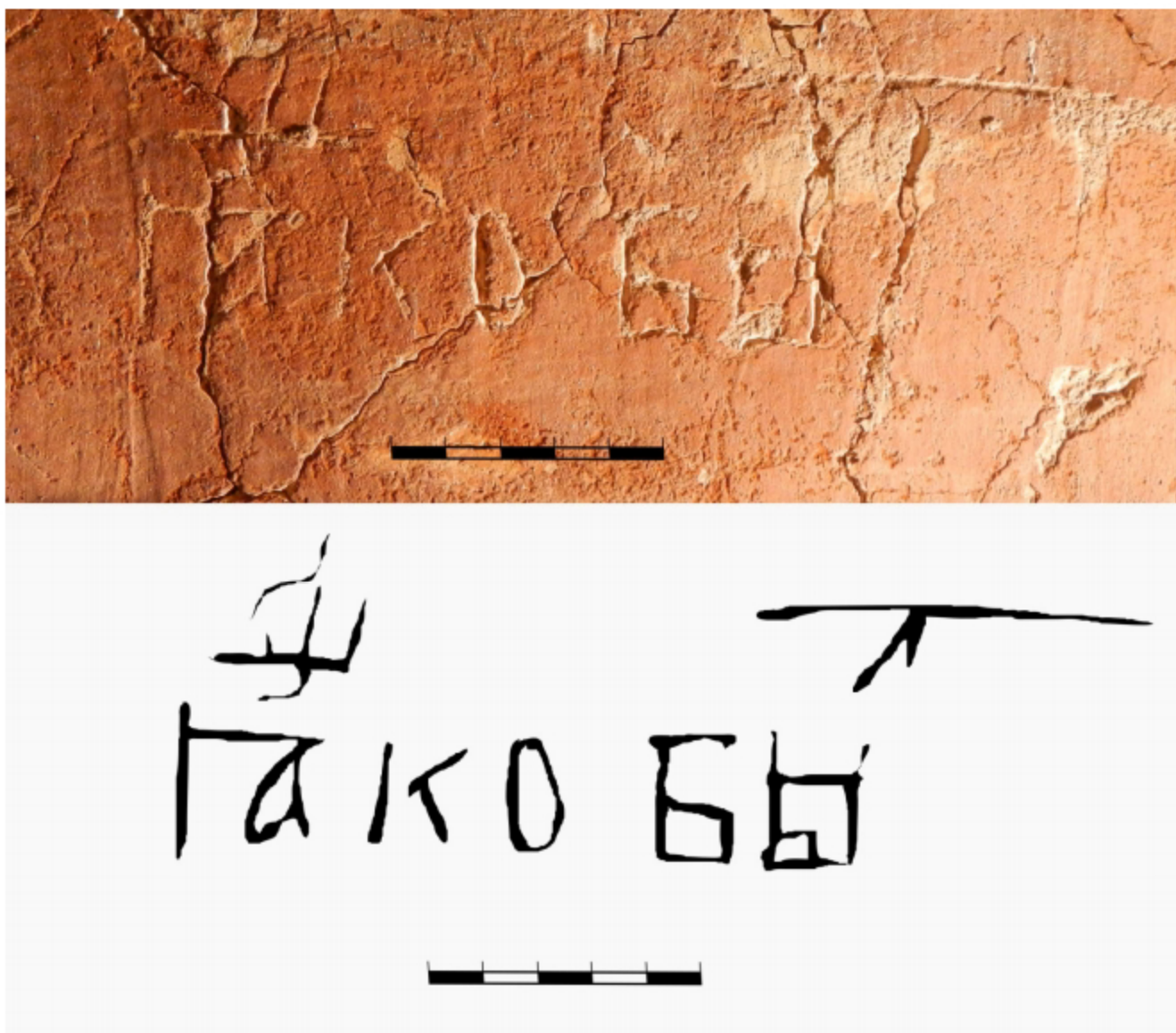

Рис.86. Графіті № 12 з Успенського собору,
фото та промальовка.

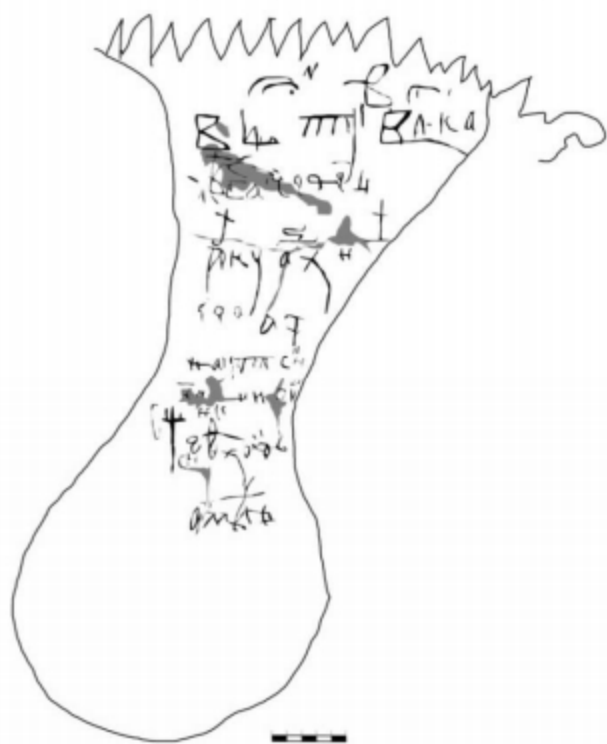

Рис.87. Графіті № 13 з Успенського собору,
фото та промальовка.

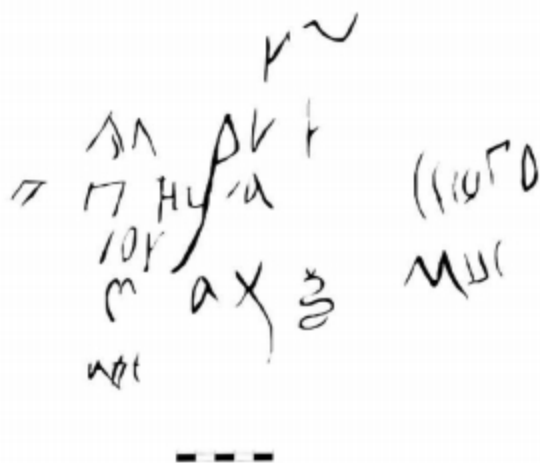

Рис.88. Графіті № 26 з Успенського собору,
фото та промальовка.

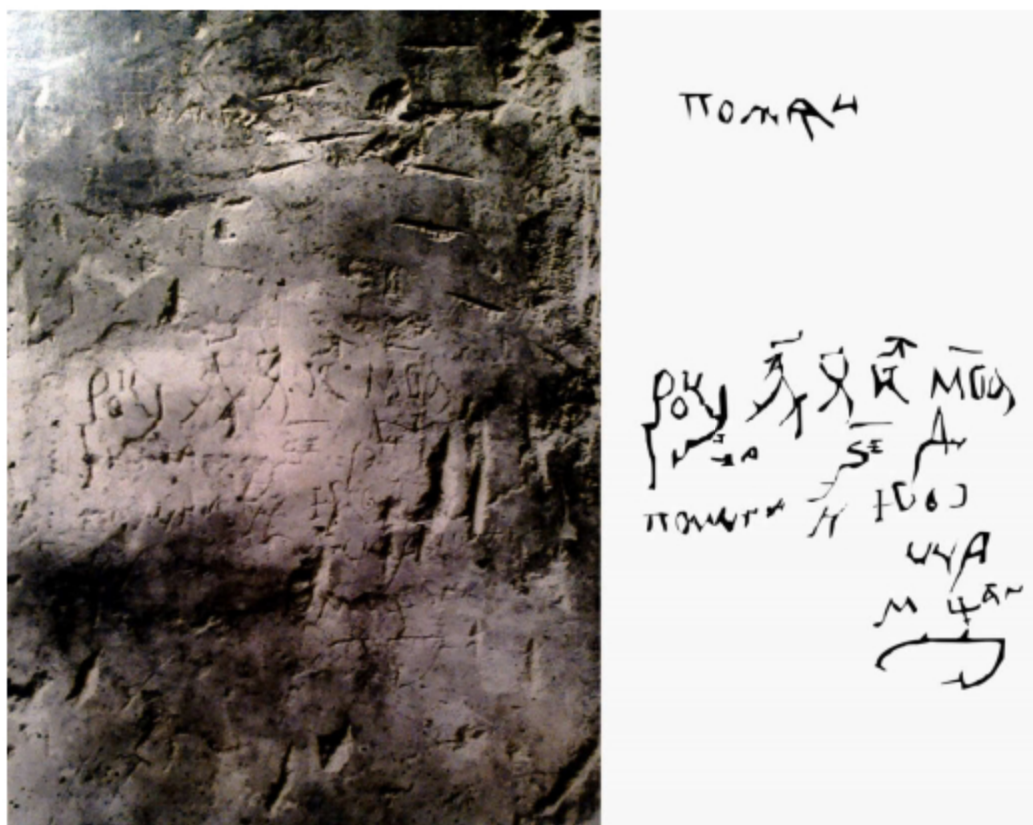

Рис.89. Графіті з хорів Борисоглібського собору,
фото 1948 р. та промальовка [1, фото 29].

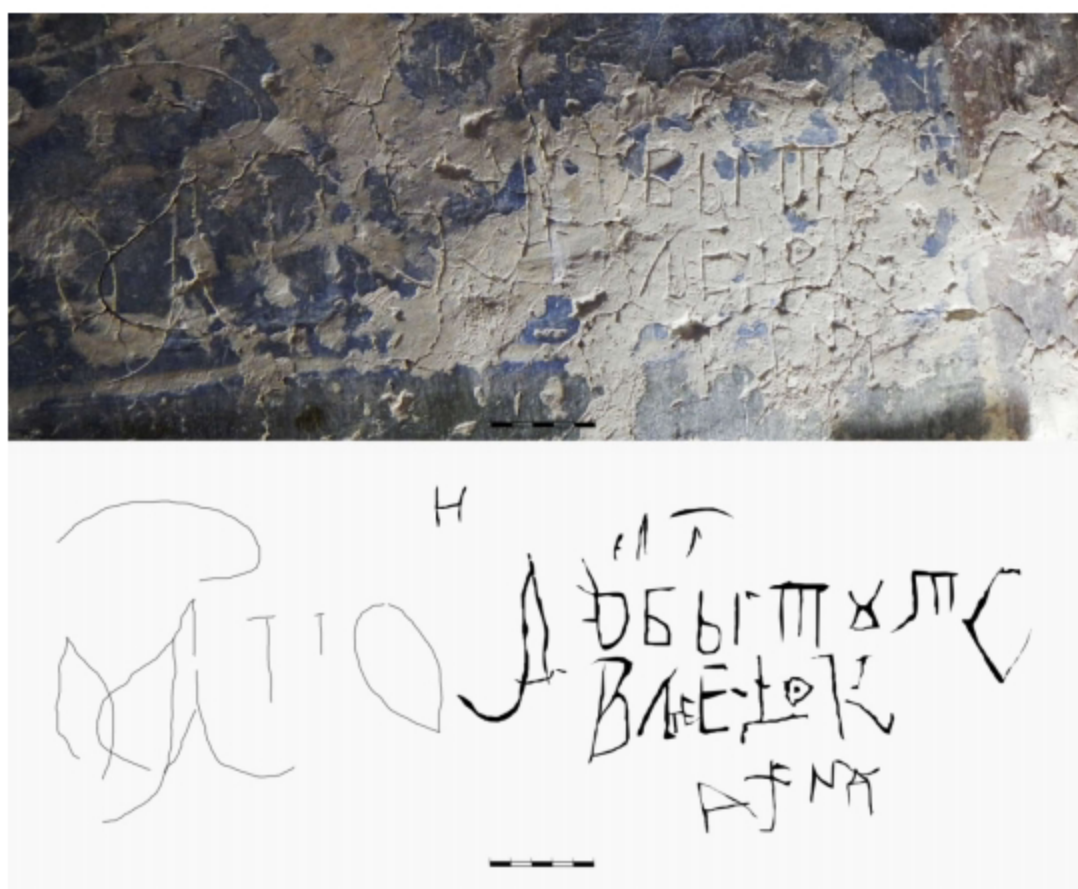

Рис.90. Графіті № 9 Успенського собору,
фото та промальовка.

Рис.91. Графіті № 10 Успенського собору,
фото та промальовка.

Рис.92. Графіті №№ 14–17 Успенського собору,
фото та промальовка.

Рис.93. Хрест з надписом з поховання Леонтія Полуботка [72]

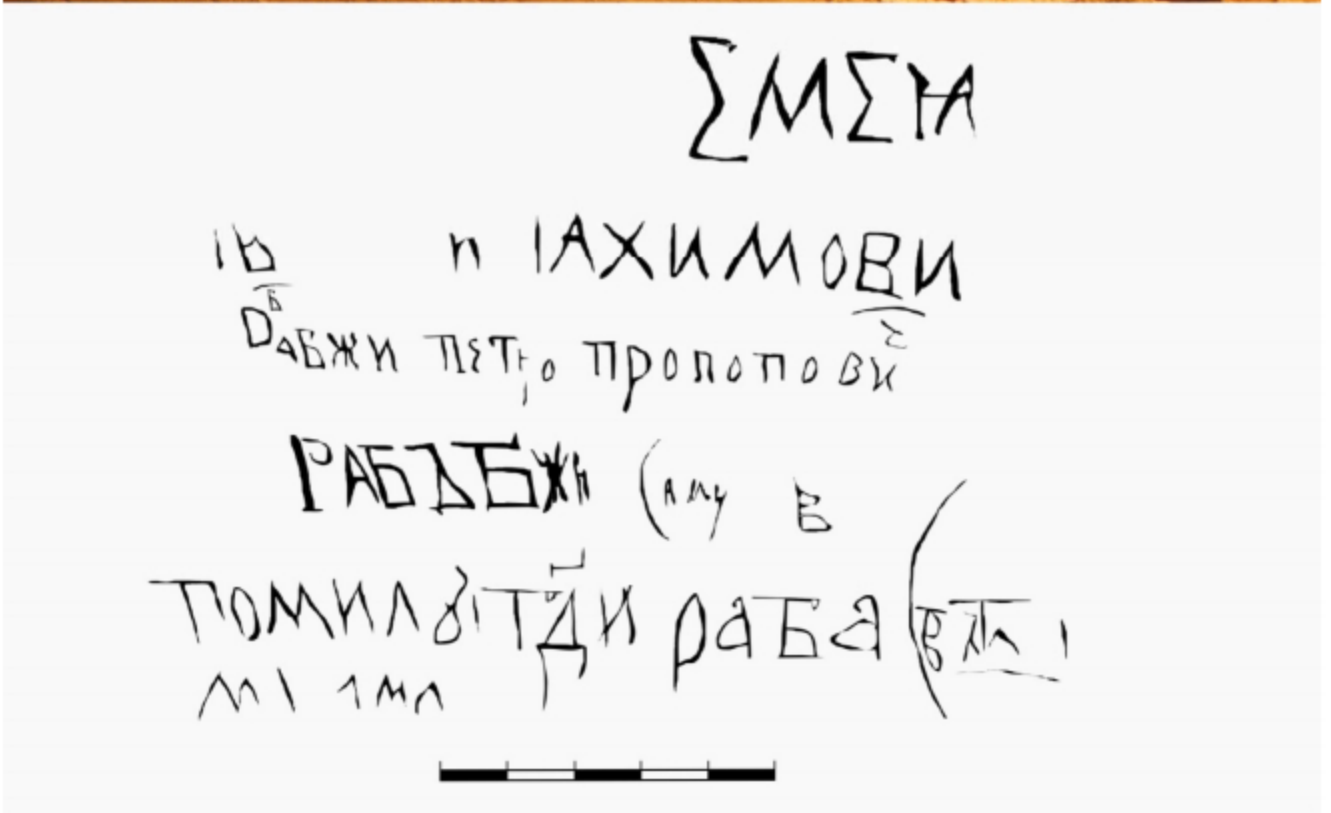

Рис.94. Графіті №№ 1–5 з Іллінської церкви,
фото та промальовка.

Рис.95. Графіті № 23 з Іллінської церкви,
фото та промальовка.

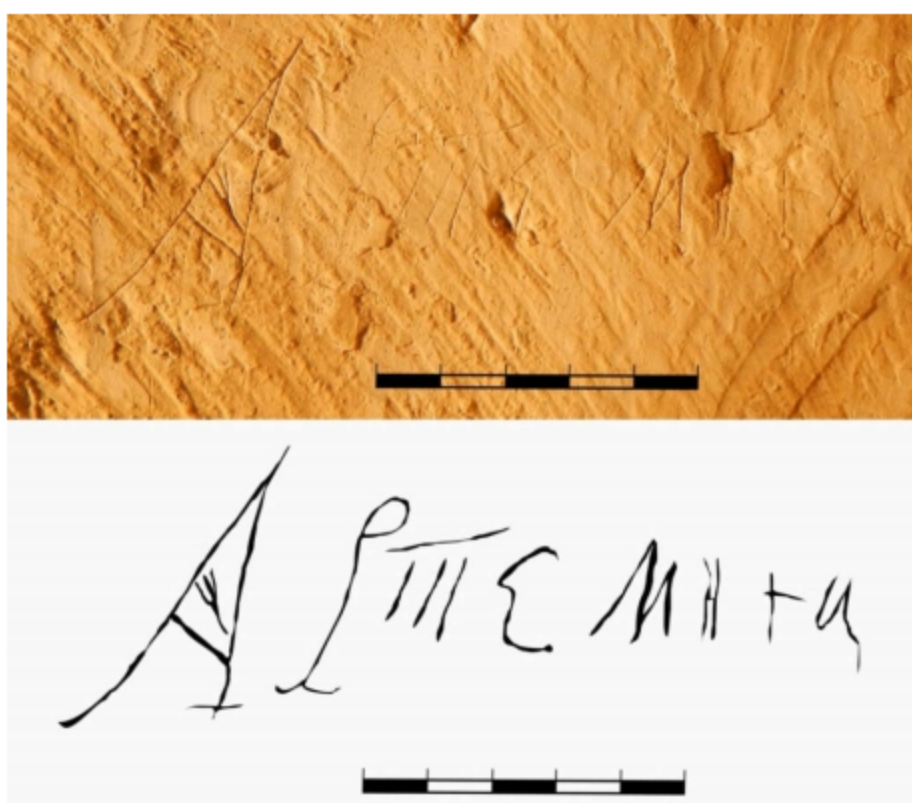

Рис.96. Графіті № 24 з Іллінської церкви,
фото та промальовка.

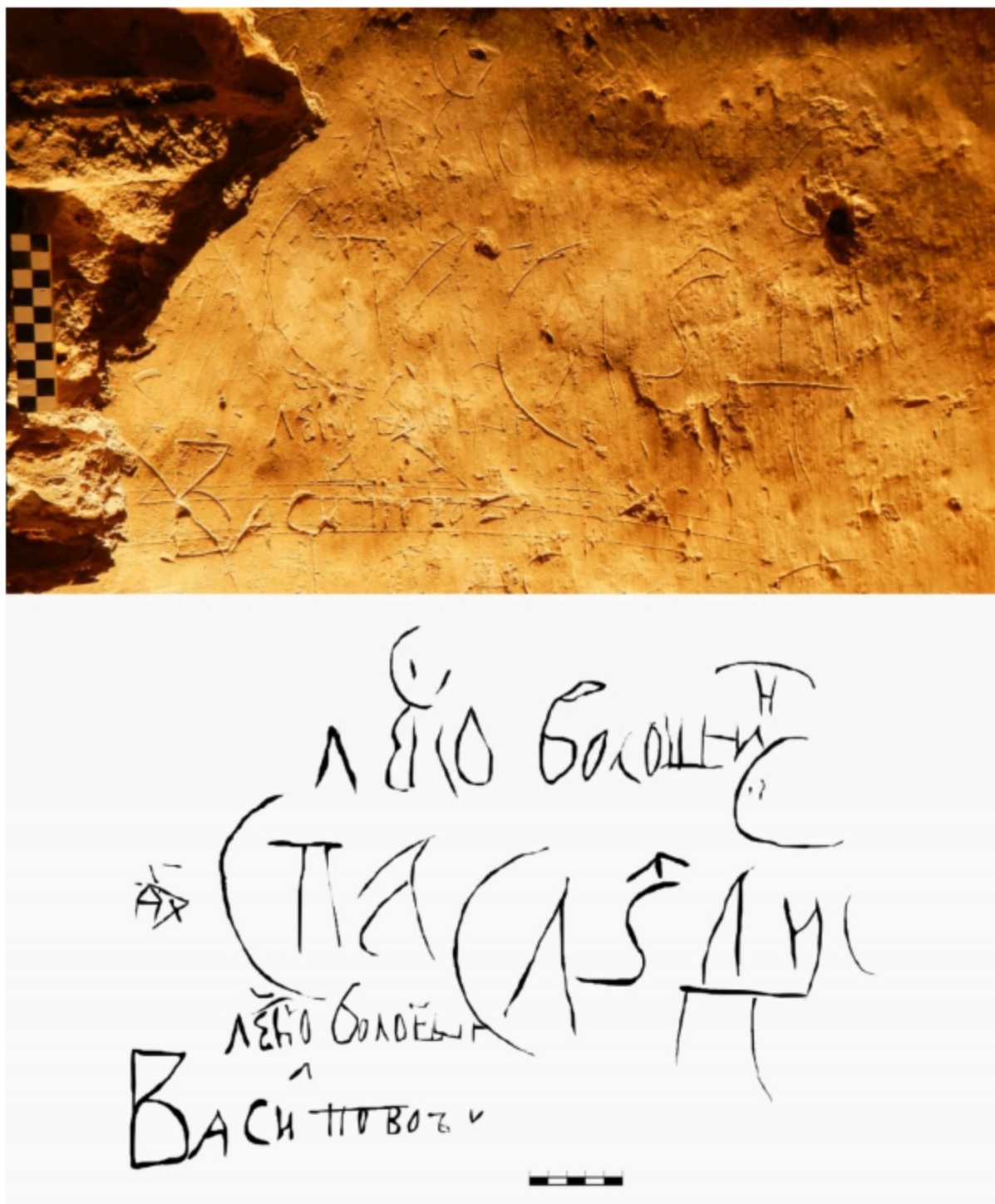

Рис.97. Графіті №№ 26–30 з Іллінської церкви,
фото та промальовка.

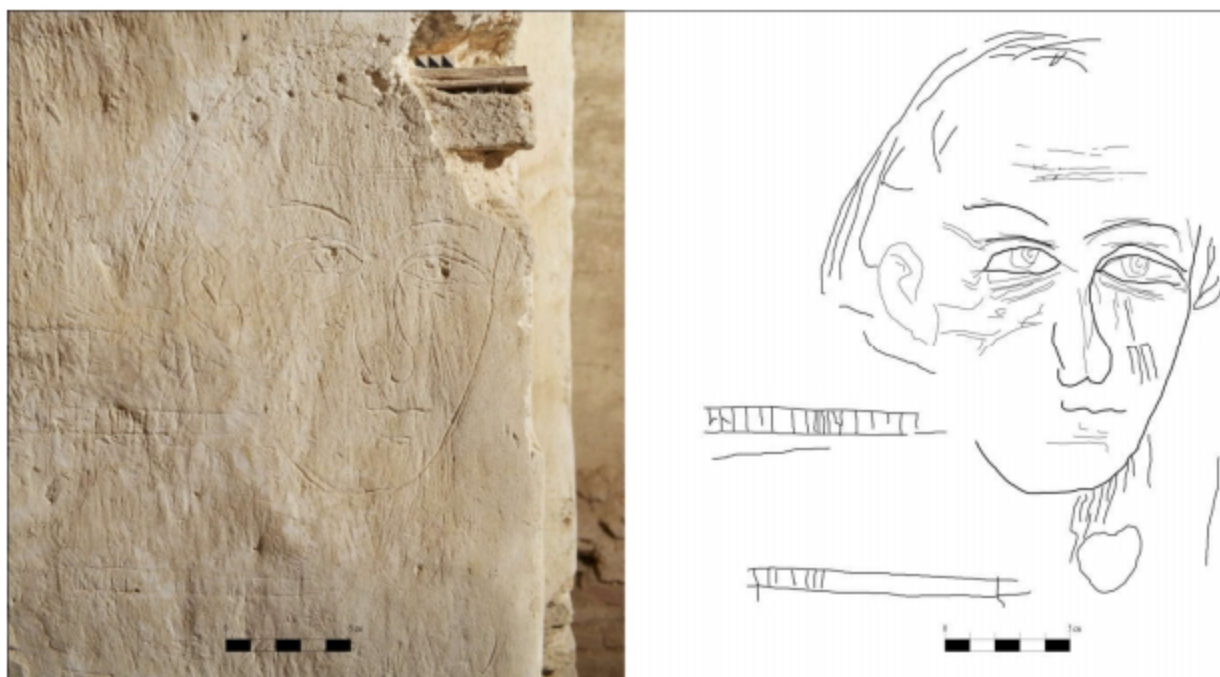

Рис.98. Малюнок-графіті з Іллінської церкви, зображення обличчя, фото та промальовка.

Рис.99. Малюнок-графіті Іллінської церкви, зображення людської фігури та будинків, фото та промальовка.

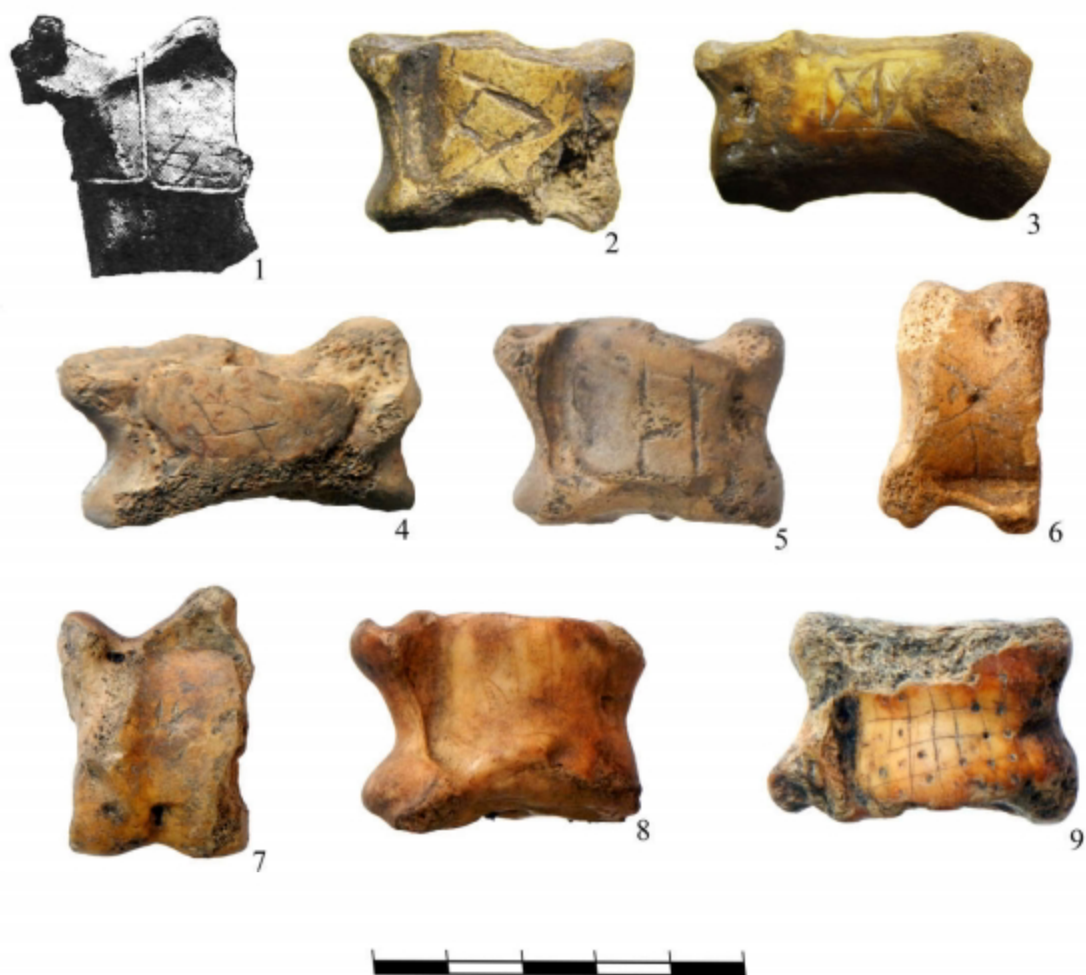

Рис.100. Астрагали з графіті. 1–Чорна могила; 2-3 – дитинець Чернігова;
 4 – Магерки-1; 5, 7-9 – Шестовиця; 6 – Виповзів [1 – 232, С. 33; 2 – 54; 3 – 55;
 4 – № 31. Магерки-1; 5 – 38; 6 – 39; 7 – 40; 8 – 41; 9 – 42].

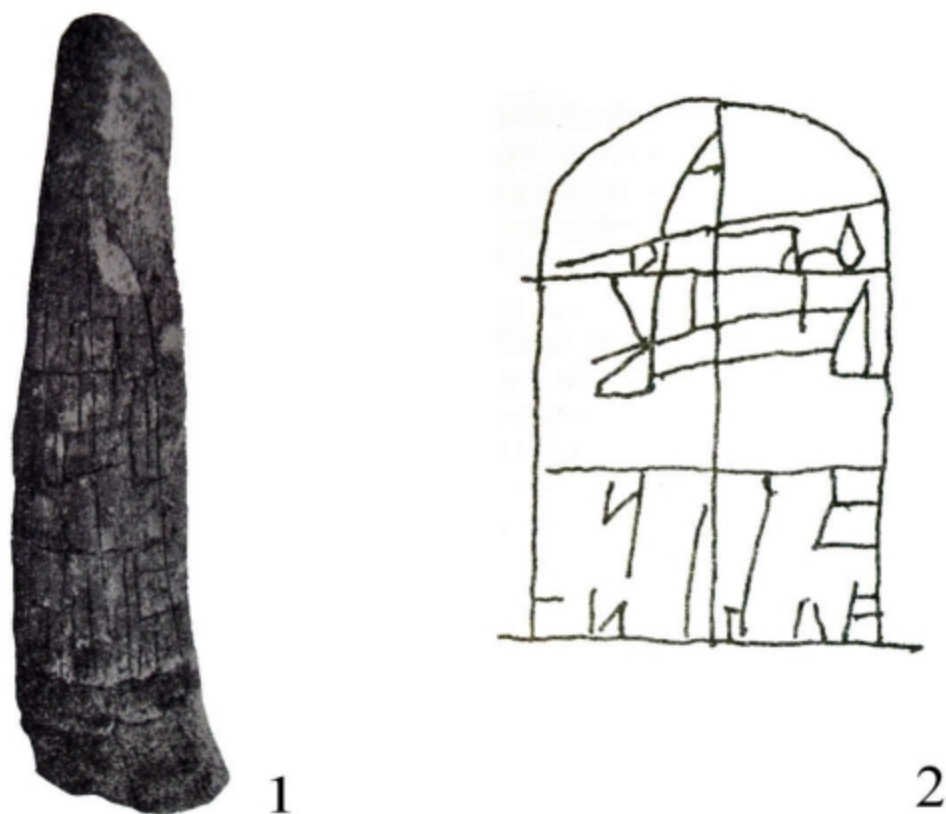

Рис.101. Зображення на баранячій кістці з розкопок кургану в ур. Берізки:
1 – за Д. Я. Самоквасовим; 2 – за М. Ю. Брайчевським [1 – 233, С. 11; 2–110,
С. 31].

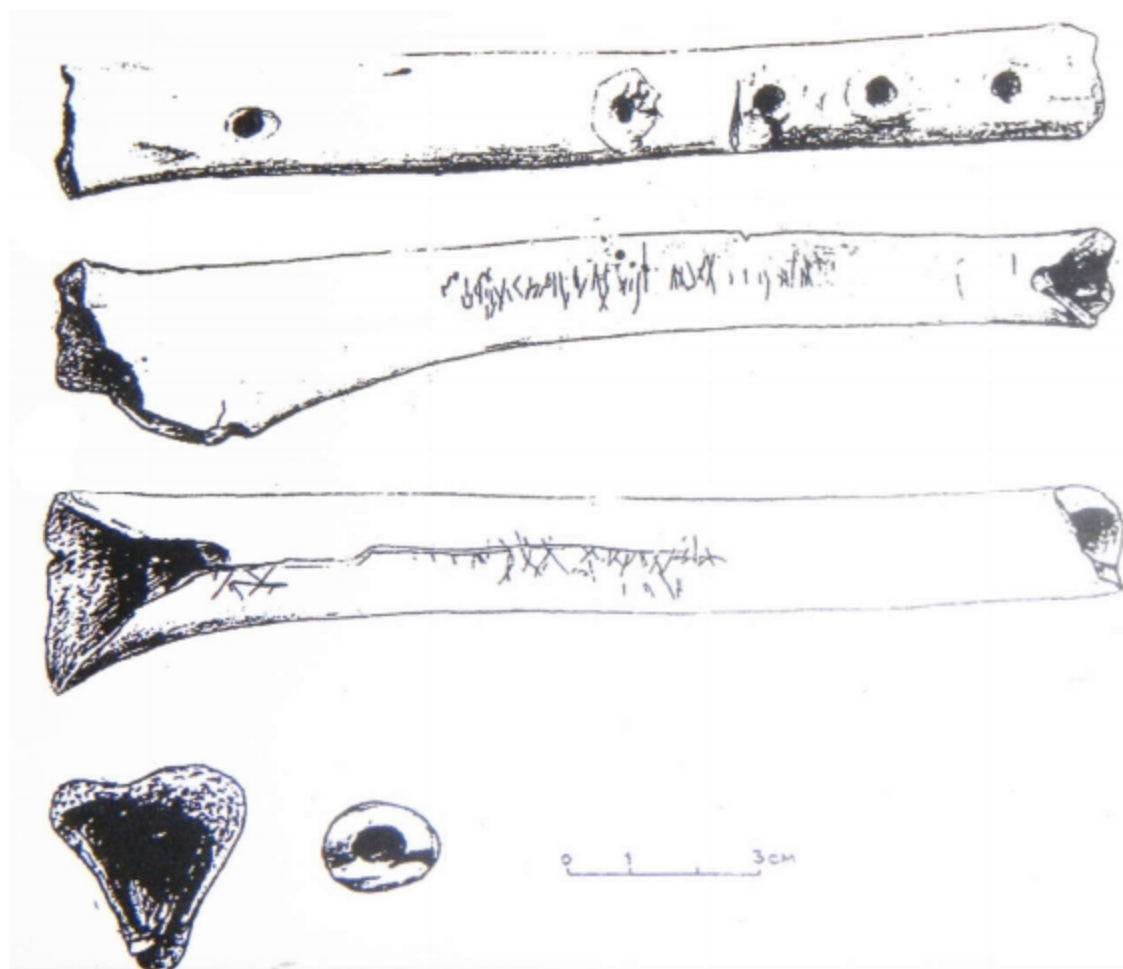

Рис.102. Кістяна флейта з околиць Шестовиці (за: В. П. Коваленком) [163, С.59].

Рис.103. Кістяна флейта з околиць Шестовиці [43].

Рис.104. Кістка з графіті (?) з розкопок Спасо-Преображенського собору [140].

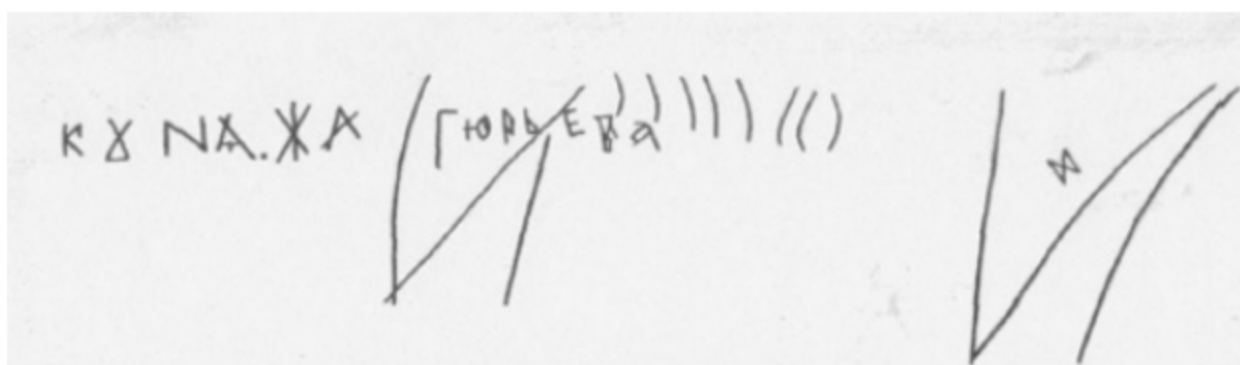
Рис.105. Кістяний гребінь з розкопок Дитинця Чернігова [56].

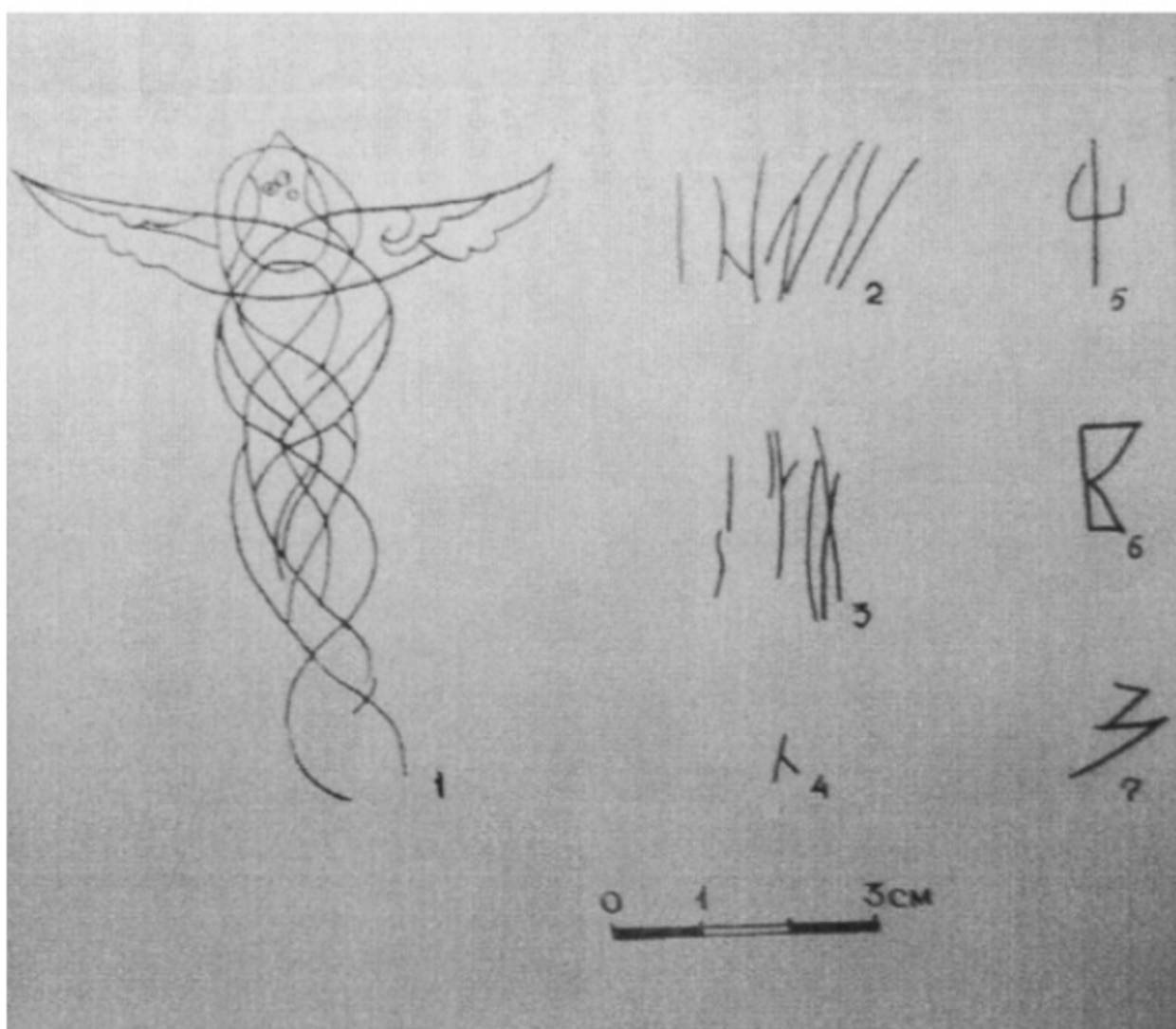
Рис.106. Надпис на гребені з розкопок Дитинця Чернігова. Промальовка.

Рис.107. Кістяний виріб з розкопок на Дитинця Чернігова,
фото та промальовка [79].

Графіті на чаші № 1

Графіті на чаші № 2

Рис.108. Графіті на чашах зі скарбу 1985 р. на Дитинці Чернігова
(за: В. П. Коваленком) [160, С.126, 133].

Рис.109. Графіті на гривнах з розкопок 1999 р. на Передгородді Чернігова (за: А.Л. Казаковим) [154, С.49].

Рис.110. Уламок амфори з графіті з розкопок Чернігівського посаду [44].

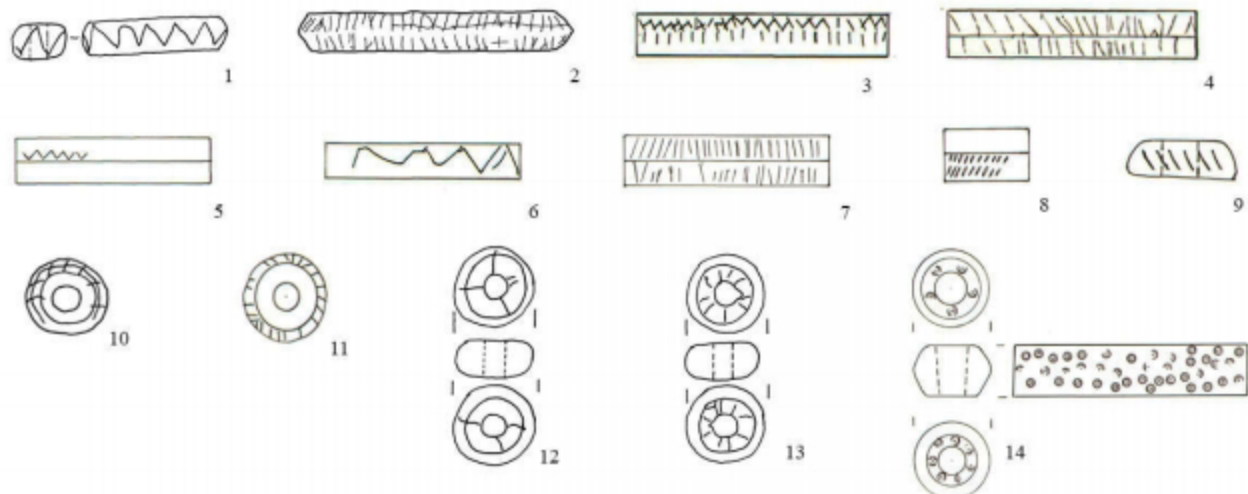

Рис.111. Пряслиця з графіті. 1, 2, 12, 13 – Чернігів; 3, 9, 14 – Ліскове; 4, 11 – Льговка; 5 – Сібереж; 6 – Клонів; 7, 8 – Очеретяна Гора; 10 – Седнів [1 – 60; 2 – 58; 3 – 113, С.359; 4 – 113, С.371; 5 – 113, С.371; 6 – 113, С.365; 7 – 113, С.372; 8 – 113, С.372; 9 – 113, С.359; 10 – 59; 11 – 113, С.371; 12 – 57; 13 – 61; 14 – 113, С.359].

Рис.112. Пряслиця з графіті з розкопок Чернігівського посаду [58].

Рис.113. Пряслиця з графіті з поселення Льговка [I – 48; II – 49].

Рис.114. Пряслице з графіті з поселення Льговка [50].

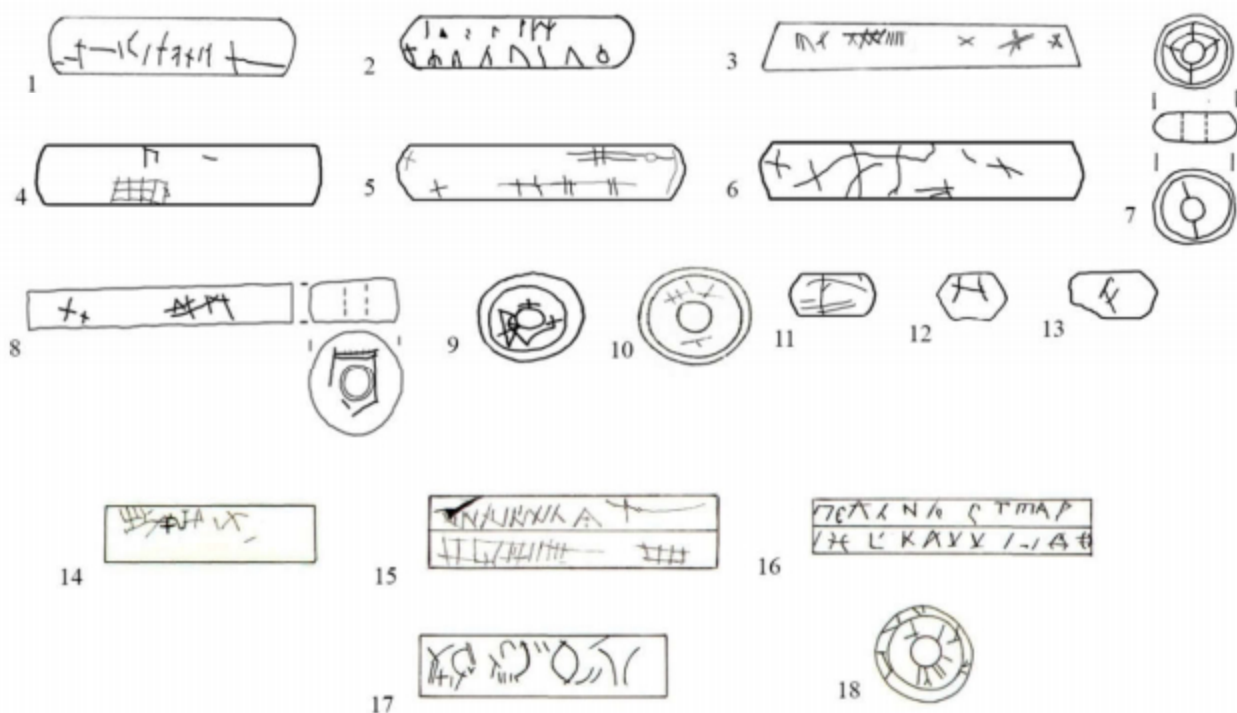

Рис.115. Пряслиця з графіті. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 – Чернігів;
 4 – Шестовиця; 14 – Сибереж; 15, 16, 17 – Ліскове-1; 18 – Козарки
 [1 – 62; 2 – 63; 3 – НАІЗ «Чернігів Стародавній», № 64, розкопки Єлецького
 монастиря 2014 р.; 4 – 51; 5 – 64; 6 – НАІЗ «Чернігів Стародавній», № 104,
 розкопки по вул. Горького у 2007 р.; 7 – НАІЗ «Чернігів Стародавній», № 3,
 розкопки по вул. Інтернаціоналістів у 2011 р.; 8 – ЧОІМ, Арх-59, розкопки біля
 міської лікарні у 1992 р.; 9 – 63; 10 – НАІЗ «Чернігів Стародавній», № 38,
 розкопки по вул. Горького у 2006 р.; 11 – НАІЗ «Чернігів Стародавній», № 398,
 розкопки на Дитинці у 2008 р.; 12 – НАІЗ «Чернігів Стародавній», № 28,
 розкопки по вул. Інтернаціоналістів у 2011 р.; 13 – 65; 14 – 113, С.371; 15 – 113,
 С.359; 16 – 113, С.359; 17 – 113, С. 359; 18 – 113, С. 367].

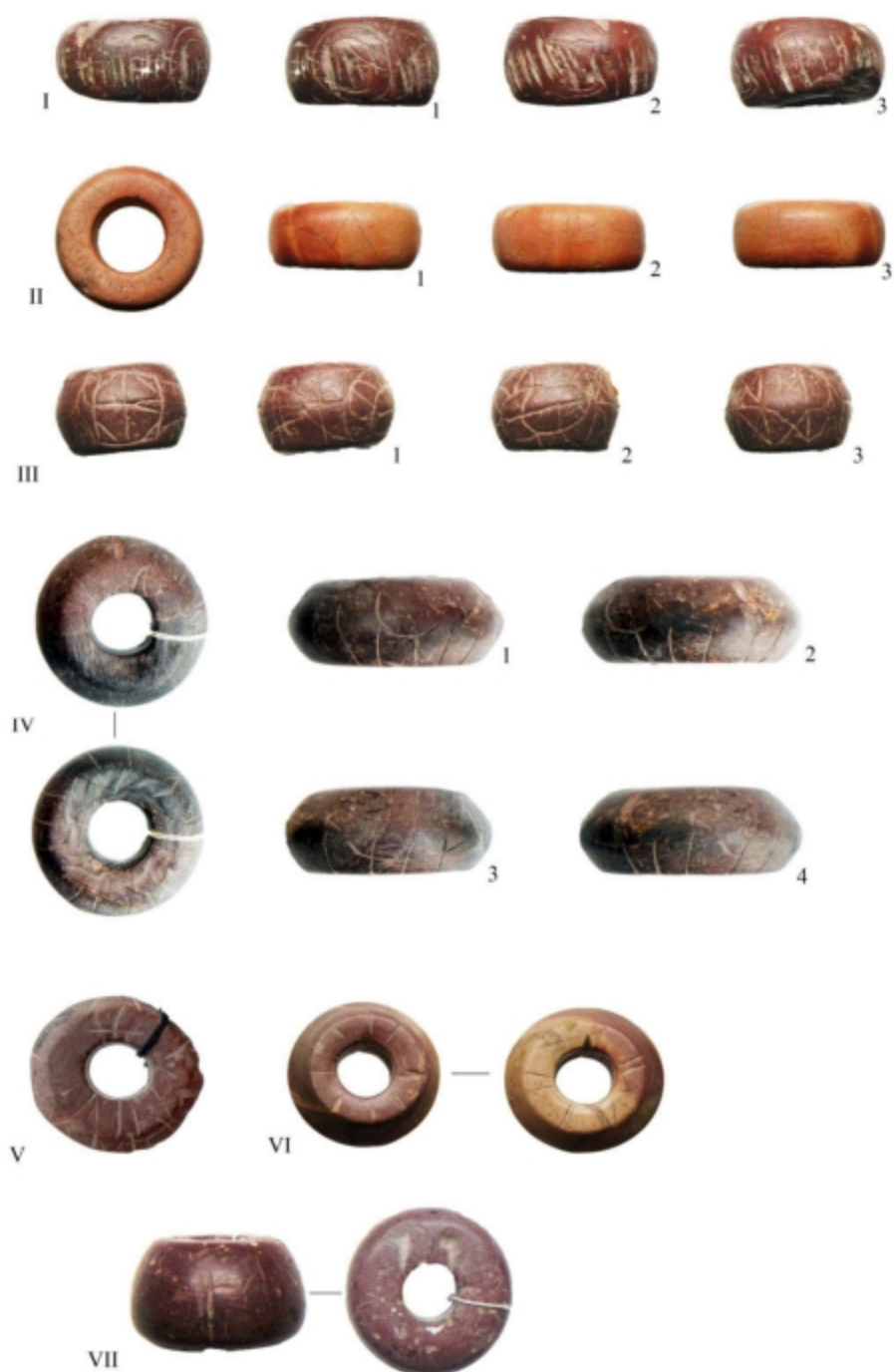

Рис.116. Пряслиця з графіті. I, II, III, V, VI, VII – Чернігів; IV – Шестовиця [I – НАІЗ «Чернігів Стародавній», № 362, розкопки на вул. Урицького; II – 66; III – 66; IV – 52; V – 53; VI – 68; VII – 66].

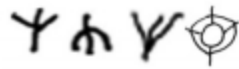

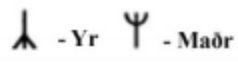
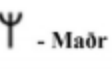

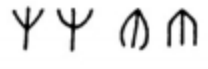

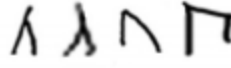

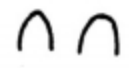
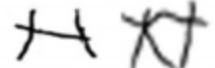

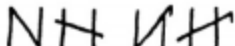

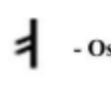
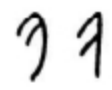
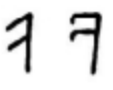

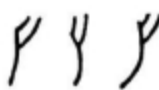

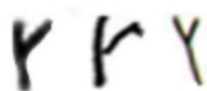
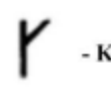

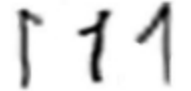

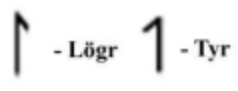
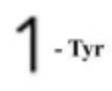
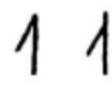
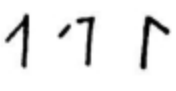

Знаки з чернігівських графіті	Скандинавські руни		Тюркські руни	
	Старший футарк	Молодший футарк	Донські	Кубанські
	 - Algiz	 - Yr - Maör		
	 - Dagaz			
	 - Uruz	 - Ur		
	 - Haglaz			
	 - Ansuz	 - Oss		
	 - Fehu	 - Fe		
		 - Kaun		
	 - Laguz	 - Lögr - Tyr		
	 - Oþilan			

Рис.117. Некириличні знаки Чернігово-Сіверщини X–XIII ст. та аналогії до них.

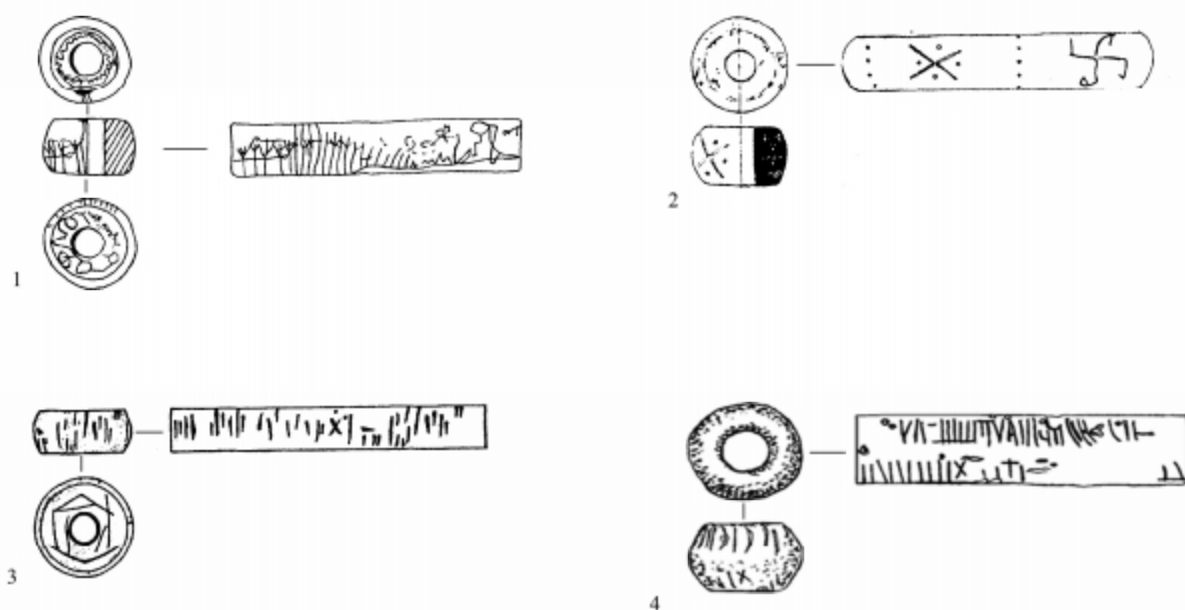

Рис.118. Пряслиця з графіті. 1 – Мглин-2; 2 – Курганний могильник Борча; 3 – Борча-2; 4 – Горналь [1 – 130, С.252; 2 – 130, С.150; 3 – 130, С. 83; 4 – 200, С. 173].

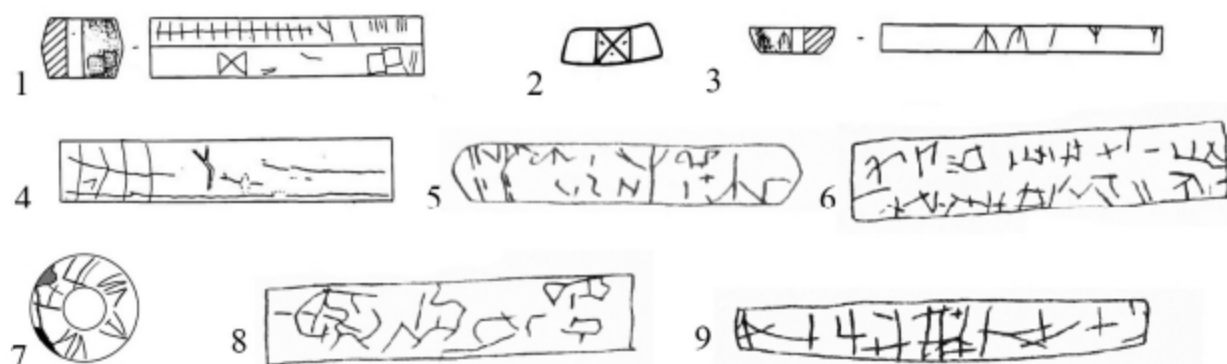

Рис.119. Пряслиця з графіті. 1, 2, 3, 4 – Белоозеро; 5, 6 – Вишгород; 8, 9 – Київ [1 – 126, С.19; 2 – 126, С.19; 3 – 126, С.21; 4 – 126, С.19; 5 – 108, С.246; 6 – 108, С.246; 7 – 211, С.91; 8 – 108, С.246; 9 – 108, С.246].

Рис.120. Борні знамена з Путивльського та Рильського повітів
(за: Г.Н. Анпіловим) [100]

Рис.121. Амфора з графіті з розкопок Чернігівського посаду [69].

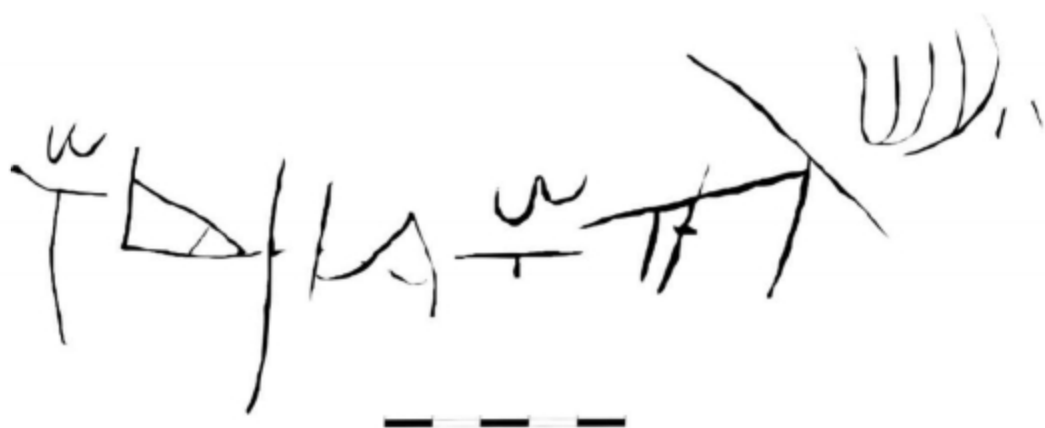

Рис.122. Графіті на амфорі з розкопок чернігівського посаду.
Фото і промальовка.

Рис.123. Графіті на уламку амфори з розкопок чернігівського посаду.
Фото і промальовка [70].

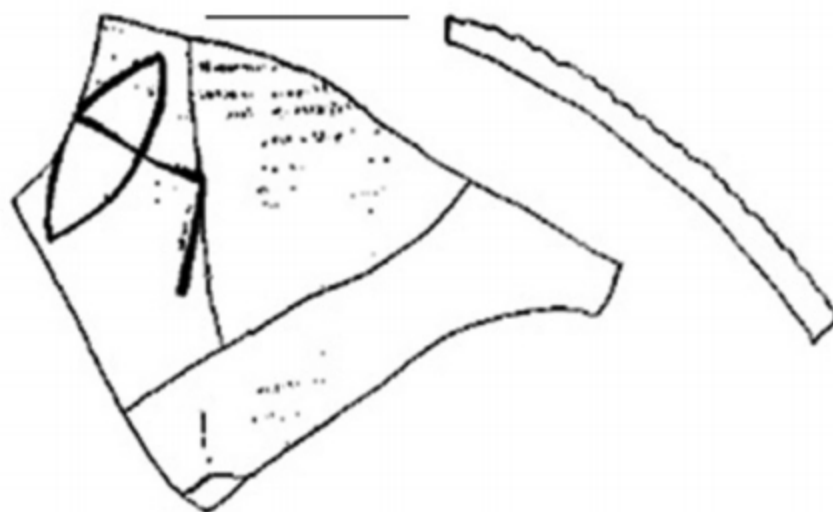

Рис.124. Графіті на фрагменті амфори з розкопок Дитинця Чернігова
[13, Рис.87].

Рис.125. Графіті на фрагменті амфори з розкопок чернігівського посаду (пл. П'ять Кутів, 1992 р.). Фото і промальовка [71].

Рис.126. Графіті на фрагменті амфори з розкопок у Новгороді-Сіверському (Замкова гора, 1979 р.) [НСІКЗ «Слово о полку Ігоровім», №771].

Рис.127. Графіті на фрагменті амфори з розкопок Дитинця Чернігова (2017 р.)
[НАІЗ «Чернігів Стародавній», №50].

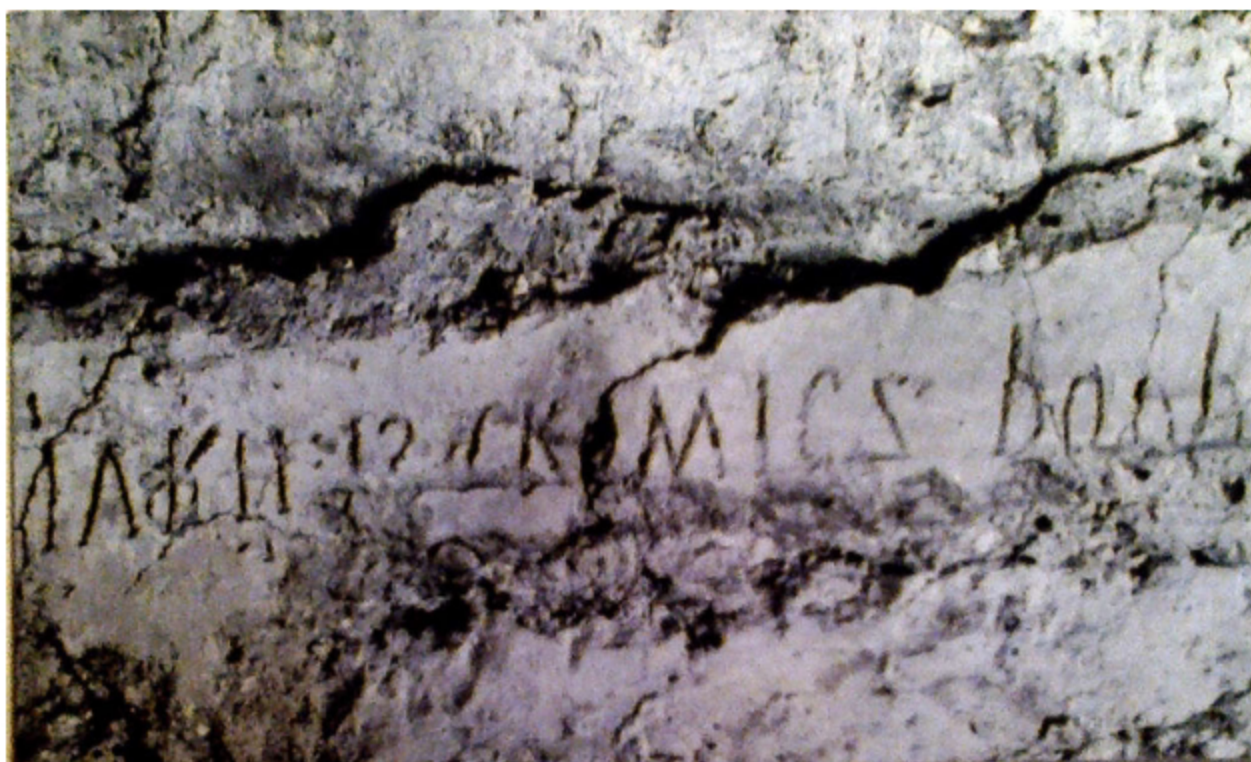

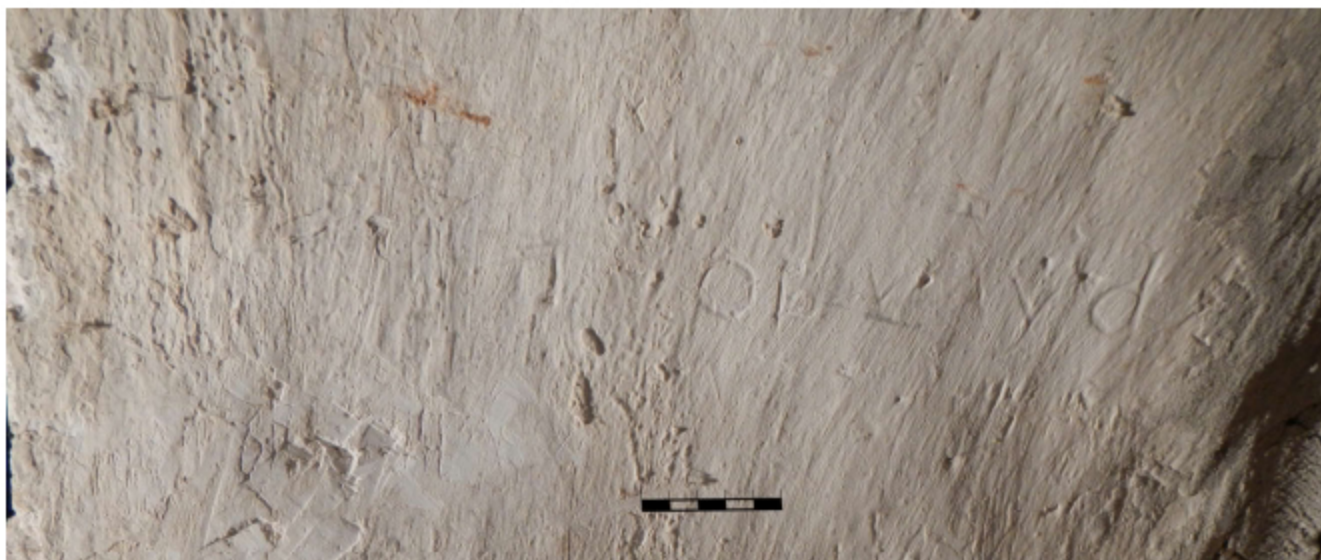
Рис.128. Графіті на хорах Борисоглібського собору. Фото 1948 р.
[1, фото 47].

Рис.129. Графіті в Антонієвих печерах (за: В. Я. Руденком) [20, рис.91].

Рис.130. Латинське графіті в Антонієвих печерах. Фото 2017 р.

Г р о в и т у д е

Рис.131. Графіті №10 в Іллінській церкві,
фото та промальовка.

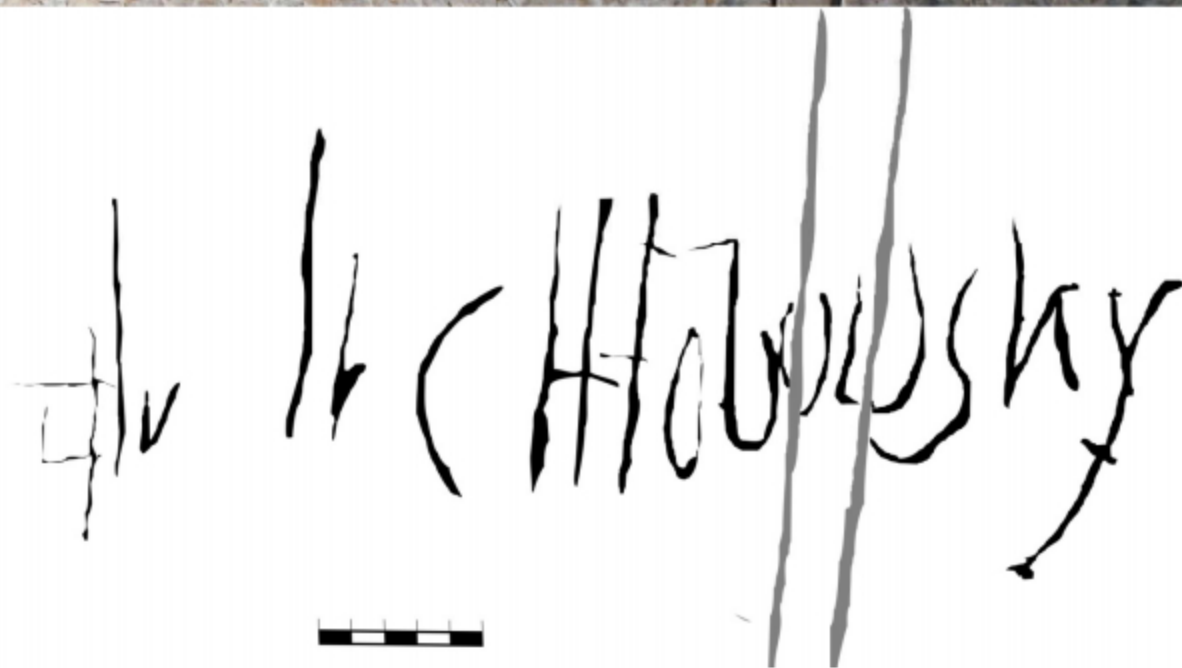

Рис.132. Графіті № 37 Успенського собору,
фото та промальовка.

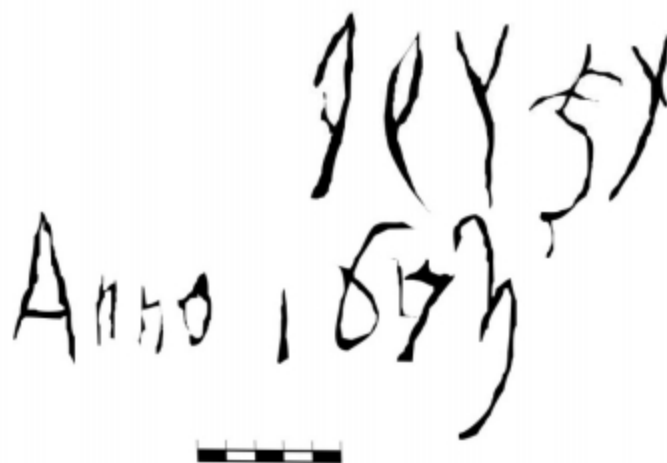
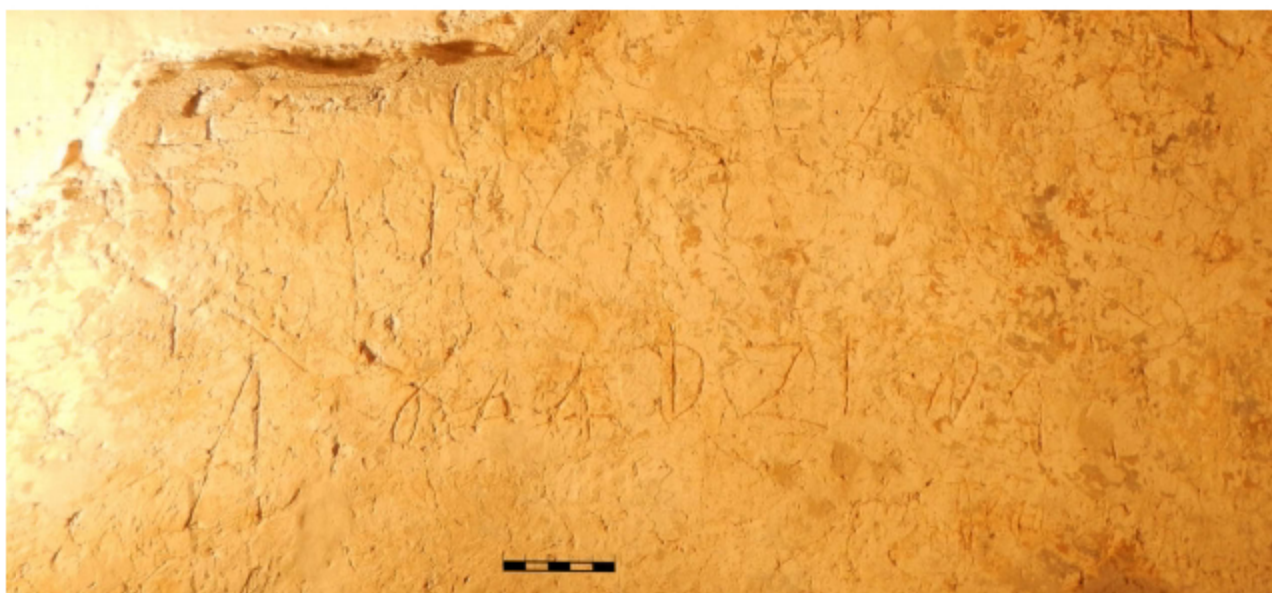

Рис.133. Графіті № 38 Успенського собору,
фото та промальовка.

Г 6 4 4

ΑΝΘΑΒΔΖΙΝΑΘ

Рис.134. Графіті № 39 Успенського собору,
фото та промальовка.

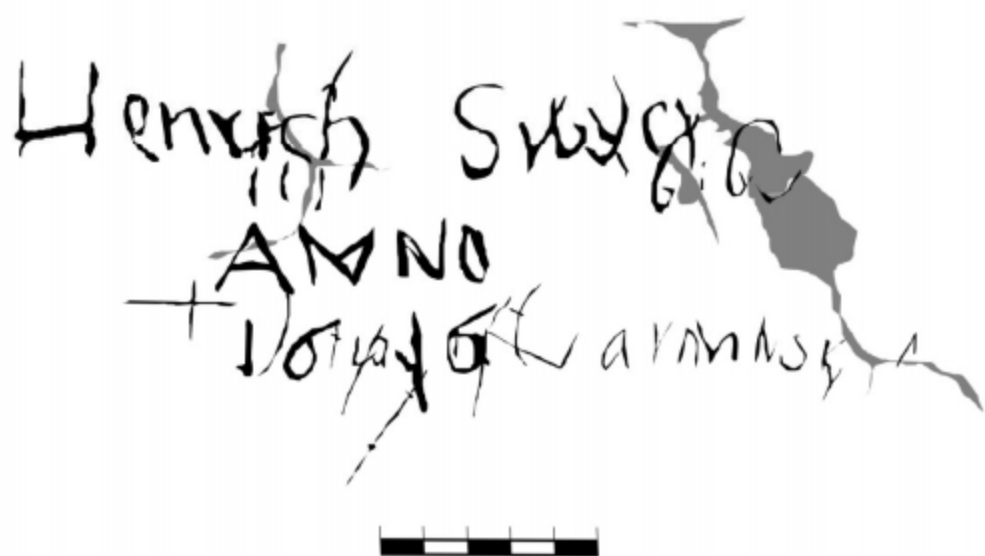

Рис.135. Графіті №40 Успенського собору,
фото та промальовка.

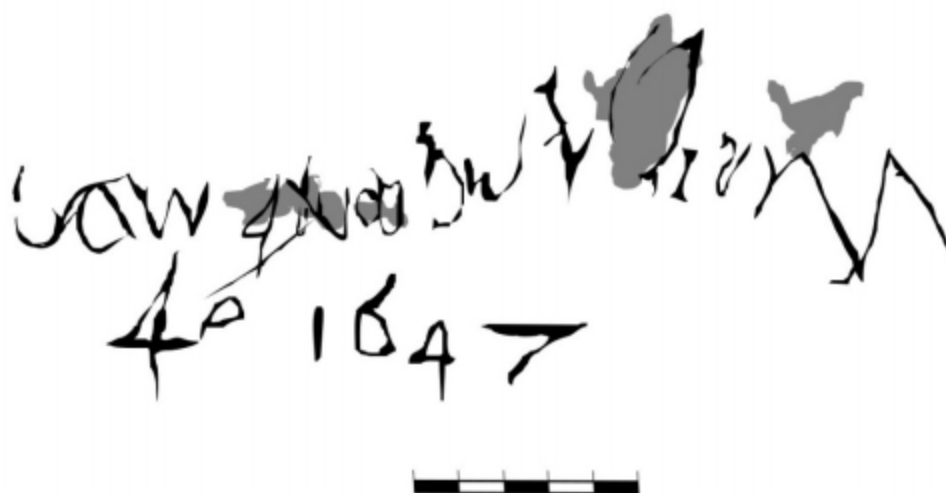

Рис.136. Графіті № 41 Успенського собору,
фото та промальовка.

Рис.137. Графіті № 42 Успенського собору,
фото та промальовка.

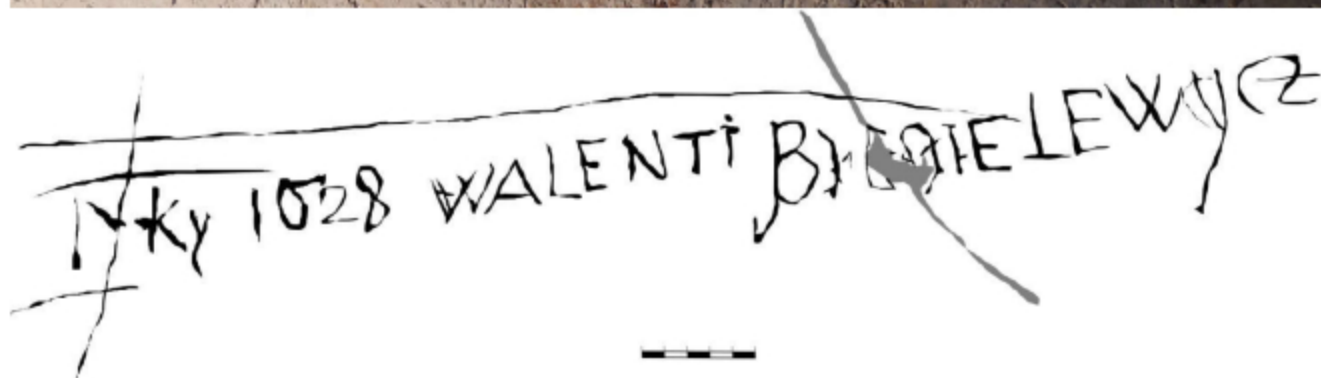
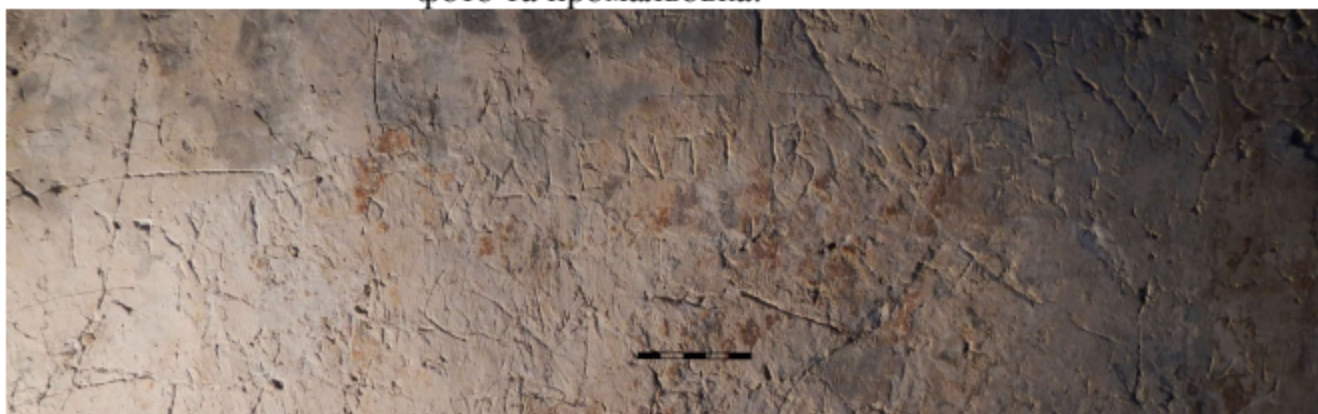

Рис.138. Графіті №43 Успенського собору,
фото та промальовка.

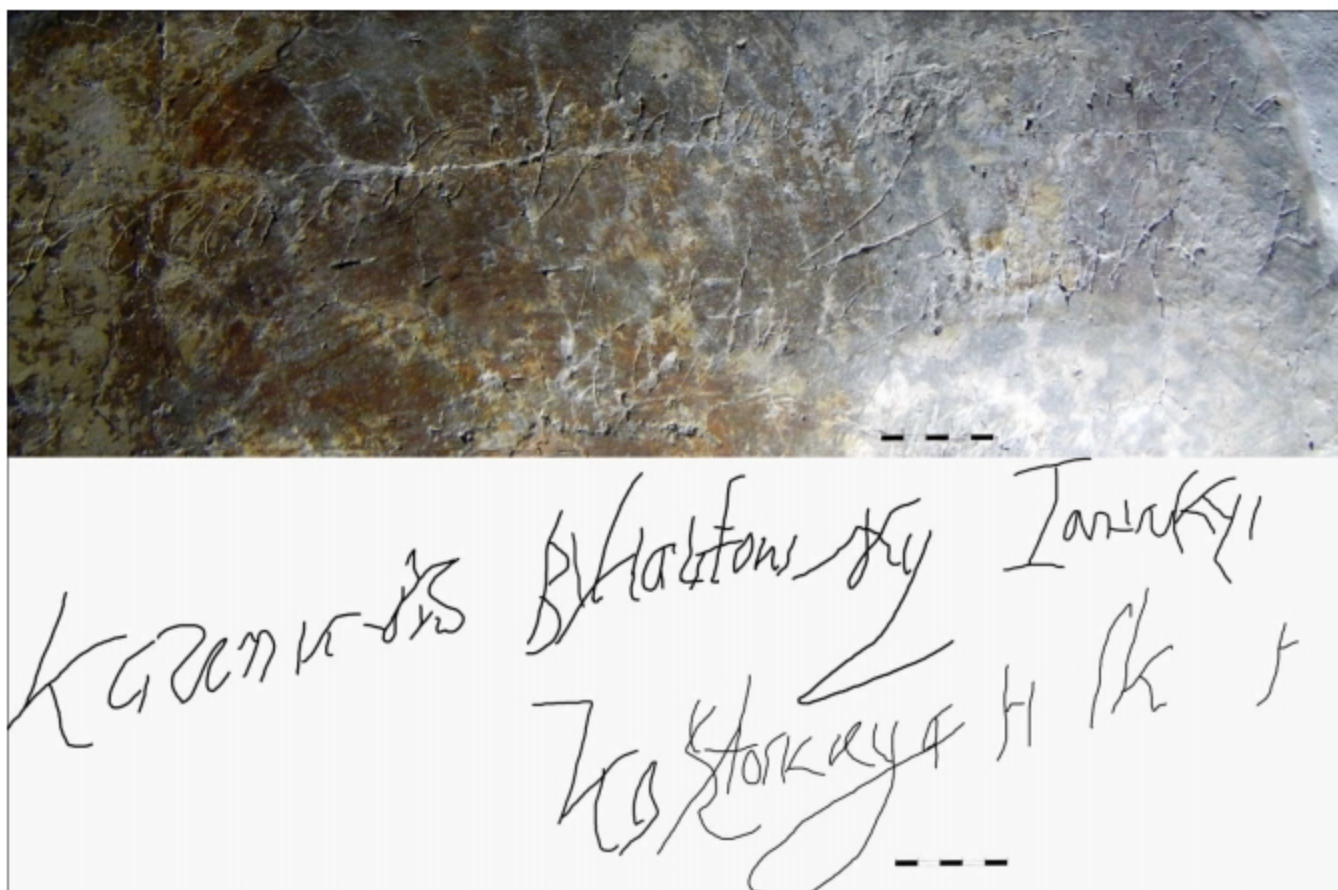

Рис.139. Графіті №50 Успенського собору,
фото та промальовка.

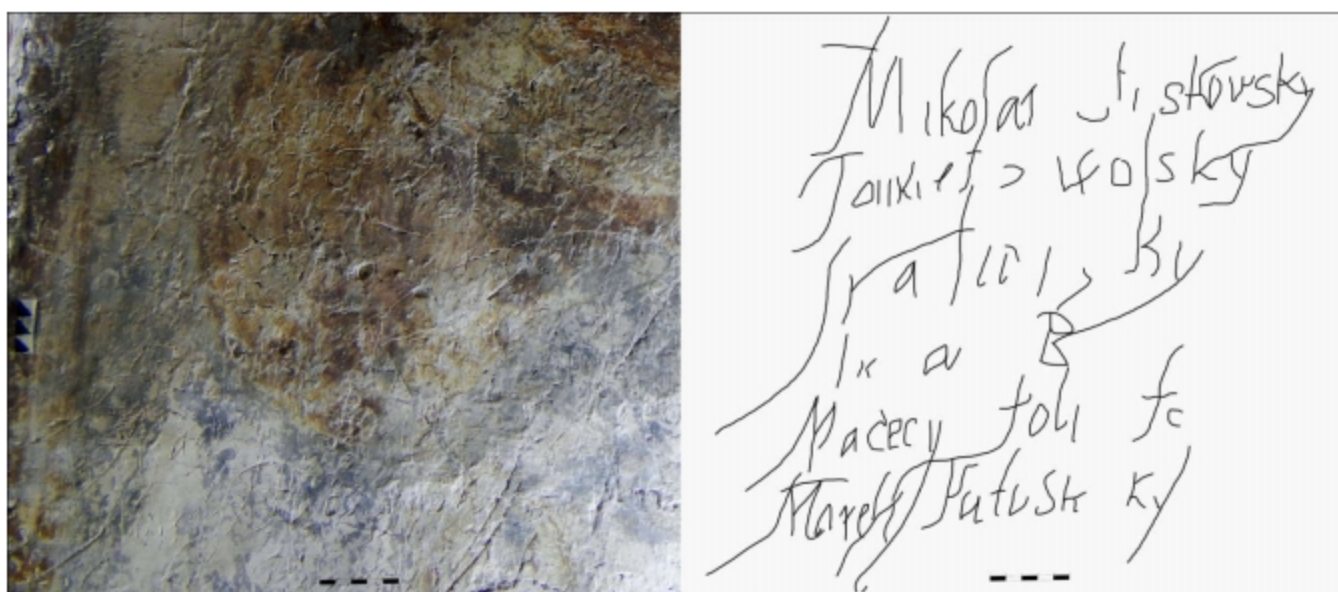

Рис.140. Графіті №51 Успенського собору,
фото та промальовка.

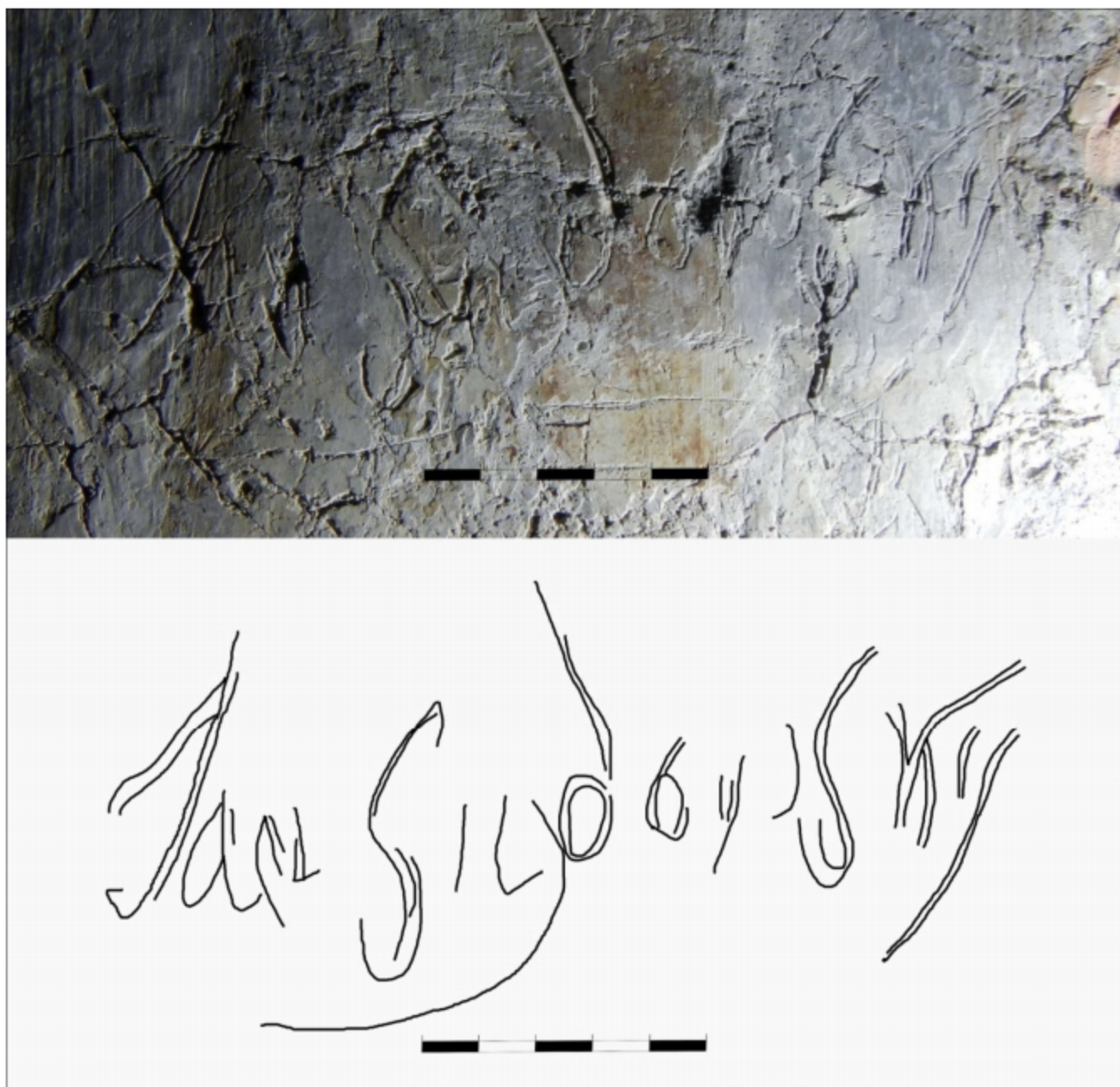

Рис.141. Графіті №52 Успенського собору,
фото та промальовка.

ΑΥΟΥ
 7647
 Michatēs
 Sokotomēs
 Alexander
 Konarzi pniēsēy
 Vasilanti
 Ryzzi mironomaz
 Fotinatko
 Wovi,
 ■■■

Рис.142. Графіті № 44 Успенського собору,
фото та промальовка.

Рис.143. Графіті № 45 Успенського собору,
фото та промальовка.

Рис.144. Графіті №№ 46–48 Успенського собору,
фото та промальовка.

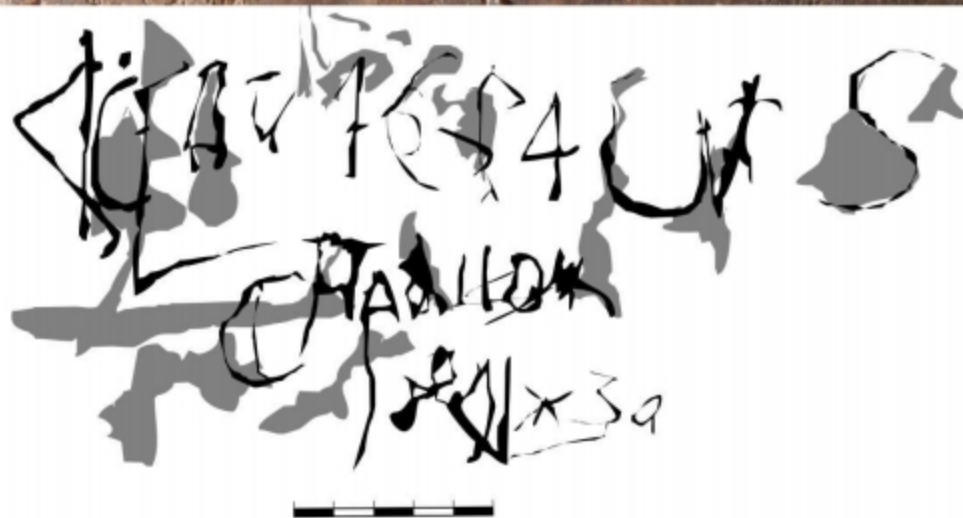
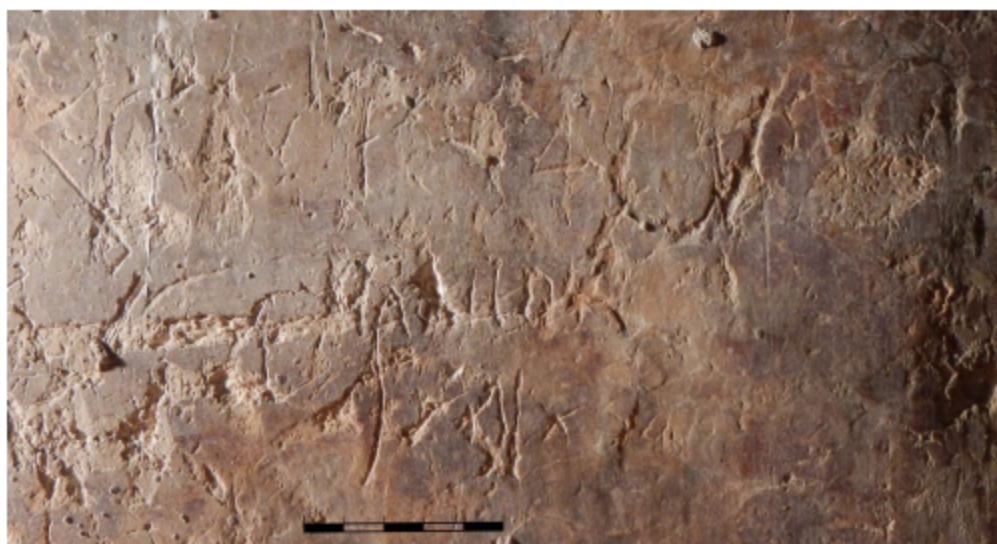

Рис. 145. Графіті № 49 Успенського собору,
фото та промальовка.

ДОДАТОК Б.

Таблиця № 1

Фрагменти надписів середини XI – кінця XII ст.
під графіті №1 з Успенського собору.

1 рядок: ...N...[K].....Ь («?»)

Графема	Датування	Примітки
N – перемичка	((1025 – 1450))	
N – верхні короткі засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
K – основний вид зімкнута	((1025 – 1450))	Ознака непевна
K – нижня засічка коротка	((1025 – (1100 – 1450))	Ознака непевна
Ь – похила щогла	((1025 – 1400) – 1410))	
Ь – петля кутом уперед	((1025 – 1200) – 1450))	
Ь – верхня засічка	((1025 – 1450))	
Підсумок	((1025 – 1200) – 1410))	

2 рядок: ВН[Л]Ъ...Ъ...[Ж]Є... («?»)

Графема	Датування	Примітки
В – перелам поза щоглою	((1025 – 1340) – 1400))	
Н – основний вид	((1025 – 1450))	
Н – короткі верхні засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
Ъ – похила щогла	((1025 – 1450))	Двічі
Ъ – петля кутом вперед	((1025 – 1200))	
Ъ – виступ вправо вгорі	((1025 – 1200) – 1450))	Двічі
Є – нахилена ліворуч	((1025 – 1450))	
Підсумок	((1025 – 1200))	

3 рядок: ...Н... («?»)

Графема	Датування	Примітки
Н – основний вид	((1025 – 1450))	
Н – короткі верхні засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
Н – короткі нижні засічки	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))	
Підсумок	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))	

4 рядок: ...Т...[Р]Ы[Н]...[Ы]...[Т]...Б... («?»)

Графема	Датування	Примітки
Т – основний вид	((1025 – 1450))	
Т – без бокових засічок	((1025 – (1120 – 1300) – 1450))	
Р – петля кутом уперед	((1140 – 1450))	Ознака непевна
Ы – середня перемичка	((1025 – 1380) – 1400))	
Ь – вертикальна щогла	((1025 – 1450))	Двічі
Ь – петля кутом вперед	((1025 – 1200) – 1450))	Двічі
Б – петля зі зламом	((1025 – 1450))	
Підсумок	((1025 – (1140 – 1200) – 1400))	
Підсумок рядків	((1025 – (1140 – 1200))	

Таблиця № 2
Графіті XII ст. зі Спасо-Преображенського собору
Графіті №2

Графема	Датування	Примітки
Г – з нижньою засічкою	((1100 – 1380) – 1400))	2/4 =
Г – без бокової засічки	((1025 – (1140 – 1220) – 1450))	1/4 =
Н – з короткими верхніми засічками	((1025 – 1400) – 1450))	4/5 =
Н – з короткими нижніми засічками	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))	2/5 =
Н – з високою перекладаною	(1350 – 1450)	1/5 <
П – з виступом угорі	((1025 – 1200) – 1300))	2/3 =
П – з нижніми засічками	((1120 – 1380) – 1410))	3/3 =
Л – з короткими нижніми засічками	((1025 – 1380) – 1450))	1/1 =
ОУ – зі зменшеним О	((1025 – 1200) – 1220))	1/2 =
У – «У»-подібна	((1100 – 1450))	1/2 =
У – цілком у рядку	((1025 – (1140 – 1300) – 1450))	1/2 =
У – з нижньою засічкою	((1180 – 1400))	1/2 =
Р – з петлею кутом догори	((1025 – 1280) – 1380))	3/3 =
Р – з нижньою засічкою	((1160 – 1320) – 1400))	1/3 =
Р – цілком у рядку	((1025 – (1120 – 1320) – 1410))	1/3 =
Є – нахилена праворуч	((1025 – 1120) – 1240) – 1380))	1/2 =
Є – «Е» - подібні	((1025 – 1380))	2/2 =
Є – з засічкою на язичку	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))	2/2 =
А – гострі, випуклі	((1100 – 1450))	4/4 =
А – з верхньою засічкою	((1025 – 1320) – 1380) – 1450))	2/4 =
А – з нижньою засічкою	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))	1/4 =
Ъ – з верхньою засічкою	((1025 – 1200) – (1280 – 1400))	1/1 =
Ъ – з петлею, що торкається коромисла	((1025 – (1260 – 1450))	1/1 =
Н – з верхніми короткими засічками	((1025 – 1400) – 1450))	1/1 =
Д – з довгими звичайними ніжками	((1025 – 1200)) // ((1280 – 1450))	1/1 =
Графіка: ОУ після приголосної	((1025 – 1360))	+
Графіка: Ө	((1025 – 1410) – 1450))	?
Підсумок	((1180 – 1200))	

Графіті №3

Графема	Датування	Примітки
Х – з правою верхньою засічкою	((1025 – 1240) – (1360 – 1450))	1/1 =
Х – цілком у рядку	((1100 – (1140 – 1300) – 1450))	1/1 =
Ъ – з петлею кутом вперед	((1025 – 1200))	1/1 =
Д – гостроверха, на трикутних ніжках	((1025 – (1280 – 1450))	1/1 =
А – опукла, з гострим верхом	((1100 – 1450))	1/1 =
Підсумок	((1100 – (1140 – 1200))	

Таблиця №3
Графіті на пряслицях

Новгород-Сіверський

Графема	Датування	Примітки
Б – округла петля	((1025 – 1120))	Ознака непевна
Б – виступ згори	((1025 – 1200) – 1450))	
Н – нижні довгі засічки	((1120 – (1140 – 1300) – 1400))	
Н – висока перекладаина	((1300-1450))	Ознака непевна
Р – округла петля і пряма мачта	((1025 – 1360))	Ознака непевна
Н – основний вид	((1025 – 1450))	
А – округла петля проста	((1110 – 1300))	
А – нижня засічка на спинці	((1025 – (1160 – 1380) – 1420))	Ознака непевна
Підсумок	((1120-(1160 – 1200)-1300))	

Чернігів

Графема	Датування	Примітки
П – основний вигляд	((1025 – 1450))	
Р – кутом вниз прямолінійна	((1240 – 1450))	
А – основний вигляд плосковерха	((1025 – 1450))	
А – з покриттям	((1025 – 1280) – 1320 – 1340))	
Н – довгі верхні засічки	((1025 – 1320))	
Н – довгі нижні засічки	((1025 - (1140 - 1300) – 1400))	
Б – з покриттям	((1025 – 1300))	
Є – засічка на язичку	((1025 – (1120-1400) – 1450))	ознака непевна
Р – кутом вниз прямолінійна	((1240 – 1450))	
Н – короткі нижні засічки	((1120 – 1400))	
Ъ – з двома зламами	((1320 – 1420))	ознака непевна
Підсумок	((1240-1280)-1300))	

Таблиця №4
Графіті з Остерської Божниці
Графіті №1

Графема	Датування	Примітки
А – випукла з гострим верхом	((1100 – 1450))	
А – з петлею з двома зламами	((1025 – 1260) – 1400))	1/3
А – з покриттям	((1025 – 1280) – 1320))	
А – з нижньою засічкою	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))	1/3
А – з подовженою спинкою	((1025 – 1200)/(1410 – 1450))	
Б – з округлою петлею	((1025 – 1120))	Ознака непевна
Д – подібне до А	((1100 – 1200))	
Є – нахилена праворуч	((1025 – 1120) – 1240) – 1380))	Ознака непевна
Є – з відворотом ліворуч зверху	((1025 – 1280))	
Ж – у вигляді «неповного жука»	((1025 – 1260) – 1450))	
И – з короткою верхньою засічкою	((1025 – 1400) – 1450))	1/3
Л – з покриттям зверху	((1025 – 1280) – 1360))	
М – з верхніми засічками	((1025 – 1280) – 1450))	
<i>М – з петлею з двома зламами</i>	<i>((1340 – 1450))</i>	<i>Виключення</i>
Р – пряма з округлою петлею	((1025 – 1320) – 1360))	1/3
Р – з петлею кутом догори	((1025 – 1280) – 1380))	1/3
Р – з петлею кутом уперед	((1140 – 1450))	1/3
Р – цілком у рядку	((1025 – (1120 – 1320) – 1410))	
Т – з нижньою засічкою	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))	1/3
У – з фігурним завершенням спинки	((1025 – (1180 – 1300) – 1450))	Ознака непевна
Х – цілком у рядку	((1100 – (1140 – 1300) – 1450))	
Підсумок	((1100 – (1140 – 1200))	

Графіті №2

Графема	Датування	Примітки
Г – без бокової засічки	((1025 – (1140 – 1220) – 1450))	
О – шириною як И або Н	((1160 – (1360 – 1450))	
Підсумок	((1160 – 1220) – (1360 – 1450))	

Графіті №3

Графема	Датування	Примітки
В – з перелом поза мачтою	((1025 – 1340) – 1400))	
В – з нижньою петлею кутом уперед	((1025 – 1160))	1/2
Д – з покриттям зверху	((1025 – 1280) – 1360))	
Є – з нахилом проворуч	((1025 – 1120) – 1240) – 1380))	1/2
ОУ – зі зменшеним О	((1025 – 1200) – 1220))	
Р – з петлею кутом догори	((1025 – 1280) – 1380))	
Р – з виступом зверху	((1025 – 1280))	
Р – з маленькою головкою	((1025 – 1200) – 1240))	
Р – широка й відкрита з заломом	((1120 – 1280))	Ознака непевна
Підсумок	((1025-1120)-1160))	

Графіті №4

Графема	Датування	Примітки
А – випукла з гострим верхом	((1100 – 1450))	Ознака непевна
В – з нижньою косою до мачти	((1140 – 1380) – 1450))	Ознака непевна
В – з нижньою петлею кутом уперед	((1025 – 1160))	Ознака непевна
Н – з короткими нижніми засічками	((1025 – 1400))	
П – з нижніми засічками	((1120 – 1380) – 1410))	
Підсумок	((1120 – 1380) – 1400))	

Графіті №5

Графема	Датування	Примітки
В – з нижньою петлею кутом уперед	((1025 – 1160))	Ознака непевна
В – з виступом угорі	((1025 – 1200) – 1280))	
Є – з язичком донизу	((1100 – 1400) – 1450))	
Р – криволінійна, з петлею кутом донизу	((1160 – (1240 – 1450))	
Р – з відкритою петлею, що не звужується	((1025 – 1220))	
Підсумок	((1160 – 1200) – 1220))	

Таблиця №5
Графіті XIV ст. зі Спасо-Преображенського собору.
Графіті №1

Графема	Датування	Примітки
М – з верхніми засічками	((1025 – 1280) – 1450))	4/4 =
М – з нижніми засічками	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))	4/4 =
Ц – з верхніми засічками	((1025 – 1400) – 1450))	1/1 =
Ц – з нижньою засічкою	((1160 – 1300) – 1400))	1/1 =
Ц – з платформою по низу рядка	((1025 – 1200) – (1300 – 1450))	1/1 =
А – гостроверха, з опуклою петлею	((1100 – 1450))	6/6 =
А – з вигнутою перемичкою	(1340 – 1450)	1/6 <
А – з верхньою засічкою	((1025 – 1320) – 1380) – 1450))	6/6 =
А – з нижньою засічкою на спинці	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))	5/6 =
А – з подовженою спинкою	(1025 – 1200) - (1410 – 1450)	1/6 < ?
П – з нижніми засічками	((1120 – 1380) – 1410))	2/3 =
Р – з прямою щоглою та округлою петлею	((1025 – 1320) – 1360))	2/3 =
Р – з петлею кутом вгору	((1025 – 1280) – 1380))	1/3 =
Р – з нижньою засічкою	((1160 – 1320) – 1400))	2/3 =
Р – цілком у рядку	((1025 – (1120 – 1320) – 1410))	2/3 =
Н – з короткими верхніми засічками	((1025 – 1400) – 1450))	3/5 =
Н – з короткими нижніми засічками	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))	4/5 =
Н – з високою перекладаиною	((1300 – 1450))	4/5 =
Н – з похилою перекладаиною	(1320 – 1450)	1/5 <
Л – з верхньою засічкою	((1025 – 1380) – 1450))	5/5 =
Л – з короткими нижніми засічками	((1025 – 1380) – 1450))	5/5 =
А – гостроверха, з «v»-подібним язичком	(1280 – 1450)	1/3 ?
А – плосковерха	((1025 – 1380) – 1450))	1/3 =
А – з верхньою засічкою	((1025 – (1100 – 1220) – 1400))	1/3 =
А – з нижніми засічками	((1025 – (1160 – 1360) – 1400))	3/3 =
У – основного виду, з перемичкою	((1140 – (1280 – 1450))	2/3 =
У – «с» - подібно вигнута	((1280 – (1320 – 1410) – 1450))	2/3 =
У – з фігурним навершям спинки	((1025 – (1180 – 1300) – 1450))	1/3 =
ОУ – злита, з неповним «у»	((1320 – 1450))	1/3 =
ОУ – злита, зі спинкою від «у»	((1320 – 1450))	1/3 =
Ъ – з вертикальною щоглою	((1025 – (1320 – 1450))	3/3 =
Ъ – з високою петлею	((1025 – (1280 – 1450))	1/3 =
Ъ з виступом вправо вгорі	((1025 – 1200) – 1450))	1/3 =
К – з короткими верхніми засічками	((1025 – 1410) – 1450))	2/3 =
К – з короткими нижніми засічками	((1025 – (1120 – 1450))	2/3 =
Г – з нижньою засічкою	((1100 – 1380) – 1400))	2/2 =
Д – гостроверха, на трикутних ніжках	((1025 – (1280 – 1450))	3/4 =
Д – плосковерха, на трикутних ніжках	((1025 – 1410) – 1450))	1/4 =
Д – з трикутними ніжками	((1025 – (1360 – 1450))	1/4 =
Н – з короткими верхніми засічками	((1025 – 1400) – 1450))	2/2 =
Н – з короткими нижніми засічками	((1025 – 1400))	2/2 =
Б – з високою петлею	((1180 – (1360 – 1450))	2/3 =
Ъ – з верхньою засічкою	((1025 – 1200) – (1280 – 1400))	2/3 =
І – із засічками	((1025 – 1300) – 1450))	3/4 =
Є – нахилена праворуч	((1025 – 1120) – 1240) – 1380))	2/3 =
Є – з язичком донизу	((1100 – 1400) – 1450))	1/3 =
Ю – з нахиленою вгору перемичкою	(1320 – 1450)	1/2 ?
Графіка: розподільні точки між словами	((1300 – 1450))	?
Підсумок	((1025 - (1340 – 1360) - 1450))	

Графіті №4

Графема	Датування	Примітки
Д – гостроверхе, на трикутних ніжках	((1025 – (1280 – 1450))	1/1 =
Д – з верхньою засічкою	((1025 – 1400))	1/1 =
Д – з довгими трикутними ніжками	((1260 – 1450))	1/1 =
М – з верхніми засічками	((1025 – 1280) – 1450))	1/1 =
І – звичайна, без засічок	((1025 – 1220) – 1450))	1/1 =
Ю – з високою перемичкою	((1340 – 1450))	?
Р – пряма, з петлею кутом донизу	((1240 – (1300 – 1450))	1/1 =
Р – з нижньою засічкою	((1160 – 1320) – 1400))	1/1 =
Р – цілком у рядку	((1025 – (1120 – 1320) – 1410))	1/1 =
Графіка: Ю	((1025 – (1240 – 1450))	?
Підсумок	((1260 – (1300 – 1320) – 1400))	

Графіті №5

Графема	Датування	Примітки
А – опукла, з гострим верхом	((1100 – 1450))	?
М – з нижніми засічками	((1025 – 1160) – 1450))	1/1 =
Є – нахилене праворуч	((1025 – 1120) – 1240) – 1380))	1/1 =
Н – з горизонтальною перекладиною	((1420 – 1450))	1/1 !
Н – з короткими верхніми засічками	((1025 – 1400) – 1450))	1/1 =
Н – з короткими нижніми засічками	((1025 – 1400))	1/1 =
Б – з петлею, що має два злами	((1320 – 1450))	1/1 =
Б – з високою петлею	((1025 – (1280 – 1450))	1/1 =
Р – з округлою петлею та прямою щоглою	((1025 – 1320) – 1360))	1/1 =
Р – цілком у рядку	((1025 – (1120 – 1320) – 1410))	1/1 =
Підсумок	((1320 – 1360))	

Таблиця № 6
Графіті Успенського собору Єлецького монастиря
Графіті №1

Графема	Датування	Примітки
П – основний вид	((1025 – 1450))	
П – виступ вгорі	((1025 – 1200) – 1300))	Ознака непевна
О – основний вид	((1025 – 1450))	
О – плаский верх	((1025 – 1360))	Ознака непевна
М – основний вид гострі	((1025 – 1450))	
М – з верхніми засічками	((1025 – 1280) – 1450))	
М – з нижніми засічками	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))	
М – з провисаючою петлею і нахиленими мачтами	((1025 – 1450))	
Є – вертикальне	((1025 – 1450))	Ознака непевна (виносне ?)
Н – основний вид з перемичкою	((1025 – 1450))	
Н – з високою перекладиною	((1320 – 1450))	
Б – з вертикальною щоглою	((1025 – 1450))	
Б – з верхньою засічкою	((1025 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
И – основний вид	((1025 – 1450))	Ознака непевна (лігатура ?),
И – висока перекладина	((1300 – 1450))	Ознака непевна (лігатура ?),
Д – основний вид гострі	((1025 – 1450))	
Д – з верхньою засічкою	((1025 – 1400))	Ознака непевна
Д – з довгими звичайними ніжками	((1025 – 1200)) // ((1280 – 1450))	
И – з нахиленою перекладиною	((1320 – (1340 – 1450))	
И – з короткими нижніми засічками	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
Є – вертикальне	((1025 – 1450))	
Є – з язичком донизу	((1100 – 1400) – 1450))	
Р – з округлою петлею та вигнутою щоглою	((1025 – 1450))	
Підсумок	((1320 –(1340 – 1380)–1450))	

Графіті №2

Графема	Датування	Примітки
М – основний вид гостра	((1025 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
М – верхня засічка	((1025 – 1280) – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
Р – кутом донизу криволінійна	((1160 – (1240 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна),
Р – з петлею в увесь рядок	((1240 – (1280 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
Н – основний вид	((1025 – 1450))	
Н – верхні короткі засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
Λ – язичок кутом	((1025 – (1140 – 1450))	
Λ – верхня засічка	((1025 – (1100 – 1220) – 1400))	Ознака непевна (витертість)
М – основний вид гостра	((1025 – 1450))	
М – верхня засічка	((1025 – 1280) – 1450))	Ознака непевна
Љ – вертикальна щогла	((1025 – 1450))	
Љ – щогла, що виступає над рядком	((1025 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
С – основний вид	((1025 – 1450))	
Ь – петля з двома заломами	((1320 – 1450))	
Ь – верхня засічка	((1025 – 1450))	
Ц – платформа по низу рядка	((1025 – 1200) – (1300 – 1450))	Ознака непевна (витертість)
А – основний вид гостра	((1025 – 1450))	
А – верхня засічка	((1025 – 1320) – 1380) – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
Т – основний вид	((1025 – 1450))	
Н – основний вид	((1025 – 1450))	
Н – верхні короткі засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
М – основний вид гостра	((1025 – 1450))	
М – нижні засічки	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))	
Ө – основний вид	((1025 – 1450))	
Љ – похила щогла	((1025 – 1450))	
Љ – похиле коромисло	((1025 – 1260))	Ознака непевна (вибоїна)
Љ – щогла виступає над рядком	((1025 – 1450))	
Љ – верхня засічка	((1025 – 1200) – (1280 – 1400))	
Н – основний вид	((1025 – 1450))	
Н – верхні короткі засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
Підсумок	((1320 – 1380) – 1400))	

Графіті № 3

<i>Графема</i>	<i>Датування</i>	<i>Примітки</i>
П – з виступом угорі	((1025 – 1200) – 1300))	1/1 !
О – шириною як И та Н	((1160 – (1360 – 1450))	1/1 =
Н – з горизонтальною перекладиною	((1420 – 1450))	1/1 =
Н – з високою перекладиною	((1320 – 1450))	1/1 =
Г – з виступом вгорі	((1025 – 1200) – 1450))	1/1 =
Д – звичайні довгі ніжки	((1025 – 1200)) // ((1280 – 1450))	1/2 =
И – з похиленою перекладиною	((1320 – (1340 – 1450))	1/1 =
Ш – зі здійсненою платформою	((1025 – 1240) – 1400) – 1450))	1/1 =
ү – з короткими вусами	((1300 – 1450))	1/1 =
Р – з петлею кутом вперед	((1140 – 1450))	1/1 =
Р – з петлею на весь рядок	((1240 – (1280 – 1450))	1/1 =
Б – з виступом вгорі	((1025 – 1200) – 1450))	1/1 =
В – з розвилкою	((1025 – (1280 – 1400) – 1450))	1/1 =
Графіка: О широкі	((1300 – 1450))	+
Графіка: ү	((1025 – (1120 – 1380) – 1450))	+
Графіка: гд- під титлом	((1340 – 1450))	+
Підсумок	((1340 – (1360 – 1380) – 1450))	

Графіті № 32

<i>Графема</i>	<i>Датування</i>	<i>Примітки</i>
П – з виступом згори	((1025 – 1200) – 1300))	2/3
О – шириною як И та Н	((1160 – (1360 – 1450))	1
О – плоский верх	((1025 – 1360))	1 ?
И – основний вигляд	((1025 – 1450))	1/2
И – нахилена перекладина	((1320 – 1450))	1
Н – основний вигляд, перемичка	((1025 – 1450))	1
Д – довгі ніжки	((1025–1200))//((1280–1450))	2/2
Г – виступ згори	((1025 – 1200) – 1400))	1 ?
Р – кутом вниз прямолінійна	((1240 – 1450))	1/2
Р – сильний вигин щогли	((1025 – 1220))	1/2
В – нижня коса до щогли	((1140 – 1450))	1?
В – округла нижня петля	((1025 – 1140))	1?
В – нижня петля кутом вперед	((1025 – 1160))	1?
Б – висока петля	((1180 – 1450))	1
А – округла петля, капля	((1240 – 1400))	1?
А – округла петля, проста	((1100 - 1300))	1
К – основний вид	((1025 – 1450))	1
С – основний вид	((1025 – 1450))	1
Підсумок	((1220 – 1360))	

Графіті № 33

<i>Графема</i>	<i>Датування</i>	<i>Примітки</i>
И – основний вигляд	((1025 – 1450))	1/2
И – нахилена перекладина	((1320 – 1450))	2
Н – основний вигляд, перемичка	((1025 – 1450))	1
Н – горизонтальна перекладина	((1420 – 1450))	1?
Г – виступ згори	((1025 – 1200) – 1400))	1 ?
Р – кутом вперед	((1140 – 1400))	1
Р – сильний вигин мачти	((1025 - 1220))	1?
В – нижня коса до мачти	((1140 – 1450))	1?
В – округла нижня петля	((1025 – 1140)	1?
В – нижня петля кутом вперед	((1025 – 1160))	1?
Б – висока петля	((1180 – 1450))	1
А – округла петля, капля	((1240 – 1400))	1?
А – округла петля, проста	((1100 – 1300))	1
Підсумок	((1320 – 1450))	

Графіті № 36

<i>Графема</i>	<i>Датування</i>	<i>Примітки</i>
А з v-подібним язичком	((1280 – 1450))	1 ?
П – із виступом згори	((1025 – 1200) – 1300))	1?
О – шириною як И та Н	((1160 – (1360 – 1450))	1
Д – довгі ніжки	((1025 – 1200)) // ((1280 – 1450))	1
Н – з високою перекладиною	((1320 – 1450))	1?
Ѕ – з короткими вусами	((1300 – 1450))	1
Підсумок	((1300 – 1450))	